

ISSN 0130—5719

Філософська думка

6 1981

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

У цьому номері на допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, вміщуються статті: Соціальна політика КПРС і соціологічні дослідження, І. П. Цамерян—Розвиток теорії національних відносин у матеріалах XXVI з'їзду КПРС; Л. В. Сохань, Є. І. Головаха, О. Г. Злобіна, М. М. Мокляк—Риси способу життя соціалістичного міста на початку 80-х років (За матеріалами конкретно-соціологічного дослідження у Києві); М. О. Шульга—XXVI з'їзд КПРС про розвиток особистісної структури в системі радянського суспільства; В. І. Тарасенко—Теоретичні аспекти проблеми соціологічного вимірювання потреб.

З М С Т

XXVI з'їзд КПРС і актуальні проблеми марксистсько-ленінської філософії	
Соціальна політика КПРС і соціологічні дослідження	3
До 60-ліття утворення Союзу РСР	
Цамрян І. П. (Москва) — Розвиток теорії національних відносин у матеріалах XXV з'їзду КПРС	15
Сохань Л. В., Головаха Є. І., Злобіна О. Г., Мокляк М. М. — Риси способу життя соціалістичного міста на початку 80-х років (за матеріалами конкретного соціологічного дослідження у Києві)	24
Проблеми формування людини	
Шуліга М. О. — XXVI з'їзд КПРС про розвиток особистісної структури в системі діяньського суспільства	40
Тараренко В. І. — Теоретичні аспекти проблеми соціологічного вимірювання потреб	50
Іванова З. В. — Місце ціннісних орієнтацій у психологічній структурі особи	59
<i>Трибун молодого науковця</i>	
Бекшкіна І. Е. — Структура суспільної діяльності і структура особи	65
Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики	
Режбек Є. Я. (Ростов-на-Дону) — Проблема становлення органічних цілісностей	74
Методологія наукового пізнання	
Бал І. О. — Цілеспрямована дія як психологічна і міжнаукова категорія	81
На допомогу соціологові-практику	
Хмелько В. Є. — Методика соціально-інформаційного забезпечення збалансованості структури робочих місць на промисловому підприємстві	91
До 150-річчя Києва	
Іванько І. В. — Роль Т. Г. Шевченка в розвитку суспільної думки в Києві середини ХХ ст.	102
Бичко А. К. — Фольклорно-епічні джерела давньоруської культури	112
Наукові повідомлення	
Олішник В. Я. (Кременчук) — Про раціоналізм і елементи ірраціонального у філософії Геракліта	122
Наука і життя	
Малішевська Л. Г., Громова Т. С. — Відображувати реальні життєві проблеми	126
Рецепції	
Куцко В. І., Ручка А. О. — Формування соціальних якостей в людині	130
Бібліографічна інформація	
Філософська література, що вийшла в республіці 1980 року	101
Показник статей, вміщених у журналі «Філософська думка» 1981 року	132
Наші сторінки	

СО Д Е Р Ж А Н И Е

XXVI СЪЕЗД КПСС И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОЙ ФИЛОСОФИИ. Социальная политика КПСС и социологические исследования, с. 3. К 60-ЛЕТИЮ ОБРАЗОВАНИЯ СОЮЗА ССР. *Цамерян И. П.* (Москва) — Развитие теории национальных отношений в материалах XXVI съезда КПСС, с. 15. ◇ *Сохань Л. В., Головаха Е. И., Злобина Е. Г., Мокляк Н. Н.* — Черты образа жизни социалистического города в начале 80-х годов (По материалам конкретно-социологического исследования в Киеве), с. 24. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЧЕЛОВЕКА. *Шульга Н. А.* — XXVI съезд КПСС о развитии личностной структуры в системе советского общества, с. 40. *Тарасенко В. И.* — Теоретические аспекты проблемы социологического измерения потребностей, с. 50. *Иванова З. В.* — Место ценностных ориентаций в психологической структуре личности, с. 59. ТРИБУНА МОЛОДОГО УЧЕНОГО. *Бекешкина И. Э.* — Структура общественной деятельности и структура личности, с. 65. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. *Режабек Е. Я.* (Ростов-на-Дону) — Проблема становления органических целостностей, с. 74. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Балл Г. А.* — Целенаправленное действие как психологическая и межнаучная категория, с. 81. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *Хмелько В. Е.* — Методика социально-информационного обеспечения сбалансированности структуры рабочих мест на промышленном предприятии, с. 91. К 1500-ЛЕТИЮ КИЕВА. *Иваньо И. В.* — Роль Т. Г. Шевченко в развитии общественной мысли в Киеве середины XIX в.; с. 102. *Бычко А. К.* — Фольклорно-эпические источники древнерусской культуры, с. 112. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Олейник В. Я.* (Кременчуг) — О рационализме и элементах иррационального в философии Гераклита, с. 122. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Малишевская Л. Г., Громовая Т. С.* — Отображать реальные жизненные проблемы, с. 126. РЕЦЕНЗИИ. *Куценко В. И., Ручка А. А.* — Формирование социальных качеств в человеке, с. 130. БИБЛИОГРАФИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ. Философская литература, вышедшая в республике в 1980 году, с. 101, 121, 131. Указатель статей, помещенных в журнале «Філософська думка» в 1981 году, с. 132. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

THE 26TH CONGRESS OF THE CPSU AND URGENT PROBLEMS OF MARXIST-LENINIST PHILOSOPHY. Social Policy of the CPSU and Sociological Studies, p. 3. ON THE 60TH ANNIVERSARY OF THE FORMATION OF THE UNION OF SOVIET SOCIALIST REPUBLICS. *Tsameryan I. P.* (Moscow) — Development of the Theory of National Relations in the 26th CPSU Congress Materials, p. 15. ◇ *Sokhan L. N., Golo-vakha E. I., Zlobina E. G., Moklyak N. N.* — Traits of the Mode of Life of a Socialist Town in the Early 80s (based on the data of a concrete-sociological study in Kiev), p. 24. PROBLEMS OF MOULDING MAN. *Shulga N. A.* The 26th CPSU Congress on Development of the Personality Structure in the System of Soviet Society, p. 40. *Tarasenko V. I.* — Theoretical Aspects of the Problem on Sociological Measurements of Requirements. *Ivanova Z. V.* — A Place of Value Orientations in Psychological Structure of a Personality, p. 59. THE TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTIST. *Bekeshkina I. E.* Structure of Social Activity and Structure of Personality, p. 65. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. *Rezhabek E. Ya.* — Rostov-on-Don. A Problem of Organic Integrity Formation, p. 74. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Ball G. A.* — Purposeful Action as Psychological and Interscientific Category, p. 81. AID TO A SOCIOLOGIST PRACTICIAN. *Khmelko V. E.* — Methods for Socio Information Provision of the Industrial Enterprise with Balanced Structure of Working Places, p. 91. ON THE 1500TH ANNIVERSARY OF KIEV. *Ivanio I. V.* T. G. Shevchenko's Role in Development of Social Thought in Kiev in the Mid. 20th Century, p. 102. *Bychko A. K.* — Folklore-Epic Sources of Ancient Russian Culture, p. 112. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Oleinik V. Ya.* (Kremenchug) — On Rationalism and Elements of Irrational in the Heraclite Philosophy, p. 122. SCIENTIFIC LIFE. *Malishevskaya L. G., Gromovaya T. S.* To Reflect True Vital Problems, p. 126. REVIEWS. *Kutsenko V. I., Ruchka A. A.* — Formation of Social Qualities in Man, p. 130. BIBLIOGRAPHIC INFORMATION. Literature on Philosophy Published in the Republic in 1980, p. 101, 121, 131. Index of Papers Published in the Journal «Filosofska Dumka» in 1981, p. 132 OUR AUTHORS.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА КПРС І СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

З'їзди ленінської партії — знаменні віхи на шляху поступального руху радянського суспільства. Вищі форуми партії підбивають підсумки досягнутого, узагальнюють набутий досвід, аналізують проблеми, намічають перспективи і рубежі дальшого просування вперед. У документах з'їздів акумулюється колективний розум партії, викристалізуються теоретичні положення, які творчо розвивають марксистсько-ленінське вчення, збагачують кожну його складову частину. Цим і визначається той животворний вплив, який справляють рішення партійних з'їздів на розвиток всіх суспільствознавчих наук.

Видагним внеском в ідейну скарбницю творчого марксистсько-ленінізму є матеріали XXVI з'їзду КПРС. У доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва «Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики», в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», в інших документах з'їзду глибоко проаналізована і висвітлена багатогранна діяльність партії, спрямована на реалізацію накреслень попередніх з'їздів, визначені головні завдання в сфері економіки, суспільних відносин, політики та ідеології. Теорія суспільного розвитку, наука комуністичного творення збагатилась низкою важливих узагальнень і висновків принципового характеру.

З урахуванням нагромадженого досвіду та специфічних умов 80-х років з'їзд спадкоємно продовжив і конкретизував лінію XXIV та XXV з'їздів КПРС на корінний поворот народного господарства до різноманітних завдань, пов'язаних з підвищенням добробуту народу, поліпшенням всіх сторін життя радянських людей, включаючи споживання і житло, культуру і відпочинок, умови праці і побуту.

«У вісімдесяті роки, — підкреслив з'їзд, — Комуністична партія послідовно продовжуватиме здійснення своєї економічної стратегії, найвища мета якої — неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, створення кращих умов для всебічного розвитку особи на основі дальшого підвищення ефективності всього суспільного виробництва, збільшення продуктивності праці, зростання соціальної і трудової активності радянських людей»¹.

Підпорядкування економічних завдань, матеріального виробництва інтересам соціального розвитку впливає з самої природи комунізму як реального гуманізму. «Найвища мета суспільного виробництва при соціалізмі — найповніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей»².

¹ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 160.

² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 10.

У матеріалах XXVI з'їзду КПРС здійснено дальшу конкретизацію діалектико-матеріалістичних положень про співвідношення цілей і засобів суспільного розвитку, зроблено новий крок у розкритті взаємозумовленості економічної і соціальної політики на етапі зрілого соціалізму. В період підготовки з'їзду на жовтневому (1980) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, перш ніж поставити ряд загальних питань господарської діяльності і економічного розвитку в одинадцятій п'ятирічці, підкреслив: «Розмову про ці питання я почав би не з металу, не з транспорту і навіть не з палива й енергії — при всьому їх величезному значенні, — а з питань, від вирішення яких найбезпосередніше залежать умови життя радянських людей. Думається, що це і є найбільш партійний підхід, коли в основу кладеться турбота про благо народу. Та й з строго економічної точки зору вірніше йти від кінцевої мети до того, що повинно забезпечити її досягнення»³. Йдеться, таким чином, не просто про бажаність, добру волю чи ціннісне переважання соціальних критеріїв, а про об'єктивну цільову детермінацію певної послідовності кроків як у теоретичному аналізі, так і в практичній діяльності у сфері управління народним господарством, суспільними процесами.

Закони доцільної діяльності не втрачають свого об'єктивного характеру через те лиш, що суб'єктом цієї діяльності є люди, здатні пізнавати і мислити. Ефективність будь-яких заходів, результативність дій, оптимальне розв'язання завдань кожного разу визначаються цілком певним набором вимог, які й виступають щодо суб'єкта як зовнішня необхідність, закон. Визнання цієї істини саме і відрізняє марксиста-ленінця від прихильника волонтаризму і суб'єктивізму. Тільки з пізнанням об'єктивних законів природної дійсності і власного суспільного буття люди дістають можливість свідомо, отже, доцільно, будувати свою діяльність: визначати цілі та засоби, добиватись досягнення цілей, коригуючи дії відповідно до обставин, що змінюються.

XXVI з'їзд КПРС дав зразки застосування вихідних принципів марксистсько-ленінської методології для аналізу співвідношення економічних і соціальних факторів розвитку радянського суспільства, взаємозумовленості його цілей і засобів, кінцевої мети і проміжних цілей. «Вступаючи в 70-ті роки, — відзначив товариш Л. І. Брежнев, — партія всебічно проаналізувала стан народного господарства і визначила головні шляхи розв'язання соціально-економічних проблем розвинутого соціалізму. Вихідним пунктом партійного, політичного підходу до економіки була і є незмінна програмна вимога — все в ім'я людини, все для блага людини»⁴. Конкретне піклування про конкретну людину, її потреби і запити — початок і кінцевий пункт економічної політики партії, її головна цільова настанова.

Досягнення цієї мети передбачає послідовне здійснення двох взаємопов'язаних програм: забезпечення дальшого соціального прогресу нашого суспільства на шляху до комунізму і створення для цього необхідних зовнішніх гарантій. Важливою умовою успішного здійснення обох програм є передусім нарощування економічного потенціалу країни за допомогою удосконалення суспільного виробництва. «Адже саме в галузі економіки закладається фундамент розв'язання соціальних завдань, зміцнення обороноздатності країни, фундамент активної зов-

³ Брежнев Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС, 21 жовт. 1980 р. К., 1980, с. 6.

⁴ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 37.

нішньої політики. Саме тут створюються необхідні передумови успішного руху радянського суспільства до комунізму»⁵.

Діалектика розвитку суспільства зрілого соціалізму полягає, зокрема, в тому, що соціальна політика не лише визначає, конкретизує цілі виробничої діяльності, спрямовує економічні заходи, але й сама забезпечує реалізацію цих заходів. Соціальні фактори виступають у цьому разі вже як засіб вдосконалення господарської діяльності, підвищення трудової активності людей. «Зрозуміло всім, що люди працюють краще, більш охоче там, де вони відчувають постійну турботу про поліпшення умов їх праці і побуту»⁶.

Проголошена XXVI з'їздом КПРС соціальна програма передбачає: створення найбільш сприятливих умов для високопродуктивної праці, посилення її творчого характеру; всемірне скорочення ручної, малокваліфікованої і важкої фізичної праці; поліпшення охорони праці і техніки безпеки; посилення контролю за мірою праці і мірою споживання; підвищення рівня і вдосконалення структури споживання матеріальних благ і послуг, поліпшення їх якості і розширення асортименту; поліпшення житлових і побутових умов населення, особливо сільського, полегшення праці в домашньому господарстві, підвищення культури всіх видів обслуговування; створення умов для зміцнення сім'ї; зростання освітнього і культурного рівня населення, поліпшення медичного обслуговування і відпочинку радянських людей, створення більш сприятливих умов для активної трудової діяльності людини; дальший розвиток соціалістичної демократії, підвищення ініціативи трудящих, розширення їх участі в управлінні, всемірне розгортання соціалістичного змагання, руху за комуністичне ставлення до праці; ефективне використання соціальних факторів зростання економіки, поєднання матеріальних і моральних стимулів до праці, посилення їх впливу на розвиток виробництва і досягнення високих кінцевих результатів⁷.

Вдосконалення соціальних відносин, починаючи з рівня первинного виробничого колективу і кінчаючи великими територіальними спільнотами і суспільством в цілому, містить у собі великі можливості поліпшення ефективності та якості роботи, резерви дальшої інтенсифікації виробництва. На їх активний пошук і використання партія націлює всі ланки управління народним господарством. На цьому ж мають бути зосереджені і зусилля вчених. Наука повинна стати, за висловом товариша Л. І. Брежнєва, постійним порушником спокою, показувати, на яких ділянках намітився застій і відставання, де сучасний рівень знань дає можливість йти вперед швидше й успішніше.

Надзвичайно високі вимоги щодо зміцнення зв'язку з практикою соціального управління, підготовки науково обґрунтованих рекомендацій постають перед соціологічною наукою, зокрема перед її конкретними, спеціальними галузями і прикладними дослідженнями. Мірою зростання ролі соціальних факторів у розвитку зрілого соціалістичного суспільства попит на дослідницьку продукцію соціологів посилюється, особливо в тих напрямках, які були визначені XXVI з'їздом КПРС як найактуальніші для суспільства: проблема науково-технічного прогресу і праці, соціальної структури, дослідження соціалістичного способу життя, громадської думки, комуністичного виховання, процесу формування нової людини тощо.

⁵ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу., с. 37.

⁶ Там же, с. 69.

⁷ Див.: Основні напрями., с. 209.

Результатом цілеспрямованої соціальної політики партії є об'єктивний процес прогресуючої інтеграції нашого суспільства, зближення всіх класів і соціальних груп, націй і народностей, які його складають, зміцнення морально-політичної єдності радянського народу. Кількісні і якісні зміни у соціальному складі населення свідчать про істотне послаблення і поступове розмивання класоутворюючих відмінностей між основними групами нашого суспільства. Провідною силою цього процесу, його «соціальним розумом і соціальним серцем» (К. Маркс) був і залишається сучасний робітничий клас. Революційна ідеологія і мораль робітничого класу, його колективістська психологія, інтереси та ідеали все більшою мірою стають нині надбанням усіх верств радянського суспільства.

Зміцнення провідної ролі робітничого класу пов'язане із зростанням його ідейно-політичної зрілості, освіченості, професійної кваліфікації. Змінюється і сам характер праці робітників, вона дедалі більше наповнюється інтелектуальним змістом. Глибокі зрушення відбуваються і в житті колгоспного селянства та радянської інтелігенції. Зближуються дві форми соціалістичної власності, поступово долаються істотні відмінності між містом і селом, між фізичною і розумовою працею. Еволюція класів і груп нашого суспільства в напрямі соціальної однорідності відбувається в умовах загального зростання добробуту і культури народу, швидкої перебудови форм побуту, формування прогресивних морально-політичних рис у кожного громадянина нашої країни, збільшення кількості гетерогенних сімей. Соціальні риси, спільні для всіх груп, поступово стають домінуючими. Саме вони характеризують радянський народ як нову історичну і соціальну спільність.

На основі наукового узагальнення досвіду останніх десятиріч розвитку нашої країни XXVI з'їзд партії зробив принциповий теоретичний висновок щодо перспектив дальшої соціальної еволюції радянського суспільства: становлення його безкласової структури в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму. Цей висновок набуває винятково важливого значення як для розвитку теорії соціальної структури соціалістичного суспільства, так і для практичної діяльності партії в галузі управління соціальними процесами, зокрема для визначення пріоритетів в соціальній політиці КПРС.

Стирання міжкласових відмінностей, які раніше були основними, природно, зумовлює зменшення їх питомої ваги в житті суспільства, послаблює їх соціально-диференціюючі функції. Водночас починають все більше впливати на повсякденну соціальну поведінку великих мас людей такі некласові відмінності, які досі справедливо вважались неістотними, другорядними. Це, природно, ставить нові завдання перед соціальною політикою. Вона дедалі більше зосереджується на подоланні відмінностей, які виходять за рамки окремих класів, на розв'язанні проблем, що вимагають найважливішого врахування особливостей та інтересів кожної групи нашого суспільства.

В цьому зв'язку у Звіті ЦК КПРС XXVI з'їздові зосереджується увага на відмінностях, які історично склалися між окремими регіонами, типами поселень, демографічними та етнічними групами населення. Підкреслюється необхідність вирівнювати відмінності, так би мовити, в територіальному плані, тобто відмінності в культурно-побутових умовах життя населення різних місцевостей. Нерівномірний розвиток соціальної інфраструктури, насамперед житла і дитячих закладів, культурних центрів, доріг, засобів транспорту і зв'язку, побутового обслуговування і постачання, часто стає головною причиною неорганізованого, стихійного перерозподілу робочої сили між регіонами, галу-

зями народного господарства, окремими підприємствами, викликає небажане спрямування міграційних потоків. «Саме такі відмінності,— сказано в Звіті ЦК КПРС XXVI з'їздові партії,— нерідко ускладнюють становище з трудовими ресурсами в ряді місць. Здійснення програм освоєння Західного Сибіру, зони БАМу, інших місць в азіатській частині країни збільшило туди приплив населення. І все ж люди досі часто воліють їхати з півночі на південь і зі сходу на захід, хоч раціональне розміщення продуктивних сил вимагає руху в зворотних напрямках»⁸.

Соціального значення набувають за певних умов і деякі природні, точніше демографічні відмінності між людьми, наприклад за статтю, віком, сімейним становищем тощо. Врахування специфічних інтересів та особливостей кожної соціально-демографічної групи населення, подолання соціальних відмінностей, ще наявних нині між деякими з них, визначені у рішеннях з'їзду як важливі завдання соціальної політики. Передбачено, зокрема, посилити піклування про сім'ю, молодожонів і насамперед про жінку. Адже добре відомо, що розподіл сімейно-побутової праці, а також обов'язків у вихованні дітей усе ще несприятливий для жінки в більшості сімей.

Соціалізм знищив вікову економічну і політичну нерівність жінок. За роки Радянської влади в нашій країні багато зроблено для їх залучення до активної виробничої, громадсько-політичної, культурної діяльності. Проте поєднання професійної праці з материнством виявилось для багатьох категорій жінок занадто обтяжливим і негативно вплинуло на їх репродуктивну поведінку. Проблеми сім'ї, жінки-матері вимагають особливої уваги громадськості. Вже в минулій п'ятирічці були, зокрема, вжиті заходи для поліпшення умов праці жінок, сімейного відпочинку, побутового і культурного обслуговування. В поточній п'ятирічці рішеннями з'їзду передбачено запровадження частково оплачуваної відпустки по догляду за дитиною до одного року, неповний робочий день для матерів малолітніх дітей, розширення мережі та поліпшення роботи дитячих дошкільних закладів, шкіл з групами продовженого дня, всієї служби побутової, підвищення допомоги на дітей тощо. Для ефективного впливу на соціально-демографічні процеси необхідно створити відповідну матеріальну базу, а це вимагає капітальних вкладень і часу. Відповідно актуалізується питання про своєчасне виявлення закономірностей демографічної поведінки людей, з'ясування її залежності від усіх інших сторін і умов життєдіяльності. І тут справа за суспільними науками. Проблеми шлюбу, репродуктивної поведінки сімей різного соціального типу, фактору еволюції культурних еталонів і норм у цій надзвичайно важливій сфері соціального буття тощо вимагають проведення широкомасштабних комплексних досліджень із залученням соціологів і соціальних психологів.

Зростає також значення соціологічної інформації про спосіб життя пенсіонерів, різних категорій молоді, некорінного населення союзних і автономних республік. Кожна з таких груп має свої інтереси, запити, можливості, які слід вивчати і якнайповніше враховувати. Загалом йдеться про необхідність оперативного з'ясування особливостей способу життя всіх основних груп населення.

В зв'язку з цим перед суспільними науками і, зокрема, перед різними галузями марксистсько-ленінської соціології постають відповідальні завдання в розробці методологічних і методичних засобів ана-

⁸ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу..., с. 64.

лізу різних соціальних процесів, у підготовці науково обґрунтованих прогнозів, практичних рекомендацій, варіантів управлінських рішень. Має бути істотно розширена емпірична, статистична база наукового аналізу для потреб соціальної політики.

Суспільні процеси відзначаються багатофакторністю, складним причинним зв'язком з численними конкретними обставинами місця і часу. Адже немає двох абсолютно тотожних поселень, колективів, ситуацій. Заходи соціальної політики забезпечують належний позитивний ефект лише за умови всебічного врахування місцевих особливостей, комплексного підходу і до вивчення, і до розв'язання проблем. Не випадково найбільш адекватною формою втілення і реалізації загальнодержавної соціальної політики стали у нас плани соціального розвитку. Народившись із спроб передових виробничих колективів конкретизувати загальні соціальні завдання стосовно своїх локальних умов, ця форма соціального планування швидко вийшла за межі окремих підприємств, охопила цілі галузі і регіони і зрештою перетворилась в конституційно закріплену систему державних планів економічного і соціального розвитку.

У процесі реалізації соціальної політики було вироблено ще одну перспективну форму — цільові комплексні програми розвитку певних регіонів, галузей. Серед тих із них, що були виділені на з'їзді, — освоєння Західного Сибіру, зони БАМу, розвиток Нечорнозем'я. З'їзд схвалив також дві великі загальнодержавні програми, які стосуються, за висловом Л. І. Брежнєва, «повсякденного життя мільйонів і мільйонів». Йдеться про продовольчу програму і програму розвитку виробництва товарів народного споживання і послуг. Прикладом регіональних програм можуть послужити здійснені в Києві міська програма «П'ятирічка — дітям», а також розроблювані нині в столиці УРСР міська та республіканська програми «Праця».

Комплексне планування соціально-економічного розвитку трудових колективів, галузей і регіонів істотно розширило проблематику досліджень соціальної структури зрілого соціалізму, привернуло увагу до професійно-кваліфікаційних, культурно-освітніх відмінностей між прошарками робітничого класу, колгоспного селянства, службовців, між соціально-демографічними та іншими категоріями населення. Тут завдання полягало не просто у фіксації існуючих відмінностей, а, насамперед, у з'ясуванні конкретних причин їх відтворення і умов подолання, у прогнозуванні темпів соціальних переміщень і соціально-структурних перетворень зі зміною поколінь.

Особливої актуальності набула проблема заміщення робочих місць некваліфікованої і малокваліфікованої праці у місті й на селі. Численні соціологічні дослідження показали, що наявні форми компенсації за виконання важкої ручної або малозмістовної, монотонної, некваліфікованої праці не задовольняють молодь із середньою освітою. Ситуація ускладнюється ще й тим, що протягом 80-х років скорочуватиметься приріст трудових ресурсів. Тому поступове витіснення названих видів праці на основі комплексної механізації та автоматизації виробництва, скорочення чисельності робітників і колгоспників, зайнятих некваліфікованою працею, — одне з найактуальніших соціально-економічних завдань суспільства розвинутого соціалізму.

Праця, як відомо, є найважливішою сферою життєдіяльності людини. І соціальна політика КПРС завжди була спрямована на поліпшення умов праці, вдосконалення її організації, підвищення культурно-освітнього рівня та професійної майстерності трудівників, поступове подолання істотних відмінностей між фізичною і розумовою працею,

перетворення аграрної праці в різновид індустріальної. Нині соціальні аспекти праці набули винятково важливого значення, оскільки, з одного боку, істотно зросли добробут і освіченість трудящих (і, відповідно, очікування, запити щодо умов, характеру і змісту праці), з другого ж — вичерпались екстенсивні фактори економічного зростання, що зумовило необхідність рішучого переходу до всебічної інтенсифікації суспільного виробництва.

«Партія і держава, — відзначив товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КПРС, — докладали і докладають багато зусиль, щоб зробити працю людини не тільки більш продуктивною, а й змістовною, цікавою, творчою. І найважливішу роль тут покликана відіграти ліквідація ручної, малокваліфікованої і важкої фізичної праці. Нею у нас поки що зайняті ще мільйони людей. Це не тільки економічна, а й серйозна соціальна проблема. Розв'язати її — значить усунути істотні перешкоди на шляху перетворення праці в найпершу життєву потребу кожної людини»⁹.

Прийняті на XXVI з'їзді партії «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» передбачають протягом найближчого десятиріччя здійснити глибокі перетворення у сфері трудової діяльності радянських людей, полегшити умови праці, створити широкі можливості для високопродуктивної і творчої роботи, піднести на вищий рівень організацію суспільної праці і виробництва, забезпечити найбільш раціональне використання трудових ресурсів. Заплановано перехід до масового застосування високоєфективних систем машин і прогресивних технологічних процесів з метою комплексної механізації і автоматизації виробництва, істотне піднесення технічної озброєності праці, скорочення ручної некваліфікованої праці, особливо на допоміжних і підсобних роботах. Має бути розроблена система заходів для досягнення збалансованості наявних і створюваних робочих місць з трудовими ресурсами. Передбачено також постійно вдосконалювати систему матеріального і морального заохочення, поліпшувати нормування праці, посилити стимулюючу роль оплати за працею — основного джерела доходів населення. Поставлено завдання досягти значного поліпшення трудової дисципліни, порядку й організованості на виробництві, забезпечити повне і раціональне використання робочого часу, здійснити заходи для закріплення кадрів і викорочення плінності робочої сили.

Накреслення партійного з'їзду спонукають до значного поживлення дослідницької роботи в галузі соціології праці, підвищення ефективності теоретичних і прикладних розробок соціологів, впровадження в практику планування й управління здобутих ними результатів. Переважна більшість запланованих заходів має здійснюватись комплексно, спільними зусиллями представників природничих, технічних та гуманітарних наук, конструкторів, технологів, плановиків. Завдання соціологів у такій кооперації полягає насамперед в тому, щоб аналізувати соціальні параметри працівників, реальні відношення, які формуються між ними в процесі виробничої взаємодії, а також досліджувати їх суб'єктивне ставлення до окремих елементів трудової ситуації, вивчати фактори, які впливають на задоволеність людини роботою, спеціальністю, колективом тощо.

Існуючі методики вже сьогодні дозволяють відповідним соціологічним службам здобувати оперативну і досить надійну інформацію

⁹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу., с. 69.

про ціннісні орієнтації різних верств населення у сфері праці, динаміку привабливості окремих професій, підприємств, галузей. Ця інформація і собі допомагає своєчасно планувати і здійснювати належні заходи як у межах трудового колективу, так і в масштабі регіону, галузі або країни в цілому. Досвід свідчить, що, диференційовано враховуючи потреби і запити кожної категорії трудівників, беручи до уваги життєві плани і професійні уподобання різних груп молоді, можна забезпечити і більш раціональне використання трудового потенціалу суспільства, і більш високу задоволеність людей роботою. А це і є реальне використання соціальних резервів інтенсифікації виробництва.

Соціологи нашої республіки беруть активну участь у вивченні згаданих питань. Більшість соціологічних досліджень так чи так пов'язана з проблематикою праці, трудової діяльності людини. Соціологічні підрозділи Інституту філософії АН УРСР, Інституту економіки АН УРСР та його філіалів у Львові й Одесі, Інституту економіки промисловості АН УРСР у Донецьку, соціологи Одеського та Харківського університетів, деяких інших вузів та відомчих науково-дослідних установ зробили певний внесок у розробку теоретичних та методичних основ планування соціального розвитку трудових колективів та регіонів, дослідження морально-психологічних факторів виробничої діяльності, профорієнтації та вибору професії, відтворення професійно-кваліфікаційної структури зайнятості, соціально-етичних проблем управління, зокрема в умовах АСУ; стимулювання праці, плинності кадрів тощо. За дорученням уряду республіки в Інституті філософії АН УРСР здійснено дослідження соціальних джерел формування зайнятості у Києві, яке виявило певну залежність між соціальним типом батьківської сім'ї і трудовим самовизначенням дітей, дозволило запропонувати соціальні показники зайнятості, використання яких може зробити регіональні баланси праці більш точними і надійними. Дістала визнання розроблена в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС методика соціально-інформаційного забезпечення збалансованого удосконалення структур робочих місць і освіти робітничих кадрів промислового підприємства. Обидві методики передбачається використати, зокрема, при розробці цільової комплексної програми «Праця» для Києва.

Набутий в республіці досвід соціологічних досліджень праці свідчить радше про великі можливості цієї галузі знань, ніж про їх належне використання. В полі зору соціологів перебувають в основному індустріальна праця, трудові колективи промислових підприємств. Що ж до соціальних проблем праці в інших галузях народного господарства, то вони ще чекають своїх дослідників. Тим часом розробка і здійснення продовольчої програми, розвиток Нечорнозем'я, індустріалізація сільськогосподарського виробництва, створення аграрно-промислових комплексів та багато іншого потребують пильнішої уваги науковців до питань організації і стимулювання праці на селі, закріплення там молоді, професійно-кваліфікаційного зростання сільських трудівників, їх ставлення до роботи, соціалістичної власності, дисципліни тощо. Особливо актуальності набули соціальні проблеми праці у сфері побутового та інших видів обслуговування (зокрема мотиви вибору фаху, пов'язаного із цією сферою нормування праці, соціально-етичні проблеми обслуговування, організація трудових колективів). Малодослідженим, але дуже важливим і цікавим предметом соціологічного аналізу є особливості трудової діяльності в галузі науки, освіти, охорони здоров'я, управління. Такі численні загони інтелігенції,

як вчителі, лікарі, науковці, мають не менше специфічних проблем, ніж, скажімо, інженери (досить згадати, приміром, фемінізацію вчительських колективів). Їх соціологічний «портрет» ще й досі не створений.

Йдеться, звичайно, не просто про з'ясування особливостей змісту чи умов праці в певній галузі. Адже професійна спеціалізація сама по собі ще не робить відмінності між людьми соціальними, а професійний поділ праці, як відомо, не тотожний соціальному. Істотними для соціальних відносин, а отже, і для соціального аналізу є відмінності у характері праці, кваліфікації трудівників, їх можливостях для розвитку особистості. Саме ці відмінності, тобто залишки старого поділу праці, і створюють ґрунт для виникнення соціальних проблем, і саме їх потрібно всебічно досліджувати з метою якнайшвидшого і остаточного подолання.

Великий обсяг теоретичних і прикладних завдань постане перед соціологами у зв'язку з переходом до нових методів господарювання — колективних форм організації та оплати праці. У поточній п'ятирічці ці форми за рішеннями з'їзду партії стануть основними. Досвід передових підприємств довів, що від масового впровадження бригадного підяду можна чекати не лише економічного, а й помітного соціального ефекту: збагачення змісту праці за рахунок освоєння суміжних професій, вдосконалення внутрішньокolleктивних відносин, зростання творчої активності у сфері виробництва і в управлінні. Перехід до нових методів господарювання пов'язаний і з великою організаторською та виховною роботою, істотним поліпшенням морально-психологічного клімату в первинних виробничих колективах. Природно, що найбезпосереднішу участь у цій справі мають взяти соціологічні служби підприємств.

Невід'ємною складовою частиною соціальної політики КПРС назвав товариш Л. І. Брежнев намічені з'їздом заходи для дальшого вдосконалення соціалістичного способу життя, зміцнення його матеріальних і духовних основ, формування нової людини. Успіхи в реалізації цих заходів значною мірою залежатимуть від розвитку суспільних та природничих наук, конкретності й обґрунтованості їх практичних рекомендацій.

Соціологам, зокрема, належить активніше включитися в комплексне дослідження сфери розподільчих відносин, у тому числі розподілу суспільних фондів споживання, житла, інших матеріальних та культурних благ. Актуальними є проблеми практичного забезпечення ефективного застосування соціалістичного принципу розподілу за кількістю і якістю праці, справедливої і об'єктивної оцінки трудового вкладу кожного, ліквідації фактів зрівнялівки, зловживань преміями, дармоїдства, хабарництва, спекуляції, нетрудових доходів, будь-яких посягань на соціалістичну власність. Питання про наукове обґрунтування норм праці, критерії ефективності та якості виконуваної роботи не завжди можна розв'язати засобами економічних та технічних наук. У цих випадках методи, розроблені соціологами (експертних оцінок тощо), можуть виявитися більш придатними. «Необхідна комплексна розробка економічних, соціальних, політичних, юридичних, організаційних та інших заходів, спрямованих на посилення контролю за мірою праці і мірою споживання, більш суворого дотримання єдності інтересів суспільства, колективу і особи»^{9а}.

^{9а} Су слов М. А. Высокое призвание и ответственность.— Правда, 1981, 15 окт.

З цим безпосередньо пов'язані питання про виховну роботу, формування розумних потреб та інтересів, подолання споживацьких тенденцій, викорінення дрібнобуржуазних, міщанських пережитків у побуті, антиподів комуністичної моралі. «Ми маємо великі матеріальні і духовні можливості для дедалі повнішого розвитку особи і будемо нашою метою їх надалі, — відзначив на з'їзді товариш Л. І. Брежнев. — Але важливо разом з тим, щоб кожна людина зміла ними розумно користуватись. А це, в кінцевому підсумку, залежить від того, якими є інтереси, потреби особи. Ось чому в їх активному, цілеспрямованому формуванні наша партія бачить одне з важливих завдань соціальної політики»¹⁰.

Комплексне розв'язання проблем трудового, морального та ідейно-політичного виховання з урахуванням особливостей кожної категорії населення передбачає глибоке вивчення процесів соціалізації особи, формування внутрішнього світу людини як певної цілісності, дослідження специфіки цих процесів на певних вікових стадіях, у різних видах діяльності тощо. Спостерігаються певні взаємозв'язки між рівнем освіченості, культурного розвитку, матеріального добробуту людини, з одного боку, та її потребами, уподобаннями, нахилами і запитамі у різних сферах життєдіяльності — праці, дозвіллі, побуті, — з другого. Аналізуючи ці взаємозв'язки, розкриваючи конкретні механізми становлення людської особистості, соціологія разом з іншими гуманітарними науками повинна зробити свій внесок у справу вдосконалення соціалістичного способу життя, утвердження принципів і норм комуністичної свідомості.

Не втратили своєї актуальності проблеми зближення за способом життя міського і сільського населення, класів і соціальних груп, націй і народностей нашої країни; змін у структурі вільного часу різних соціальних і вікових категорій населення, зокрема внаслідок автомобілізації, розвитку телебачення, фізкультури і спорту, туризму, кооперативного садівництва, інших любительських занять; розробка моделей соціалістичного способу життя, які дозволяють пов'язати його якісні особливості з системою кількісних показників і тим самим прогнозувати його дальший розвиток, що вкрай необхідно для довгострокового планування¹¹.

Зміцнення духовних основ соціалістичного способу життя відбувається насамперед під впливом цілеспрямованої ідеологічної, політико-виховної роботи партії. Для підвищення її ефективності ідеологічні установи широко використовують методи соціології. Відомі масштабні і результативні дослідження аудиторії газет, радіо і телебачення, діяльності установ культури, функціонування громадської думки. Створюються спеціалізовані соціологічні служби відомого підпорядкування для обслуговування засобів масової інформації та пропаганди, системи партійної освіти. Проте нерозв'язаних завдань у цій галузі соціології ще дуже багато: не створена задовільна система теоретичного пояснення ідеологічного процесу у всіх його виявах, не розроблені показники ефективності виховної роботи, методики дослідження політичної культури окремих груп населення, слабо досліджуються закономірності формування і поширення громадської думки в різному соціальному середовищі, щодо різних питань суспільного життя. На уважне вивчення заслуговують і умови, в яких здійснюється ідеологічний процес:

¹⁰ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу., с. 76.

¹¹ Социологические исследования: результаты, проблемы и задачи. — Коммунист, 1980, № 13, с. 86.

збагатились знання радянської людини, підвищилась її ерудиція, значно зросли духовні запити.

У виступі на Загальних зборах Академії наук УРСР член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, окреслюючи завдання вчених-суспільствознавців у виконанні рішень XXVI з'їзду КПРС, відзначив: «Поглибленого вивчення, зокрема, заслуговують інтенсивні фактори економічного зростання, нові явища в соціальній структурі, політичній системі і національних відносинах суспільства зрілого соціалізму.

Не досить у нас і обґрунтованих рекомендацій щодо поліпшення управління суспільними процесами, дальшого підвищення політичної культури трудящих, особливо молоді, вивчення громадської думки. З цією метою слід ширше проводити і використовувати соціологічні дослідження, що в свою чергу вимагає розробки відповідних методик»¹².

Проте доводиться визнати, що можливості соціологічної науки використовуються поки що недостатньо. Загальний методологічний та методичний рівень соціологічних досліджень в країні, як відзначено в редакційній статті журналу «Коммунист», ще, на жаль, багато в чому не відповідає сучасним вимогам. Прикладні дослідження, які організуються на місцях невеличкими групами соціологів, часто-густо не мають ґрунтовно підготовлених програм, хибують на емпіризм, не сягають глибоких узагальнень принципового характеру. В роботі соціологів досі не використовуються з належною ефективністю кількісні, математичні методи та сучасна обчислювальна техніка. Основною причиною відзначених недоліків є, безперечно, низький рівень кваліфікації кадрів, а це, в свою чергу,— наслідок відсутності в країні вищої соціологічної освіти¹³.

Щоправда, перші кроки на шляху організації соціологічної освіти в республіці зроблені. У Київському та Харківському державних університетах створені кафедри соціології, що забезпечують спеціалізацію студентів філософського та економічного факультетів. Розроблені відповідні навчальні плани та нормативні курси. Провідні фахівці соціологічних підрозділів Інституту філософії АН УРСР та вузів республіки залучені до читання спецкурсів на цих кафедрах. Можна сподіватись, що набутий позитивний досвід стане в пригоді в подальшій роботі над удосконаленням соціологічної освіти.

Проте сама лише спеціалізація не може розв'язати проблему підготовки соціологічних кадрів ні в кількісному, ні в якісному відношеннях. Для цього потрібно створити спеціальні соціологічні факультети або, принаймні, відділення соціології з власним навчальним планом при філософських та економічних факультетах. Для цього вже є необхідні передумови.

Ведучи мову про фахову підготовку соціологів, слід сказати про досвід Українського відділення Радянської соціологічної асоціації та його філіалів у Харкові, Донецьку, Одесі, Дніпропетровську та Львові в організації численних семінарів та курсів підвищення кваліфікації для співробітників соціологічних лабораторій підприємств, об'єднань та відомств, а також в організації соціологічної освіти у вечірніх університетах марксизму-ленінізму.

Результати соціологічних досліджень дедалі більше використовуються під час підготовки важливих партійних і державних рішень, прогнозів і планів соціального розвитку. Певна річ, це посилює відпо-

¹² Вісник АН УРСР, 1981, № 7, с. 25—26.

¹³ Див.: Социологические исследования..., с. 82.

відальність науковців за повноту, доброякісність і надійність соціологічної інформації, ґрунтовність висновків та рекомендацій, які робляться на її основі. Але силами окремих наукових підрозділів неможливо забезпечити органи управління всією необхідною соціальною інформацією. Це — функція статистичних органів, для яких науковці мають розробляти і вдосконалювати систему соціальних показників і належну методичну документацію. Для розв'язання ж цих завдань наукові установи (насамперед академічні) повинні значно активізувати теоретичний пошук, розширити дослідження методологічних питань. Тільки на цій основі можливе розгортання широкої державної служби соціальної статистики.

Серед першорядних проблем методичного забезпечення соціологічних досліджень звичайно називають уніфікацію соціальних показників і стандартизацію дослідницьких методик (або окремих їх блоків), що дозволило б зіставляти і порівнювати здобуту різними дослідниками інформацію. Велику економію праці математиків-програмістів, а також машинного часу могла б дати стандартизація програм статистичної обробки соціальної інформації на ЕОМ різного типу, створення сучасного пакету програм для ЕС ЕОМ, який би містив програми обчислень з використанням більш складних методів, ніж розподіл ознак. Передання такого пакету в Республіканський фонд алгоритмів і програм зробило б його доступним для всіх соціологічних колективів. Доцільно використовувати також можливості нових видів обчислювальної техніки — міні- і мікро-ЕОМ, мікрокалькуляторів, які програмуються. Важливим засобом піднесення ефективності соціологічних досліджень може стати, як про це свідчить досвід Ленінградського інституту соціально-економічних проблем АН СРСР, створення банку соціологічних даних. Нагромадження на машинних носіях первинної інформації, здобутої в різних дослідженнях, дозволяє багаторазово провадити її вторинну обробку і, отже, економити великі кошти і час, не дублюючи попередників.

Існує багато шляхів і можливостей для вдосконалення «технології» соціологічного дослідження. Це — і збагачення арсеналу методичних засобів, і більш раціональна організація роботи, і розвиток матеріальної бази, і кооперація з іншими галузями суспільствознавства, поєднання зусиль різних колективів соціологів. Всі ці можливості постійно обговорюються в середовищі фахівців, вивчаються і мірою можливостей використовуються. Але соціологи-марксисты добре знають, що основною передумовою піднесення ефективності і якості досліджень є послідовна партійність і об'єктивність у відображенні соціальних явищ і процесів, міцний зв'язок науки з суспільно-політичною практикою, з діяльністю партійних, державних і господарських органів.

Постійно дбаючи про підвищення фахової майстерності, соціологи республіки, як і всі радянські суспільствознавці, вбачають головну турботу насамперед у теоретичному й методологічному оснащенні своєї роботи, освоєнні невичерпної ідейної скарбниці марксистсько-ленінського вчення, застосуванні вихідних принципів марксизму-ленізму до аналізу усього комплексу питань, що є складовими частинами соціальної політики партії на сучасному етапі.

* * *

В передовій статтє освещаются основные направления социологических исследований в нашей стране в свете решений XXVI съезда КПСС.

І. П. ЦАМЕРЯН

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН У МАТЕРІАЛАХ ХХVІ З'ЇЗДУ КПРС

ХХVІ з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу ознаменував собою важливий етап у русі нашого суспільства до комунізму, відкрив нові горизонти на цьому шляху. Уся робота з'їзду, ухвалені ним документи пройняті величними ідеями марксизму-ленінізму, наукового комунізму. В його рішеннях, у виступах делегатів дістали яскравий вияв міцна і непорушна братерська дружба всіх радянських націй і народностей, їхня інтернаціоналістська єдність, характерні для нової історичної і соціальної спільності — радянського народу.

Серед 5002 делегатів, обраних на ХХVІ з'їзд, були представники 66 націй і народностей нашої країни.

Присутність на з'їзді 123 делегацій комуністичних, робітничих, національно-демократичних та інших прогресивних партій і організацій із 109 країн, виступи їх керівників стали яскравим підтвердженням міжнародного авторитету КПРС, свідченням великої сили ідей пролетарського інтернаціоналізму, під прапором якого об'єднуються нині всі загони світового революційного процесу.

Важливе місце в матеріалах з'їзду посіли питання ленінської національної політики, розвитку національних відносин в СРСР. У цих матеріалах розкрито нерозривний зв'язок між марксистсько-ленінською теорією і практикою життєдіяльності соціалістичних націй і народностей, проаналізовано розвиток національних відносин за умов зрілого соціалізму, показано науково обґрунтований характер ленінської національної політики.

У Звітній доповіді Центрального Комітету, з якою виступив на з'їзді Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, зроблені глибокі узагальнення досягнень радянських республік, проаналізовані проблеми і перспективи розвитку національних відносин у нашій країні, закріплені принципово важливий висновок про завершення перебудови всіх суспільних і в тому числі національних відносин, притаманних зрілому соціалізму, відносин, які розвиваються вже на внутрішньо властивих цьому ладові колективістських началах.

Нині в СРСР досягнута фактична рівність народів, повсюдне зближення рівнів економічного розвитку всіх союзних і автономних республік, інших національних регіонів нашої країни. Однотипність соціальної структури їх населення, глибока й різнобічна соціально-політична й ідейна єдність народів СРСР — усе це визначає новий якісний стан, новий рівень міжнародних зв'язків. Характеризуючи досягнення в розвитку радянських соціалістичних націй і національних відносин, товариш Л. І. Брежнев сказав: «Неухильно зміцнюється братерська дружба всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини. Наш курс — нарощування матеріального і духовного потенціалу кожної республіки і разом з тим його максимальне використання для гармонійного розвитку всієї країни. На цьому шляху ми добилися справді історичних досягнень.

З перших років Радянської влади наша економічна і соціальна політика будувалася так, щоб якнайшвидше піднести колишні національні окраїни Росії до рівня розвитку її центру. І це завдання було успішно розв'язане. Найважливішу роль тут відіграли тісне співробітництво всіх націй країни і насамперед безкорислива допомога російського народу. Відсталих національних окраїн, товариші, нині не існує!»¹.

У Звітній доповіді ЦК КПРС і виступах делегатів наводилось багато фактів, що яскраво і незаперечно свідчать про всебічний розквіт економіки і культури всіх радянських республік, усіх націй і народностей нашої країни. Ось деякі з них.

У Російській Федерації в десятій п'ятирічці національний дохід порівняно з дев'ятою збільшився на 29 проц., обсяг промислового виробництва — на 31 проц. В Українській РСР, як і в усій країні в цілому, зроблений «великий крок у розвитку продуктивних сил, удосконаленні всіх сторін суспільного життя, підвищенні культури і добробуту народу»², — підкреслив у своїй промові на з'їзді член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький. Так, наприклад, у республіці виробництво промислової продукції за десять п'ятирічку зросло на 123 млрд. карбованців, або майже на одну третину. Національний дохід зріс порівняно з дев'ятою п'ятирічкою на 70 млрд. карбованців, причому 90 проц. цього приросту одержано за рахунок підвищення продуктивності праці. У Казахській РСР тільки за роки десятої п'ятирічки введено в дію 250 сучасних промислових підприємств, великих цехів і виробництв. П'ятирічний план було успішно виконано, обсяг промислового виробництва зріс більш як на 18 проц.

Такі ж дані про успішне завершення планів десятої п'ятирічки можна навести по всіх союзних республіках. Скажімо, якщо загальний обсяг продукції промисловості в СРСР у цілому збільшився в 1980 році порівняно з 1975 роком на 24 проц., то в Азербайджанській РСР — на 47, у Вірменії — на 46, у Білорусії — на 42, Грузії — на 41, Молдавії — на 32, Таджикистані — на 29, в Узбекистані, Киргизії і Литві — на 27 проц.

Величезні досягнення радянського багатонаціонального народу в розвитку соціалістичної культури — народної освіти, науки, літератури і мистецтва. Яскравим свідченням здобутків у цій сфері є завершення переходу до обов'язкової середньої освіти. За минулу п'ятирічку наша система вищої і середньої спеціальної освіти дала народному господарству 10 млн. кваліфікованих спеціалістів, широка підготовка яких ведеться в усіх республіках. Характеризуючи успіхи радянської науки, президент АН СРСР академік О. П. Александров у своїй промові на з'їзді сказав, що нині вона дає приблизно третину наукової продукції всього світу. «Знаменно, що особливо зріс внесок у науку республіканських академій, наукових центрів, — підкреслив він. — Це прямий результат лєнінської національної політики, швидкого розвитку братніх союзних республік»³.

Висока оцінка досягнень радянської літератури і мистецтва, діяльності художньої інтелігенції дана у Звітній доповіді ЦК КПРС та інших матеріалах з'їзду. Як наголосив у своїй промові перший секретар правління Спілки письменників СРСР Г. М. Марков, у роки після

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 66.

² Правда, 1981, 24 февр.

³ Правда, 1981, 26 февр.

XXV з'їзду партії у вітчизняну літературу прийшла ціла плеяда талановитих письменників, які представляють 77 мов націй і народностей країни. Ці різномовні літератури зливаються в один могутній потік, що й складає єдину радянську літературу. Така співдружність літератур є якнайскравішим прикладом непорушного соціалістичного інтернаціоналізму радянського народу. Це феномен в історії світової культури»⁴.

Безперечною заслугою діячів культури, радянської літератури і мистецтва є те, що духовне життя нашого суспільства стає дедалі розмаїтішим і багатшим. «В останні роки — причому в усіх республіках — з'явилось чимало талановитих творів,— зазначив товариш Л. І. Брежнев, — Це стосується літератури і театру, кіно і музики, живопису і скульптури»⁵.

Усе викладене вище дозволяє зробити висновок про нові великі успіхи, здобуті в економічному і культурному розвитку всіх радянських соціалістичних націй і народностей.

Зрілий соціалізм реально забезпечує справжній, усебічний розквіт націй і народностей. Однак було б грубою помилкою вбачати у розквіті окремих націй самоціль, бо всебічний розвиток економіки і культури кожної з них можливий тільки за умови братнього співробітництва, дружби і взаємодопомоги їх усіх. У ході цього співробітництва відбувається і взаємне зближення всіх націй і народностей СРСР, виявом якого є примноження спільних для них рис у способі життя, духовному обличчі, в побуті. Отже, між розквітом націй і народностей і їх зближенням існує нерозривний взаємозв'язок і єдність. Провідну роль у цьому єдиному процесі відіграє зближення націй, яке визначає напрям і перспективи розвитку соціалістичних національних відносин.

Дальший всебічний розквіт радянських націй і народностей у нерозривній діалектичній єдності з їх дедалі більшим зближенням — це і є науково обгрунтований магістральний шлях розвитку національних відносин у зрілому соціалістичному суспільстві. Розквіт і зближення соціалістичних націй і народностей — об'єктивний закон розвитку національних відносин у соціалістичному суспільстві. Але цей об'єктивний процес не протікає стихійно. Будучи науково усвідомленим, він набирає певної соціально-політичної цілеспрямованості. Ленінська національна політика партії єднає практику, живу тканину об'єктивно закономірного процесу розвитку соціалістичних національних відносин з науковою, марксистсько-ленінською теорією цих відносин.

Однією з головних рушійних сил життєдіяльності нашого багатонаціонального соціалістичного суспільства є дружба народів СРСР. Успіхи, досягнуті радянськими республіками, всіма нашими націями і народностями в розвитку економіки і культури, — результат їх непорушної братерської дружби, всебічного співробітництва і взаємодопомоги. Матеріальною, економічною основою дружби народів, інтернаціональної єдності і згуртованості всіх радянських людей є насамперед соціалістична економіка країни, яка становить цілісний народногосподарський організм, єдиний народногосподарський комплекс, до якого як органічні, невід'ємні частини входять економіки кожної республіки.

Єдиний народногосподарський комплекс — не механічна сума цих складових, а якісно нове утворення, притаманне зрілому соціалізму, що значно посилює економічний потенціал кожної з республік і країни в цілому. Окрема нація, окрема республіка не змогла б досягти тих успіхів

⁴ Правда, 1981, 27 февр.

⁵ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу..., с. 73—74.

у розвитку свого народного господарства, які здобуті ними завдяки єдиному народногосподарському комплексу СРСР. Централізоване, планове управління економікою всієї країни гармонійно поєднуються тут із послідовним розширенням прав союзних республік у плануванні і розвитку їх народного господарства, раціональна господарська спеціалізація — з якнайтіснішим співробітництвом, кооперацією, взаємовигідним обміном. Так, численні новобудови в нашій країні зводяться спільними зусиллями представників усіх республік, багатонаціональними трудовими колективами. І хоча географічно і юридично кожна з них належить тій чи тій республіці, будуються вони силами всіх радянських людей.

Із зростаючими масштабами усуспільнення виробництва, з інтернаціоналізацією не тільки продуктивних сил, а й усього суспільного життя за умов зрілого соціалізму органічно пов'язані і перспективи розвитку національних відносин. Ширшає і міцнішає основа для синтезу найцінніших сторін і моментів у житті й традиціях різних народів, а, отже, й база для пошуку нових інтернаціональних форм соціального життя, культури, побуту. Відбувається все більш органічне з'єднання, взаємовплив духовних цінностей народів, народжуються, розвиваються й закріплюються у способі життя людей загальнодержавські риси.

Постійною турботою нашої партії є всемірне зміцнення дружби і братерського співробітництва між усіма радянськими націями, народностями, подолання всього того, що може послабити їх, стати їм на перешкоді. Дружба народів СРСР — запорука успішного виконання нових грандіозних завдань одинадцятій п'ятирічці і всього десятиріччя — 80-х років.

Впродовж одинадцятій п'ятирічці передбачається збільшити національний доход СРСР, використовуваний на споживання і нагромадження, на 18—20 проц., підвищити продуктивність суспільної праці на 17—20 проц. У 1981—1985 роках високими темпами розвиватимуться промисловість і сільське господарство в усіх союзних республіках. На XXVI з'їзді КПРС ще раз підтвердила свій курс — нарощування матеріального і духовного потенціалу кожної республіки і разом з тим його максимальне використання для гармонійного розвитку всієї країни. У цих планових начерках враховані потреби кожної республіки, а темпи їх розвитку на п'ятирічку встановлені відповідно до головної мети — дальшого зміцнення фактичної (в тому числі й економічної) рівності всіх республік. Такий підхід дозволяє з певністю прогнозувати і соціальний прогрес радянського суспільства, підвищення народного добробуту на одинадцять п'ятирічку. До основних завдань тут входить і вдосконалення диспозиції продуктивних сил у країні, що здійснюється з метою піднесення ефективності суспільного виробництва на основі дальшої спеціалізації і пропорційного розвитку господарства союзних республік і економічних районів у єдиному народногосподарському комплексі. Накреслення з'їзду передбачають створення економічних передумов для дальшого всебічного розвитку і зближення націй і народностей СРСР, для посилення соціальної однорідності нашого суспільства, зміцнення ідейно-політичної єдності радянського народу як нової історичної спільності. Виконуючи план п'ятирічки, кожна союзна республіка зробить свій внесок у розв'язання загальнодержавних завдань.

У братерському, дружньому співробітництві з усіма іншими радянськими республіками вкладає свій трудовий доробок у виконання завдань нової п'ятирічки і Радянська Україна. Виробництво промислової продукції в республіці збільшиться на 20—23 проц. У 1985 році виробництво електроенергії буде доведено до 280—290 млрд. кіловат-годин,

причому основний її приріст буде одержаний за рахунок атомних електростанцій. Планом передбачається прискорити будівництво, реконструкцію і технічне переозброєння підприємств вугільної промисловості, збільшити видобуток вугілля, розвивати випереджаючими темпами енергетичне і хімічне машинобудування, електротехнічну промисловість, верстато- і приладобудування, виробництво машин для тваринництва і кормовиробництва та багато іншого.

У документах XXVI з'їзду КПРС містяться дуже важливі, принципи положення про перспективи розвитку національних відносин у суспільстві зрілого соціалізму і пов'язані з цим найважливіші завдання партії. Вони роблять великий внесок у розвиток теорії і практики соціалістичних національних відносин. Розглянемо коротко деякі з них.

У третьому розділі Звітної доповіді, присвяченому питанням розвитку соціально-класової структури і національних відносин, подано глибоко наукове узагальнення досягнень останнього десятиліття у зближенні всіх класів і соціальних груп радянського суспільства. Оцінюючи цей досвід, товариш Л. І. Брежнев зробив принципово новий, важливий висновок: «...можна...припустити, що становлення безкласової структури суспільства в головному її основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму»⁶. Це передбачення має безпосередній стосунок і до закономірностей розвитку національних відносин. Тут передусім треба відзначити: з цього положення випливає, що між зрілим соціалізмом і комунізмом не буде іншого проміжного історичного етапу. Розвинутий соціалізм безпосередньо переросте в комунізм.

Висловлене товаришем Л. І. Брежневим наукове передбачення висуває потребу в наукових пошуках і дослідженнях низки проблем. По-перше, це наукова оцінка перспективи змін у структурі нової історичної спільності — радянського народу. Адже положення про те, що радянський народ становить собою соціально-класову й інтернаціональну єдність, у своїй першій частині виявиться застарілим з досягненням повної соціальної однорідності (безкласовості) суспільства. Гадаємо, що науки дослідження перспектив розвитку і зміни структури нової історичної спільності мають осмислити і врахувати цю обставину. По-друге, вельми важливим і для визначення перспектив дальшого розвитку націй і національних відносин є дослідження зміни в структурі і соціальній природі націй і народностей у ході становлення повної соціальної однорідності суспільства (зближення класів і соціальних груп, поступового стирання істотних відмінностей між фізичною і розумовою працею, між містом і селом). Адже фактично йдеться насамперед про створення безпосередніх передумов перетворення соціалістичних націй в комуністичні. Але з переходом від розвинутого соціалізму до комунізму нації і певні національні відмінності не зникнуть. Зміниться сама соціальна природа націй, вони стануть комуністичними. Це положення вже висувалось нами в низці публікацій⁷, його поділяє ряд авторів. Як бачимо, наспіла потреба конкретнішого, всебічного і глибокого дослідження цієї проблеми.

По-третє, з перетворенням націй в комуністичні пов'язане і досягнення їх повної єдності, про яку йдеться у Програмі КПРС. У нашій науковій літературі немає, на жаль, однозначного розуміння поняття «єдність націй» і оцінки історичних меж процесу її досягнення. На

⁶ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу... с. 64.

⁷ Див., напр.: Цамерян И. П. Нации и национальные отношения в развитии социалистического общества. М., 1979, с. 170—178.

нашу думку, повна єдність націй встановиться в результаті досягнення повної соціальної однорідності суспільства в цілому і кожної нації зокрема.

По-четверте, досягнення в майбутньому повної соціальної однорідності суспільства і відповідних їй змін у структурі націй висуває потребу перегляду певною мірою традиційної для значної частини дослідників національних проблем, особливо етнографів, формули, що характеризує націю як соціально-етнічну спільність. Звичайно в цю формулу вкладається той зміст, що нації мають дві сторони — соціально-класову і етнічну. Але в результаті досягнення безкласової структури суспільства відпаде перша частина визначення, тоді, за логікою цієї концепції, залишиться одна друга? На це заперечують, що відмирання класів не означає зникнення соціального взагалі. Справді, соціальне в широкому розумінні цього поняття збережеться і в умовах безкласового суспільства. Але треба зважати на те, що й етнічне в умовах нашого, соціалістичного суспільства в усіх своїх виявах і елементах є соціальним. Гадаємо, що розмежовувати структуру націй на дві сторони — соціальну і етнічну — ні тепер, ні тим більше в умовах майбутнього, повністю соціально однорідного суспільства непра-вомірно. Етнічне в сучасних умовах ідентичне національному і є соціальним в усіх відношеннях. Безперечно, і ця проблема потребує да-льшої глибокої розробки.

Товариш Л. І. Брежнев у доповіді на з'їзді сказав: «Єдність радянських націй сьогодні міцна, як ніколи. Це не означає, звичайно, що всі питання в сфері національних відносин вже вирішено. Динаміка розвитку такої великої багатонаціональної держави, як наша, породжує немало проблем, що вимагають чуйної уваги партії»⁸.

Одна з таких проблем — відносини між людьми різних національностей. У доповіді відзначається, що склад населення радянських республік багатонаціональний, і природно, що всі нації мають право на належне представництво в їх партійних і державних органах (зрозуміло, при строгому врахуванні ділових, ідейно-моральних якостей кожної людини). Водночас в ряді республік останніми роками збільшилась чисельність громадян некорінних національностей, які мають свої специфічні інтереси, запити (у сфері мови, культури, побуту). Змінилась етнографічна ситуація, і керівні партійні органи союзних республік, країв, областей глибоко вивчають такі питання, своєчасно пропонують шляхи їх вирішення. По суті йдеться про необхідність строгого додержання, забезпечення рівності громадян усіх національностей, які проживають у будь-якій з радянських республік. І не випадково у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії наголошується на необхідності поважання національних почуттів, національної гідності кожної людини, рішучої боротьби проти таких чужих природі соціалізму виявів, як шовінізм чи націоналізм, проти будь-яких націоналістичних вивихів.

Є, на наш погляд, й інша причина постановки цього питання. У деяких республіках корінна нація, чие ім'я ця республіка носить, час-то має переважне (не відповідне її питомій вазі в населенні) представництво в керівних органах. У минулому, коли ще не утвердилася фактична рівність між народами і давалися взнаки певні залишки колишньої відсталості корінної нації тієї чи тієї республіки, треба було провадити політику «коренізації апарату», надавати їй всілякі

⁸ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністич-ної партії Радянського Союзу..., с. 67.

переваги під час виборів до керівних органів та ін. Але в сучасних умовах, в період розвинутого соціалізму, коли давно вже немає відсталих «національних окраїн», відпала необхідність у таких перевагах. Більше того, тепер факти такого роду — непропорційно завищеного представництва корінної нації республіки в її керівних органах, в апараті управління народним господарством тощо — можуть призвести до негативних наслідків. З одного боку, вони можуть спричинити ущемлення законних прав, інтересів і потреб тих чи тих національних груп у республіці (в тому числі і тих, що віками проживають на її території) і викликати у них почуття національної образи. З другого боку, вони можуть негативно впливати на політично незрілих представників корінної нації республіки, породжувати в них почуття національного чванства і пихи. Це питання вимагає постійної уваги.

Звичайно, йдеться не про те, щоб з арифметичною точністю встановлювати процентне співвідношення питомої ваги кожної нації чи національної групи в населенні республіки і приводити у відповідність з ним їх представництво в її партійних і державних органах. Йдеться про додержання, кажучи словами товариша Л. І. Брежнєва, права всіх цих націй і національних груп, що проживають у республіці, на належне представництво в її керівних органах. Не виключені, певна річ, і такі випадки, коли треба вищими темпами провадити підготовку кадрів спеціалістів з представників корінної нації тієї чи тієї республіки, що має в них гостру потребу і відстає в цьому відношенні від інших. Політика партії, спрямована на вирівнювання рівнів розвитку республіки і націй, передбачає відповідні заходи для розв'язання згаданих проблем.

«Ми проти тенденцій, спрямованих на штучне стирання національних особливостей. Але такою ж мірою ми вважаємо недопустимим штучне їх роздування»⁹, — наголошується у Звітній доповіді ЦК КПРС. Ленінська партія в усій своїй діяльності показує приклад послідовного поєднання поважливого ставлення до національних почуттів, національного достоїнства кожної людини з боротьбою проти таких, чужих природі соціалізму проявів, як шовінізм чи націоналізм, проти будь-яких націоналістських вивихів. Партія рішуче виступає проти дрібнонаціональної вузькості, замкнутості, відособленості, проти національного егоїзму й пихатості, які подеколи виявляються у місницьких тенденціях, спробах оспівувати патріархальщину, в неклассовому підході до оцінки історичних подій тощо.

Ліквідація будь-яких націоналістичних проявів відповідає інтересам усіх націй і народностей країни. Безкомпромисна боротьба з ними — один з важливих напрямів удосконалення національних відносин, дальшого зміцнення братерської дружби народів, інтернаціоналістського виховання трудящих мас.

У своїй національній політиці Комуністична партія, виконуючи заповіді В. І. Леніна, враховує інтереси всіх радянських націй і народностей, виявляє велику увагу до їх національних почуттів, турботу про задоволення їх нужд і потреб.

«Священний обов'язок партії — виховувати трудящих в дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордого почуття приналежності до єдиної великої Радянської Батьківщини»¹⁰, — сказано у Звітній доповіді. Комуністична партія, її керівні органи —

⁹ Там же, с. 68.

¹⁰ Там же.

ЦК КПРС, ЦК Компартій союзних республік, крайові, обласні та інші комітети на місцях провадять систематичну роботу в галузі інтернаціонального і патріотичного виховання трудящих, виступаючи проти всіх виявів націоналізму і шовінізму. Неухильна боротьба проти цих пережитків — важлива умова комуністичного виховання радянських людей, зміцнення нової соціально-історичної, інтернаціональної спільності — радянського народу. «Ми і надалі зберігатимем як зіницю ока непорушну дружбу, священну єдність усіх націй і народностей країни, бо в цій несхитній згуртованості, у випробуваному керівництві партії, твердій вірі в комуністичні ідеали наша нездоланна сила»¹¹, — сказав у своїй промові на з'їзді товариш В. В. Щербицький.

З перспективами розвитку радянських соціалістичних націй і народностей на шляху до комунізму нерозривно пов'язане і майбутнє радянського народу як нової історичної спільності людей. Мірою просування до комунізму дедалі міцнітиме соціально-економічна і морально-політична згуртованість і єдність радянських людей у цій спільності. З досягненням повної соціальної однорідності суспільства, націй, з побудовою комунізму вона, зберігши свою багатонаціональність, становитиме собою інтернаціональну спільність комуністичних націй. Радянський народ як історична спільність людей і в умовах перемігшого комунізму в нашій країні не набуде рис якоїсь нової, єдиної нації. Заглядаючи в прийдешнє, можна припустити, що з розширенням кола країн, в яких перемаже комунізм, виникатимуть дедалі ширші інтернаціональні спільності, що охоплюватимуть народи цих країн, аж до становлення світового комуністичного людства.

Розглядаючи перспективи розвитку націй і національних відносин, їхнє майбутнє, треба застеретти від двох помилкових поглядів на це питання. Один з них полягає в тому, що начебто вже нині відбувається процес злиття націй і відмирання національних відмінностей. Другий зводиться до увіковічнення націй і національних відмінностей (буцімто нації і національні відмінності ніколи не зникнуть).

Процес злиття націй, тобто відмирання всіх національних відмінностей, справді відбуватиметься, але не в найближчому майбутньому, а після перемоги і утвердження комунізму в усьому світі. Цей процес треба розглядати діалектично, а не метафізично. Злиття націй здійсниться не шляхом ліквідації тих чи тих національних цінностей, культурних здобутків окремих націй або їх збіднення і зведення до якогось середнього, однакового для всіх безликого стандарту. Навпаки, воно відбудеться в результаті найвищого розвитку всіх комуністичних націй, коли вони внаслідок усебічного зближення досягнуть такого розквіту, за якого все те краще, що створено ними, всі здобутки їхньої культури, висота духовного обличчя стануть органічно невід'ємним надбанням кожної нації і народності. На певному етапі зрілого світового комуністичного суспільства, внаслідок досягнення найвищого розквіту і зближення комуністичних націй процес поступового стирання національних відмінностей завершиться повним їх відмиранням, тобто злиттям націй. Комуністична культура майбутнього вбере у себе всі досягнення, усе те цінне, що створене працею всіх без винятку націй і народностей. Ця культура буде своєрідним, найбагатшим сплавом усіх культурних цінностей, створених на той час людьми всіх національностей, усім людством.

¹¹ Правда, 1981, 24 февр.

* * *

Ленинская национальная политика соединяет живую ткань практики строительства национальных отношений в условиях зрелого социализма и научную, марксистско-ленинскую теорию этих отношений. Свое дальнейшее развитие научная теория наций и национальных отношений получила в материалах XXVI съезда КПСС, где она рассматривается во всей ее сложности и многогранности, как требующая комплексного подхода и изучения.

Положения и принципы, выдвинутые партийным съездом и охватывающие сферу экономики, политики, идеологии, культуры и т. д., раскрываются в данной статье применительно к проблематике национальных отношений в условиях зрелого социализма.

РИСИ СПОСОБУ ЖИТТЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО МІСТА НА ПОЧАТКУ 80-х РОКІВ

(За матеріалами конкретно-соціологічного дослідження у Києві)

XXVI з'їзд КПРС надав великого значення широкому спектру проблем теорії зрілого соціалізму, серед яких однією з найважливіших є зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя. «В умовах зрілого соціалізму,— підкреслив на з'їзді товариш Л. І. Брежнев,— дедалі тіснішим стає взаємозв'язок прогресу економіки з соціально-політичним і духовним прогресом суспільства. Виходячи з цього, Центральний Комітет КПРС приділяв постійну увагу питанням розвитку соціально-класової і національної структури радянського суспільства, вдосконаленню соціалістичного способу життя, нашої державності і демократії»¹.

У положеннях Звітної доповіді і «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» втілено стратегію і тактику КПРС з найважливіших питань економічного і соціального розвитку соціалістичного суспільства, спрямованих на планомірне зближення умов життя різних класів, націй і народностей, міського і сільського населення СРСР.

Соціально-економічна стратегія КПРС, вища мета якої — неухильне піднесення матеріального і культурного рівня народу, створення сприятливих умов для всебічного розвитку особи на основі дальшого зростання продуктивності праці, ефективності суспільного виробництва, трудової і соціально-політичної активності радянських людей,— відкриває широкі перспективи для розвитку соціалістичного способу життя всіх соціальних груп і верств нашого населення. «Досвід будівництва комунізму,— зазначає товариш В. В. Щербицький,— незаперечно довів, що формування способу життя — це процес, розвиток якого передбачає постійний взаємозв'язок соціально-економічного прогресу і адекватних йому змін у свідомості людей. Тому формування способу життя виступає як двоєдине завдання: з одного боку — це створення, розвиток і всебічне вдосконалення соціалістичного способу виробництва і суспільно-політичного устрою, з другого — це виховання нової людини — людини з високими комуністичними ідеалами, єдністю слова і діла, активного будівника нових людських відносин, нового, комуністичного співжиття»².

Соціалістичний спосіб життя як соціальне явище характеризується розгалуженою структурою. Він є сукупністю форм і способів життєдіяльності людей в процесі виробництва матеріальних і духовних благ, а також у суспільно-політичній і сімейно-побутовій сферах³. Згідно з осо-

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— У кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 62.

² Див.: Щербицький В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. М., 1977, с. 23.

³ Див.: Социальные показатели образа жизни советского общества. / И. В. Бестужев-Лада, Г. С. Батыгин, И. М. Дридзе и др. М., 1980, с. 28—29; Федосеев П. Н. Теоретические проблемы развитого социализма и коммунистического строительства.— Коммунист, 1976, № 15, с. 25. Бутенко А. П. Социалистический образ жизни: Проблемы и суждения. М., 1978, с. 36.

близьостями соціальних суб'єктів розрізняють спосіб життя суспільства загалом, спосіб життя класу, нації, народності, соціальної групи, міського і сільського населення, колективу, особи. Значний інтерес становить «міський спосіб життя», або «спосіб життя міського населення».

Актуалізація названого питання зумовлюється тим, що етап зрілого соціалізму характеризується посиленням ролі міста як специфічної соціально-територіальної спільності, у межах якої здійснюється життєдіяльність більшості населення нашої країни. Завдяки бурхливому розвитку сучасної урбанізації сьогодні кількість міського населення в індустріально розвинутих країнах значно перевищує кількість сільського населення.

Соціалістичне місто характеризується великим економічним і науково-технічним потенціалом, високим рівнем розвитку продуктивних сил, широкими можливостями для задоволення матеріальних і духовних потреб людини, зростання її добробуту, розвинутою системою форм спілкування. Розгалужена система сфер народного господарства, підприємств, закладів науки і культури, професій, спеціальностей та занять у містах — об'єктивна передумова для вільного вибору індивідами різноманітних форм і стилів життєдіяльності.

Тенденція до збільшення чисельності міського населення має стабільний характер. Нині в Радянському Союзі понад 60 проц. населення живе у містах. Недостатня увага питанням дослідження способу життя міського населення негативно позначається на практиці управління розвитком сучасного міста, оскільки таке управління неможливе без систематичного дослідження об'єктивних тенденцій розвитку міста і міського способу життя.

Оскільки, як уже відзначалось, соціалістичний спосіб життя характеризується розгалуженою динамічною структурою, його модель можна певною мірою подати схематично. До основних структурних компонентів способу життя, як правило, залічують: трудову, соціально-політичну, соціально-культурну діяльність, а також діяльність у побуті (або сімейно-побутову діяльність). Ця загальна концептуальна модель способу життя може бути певним чином формалізована. Йдеться про розробку системи якісних і кількісних показників, які могли б адекватно відобразити всі структурні компоненти способу життя, дали б можливість для систематичного діахронічного зіставлення соціальних показників способу життя різних груп населення.

Соціальні показники способу життя — це сукупність його об'єктивних і суб'єктивних характеристик. Систематизація цих показників передбачає виявлення стійких взаємозв'язків між основними сторонами життєдіяльності⁴. Об'єктивні показники можуть бути одержані за допомогою статистичних служб. Але вони не можуть охопити всієї сукупності реальних показників, оскільки багато з них пов'язані і залежать від особистих орієнтацій тих або тих категорій населення — потреб, мотивів, цінностей, стимулів до діяльності та ін. Ці суб'єктивні показники, необхідні для повної характеристики способу життя, можуть бути одержані з допомогою методів соціологічного опитування.

У цій статті йдеться про характерні риси та соціальні показники способу життя населення Києва, одержані з допомогою конкретного соціологічного дослідження (анкетування)⁵.

⁴ Див.: Социальные показатели образа жизни советского общества, с. 183.

⁵ Дале конкретно-соціологічне дослідження — складова «Всесоюзного соціологічного дослідження способу життя радянських людей». Суб'єктом способу життя міського населення у ньому виступає репрезентативна вибірка жителів Києва. Дослідження здійснювали Інститут соціологічних досліджень АН СРСР разом з Інститутом філософії

Соціологічне дослідження способу життя жителів міста Києва⁶ становить особливий інтерес з ряду причин. У роки дев'ятої п'ятирічки трудящі Києва підтримали ініціативу москвичів щодо перетворення столиці нашої Батьківщини в зразкове комуністичне місто і розпочали соціалістичне змагання за перетворення Києва в місто високопродуктивної праці, високої культури й зразкового громадського порядку, а в перспективі — в зразкове комуністичне місто. Крім того, столиця радянської України в наступному році відзначає свій 1500-річний ювілей. Пройдений шлях — це сторінки героїчної боротьби, напруженої праці народу, його величезних завоювань в соціалістичному і комуністичному будівництві.

Одним із головних структурних компонентів способу життя є праця. Далше удосконалення соціалістичного способу життя передбачає всебічний розвиток творчого потенціалу особи передусім у трудовій діяльності, адже матеріальні і духовні цінності, національне багатство країни створюються і примножуються саме працею робітників, колгоспників, інтелігенції. У розвинутому соціалістичному суспільстві праця піднесена на небувалу висоту. «Праця у нашій країні оточена пошаною і повагою, визначає становище людини у суспільстві», — відзначає товариш В. В. Щербийський⁷. У нашій країні багато робиться для того, щоб зробити працю людини не тільки більш продуктивною, а й змістовною, цікавою, творчою. Соціалізм народжує нове ставлення до праці на основі якісних змін у характері та змісті праці, а також підвищення загальної культури особи.

Як же конкретно ставляться опитані кияни до своєї роботи? Дослідження виявило таку картину: 57 проц. опитаних оцінили свою роботу як хорошу, 40 проц. — як задовільну. «Професія (спеціальність) гарна», «професія не гірша інших» — такої думки дотримуються 97 проц. опитаних. У цілому «праця задовольняє» — такої думки дотримуються 89 проц. опитаних.

Конституція розвинутого соціалізму надає громадянам СРСР право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до уподобань, здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб. Це відповідає інтересам суспільства, бо тільки вільно обраний різновид праці може бути найбільш високопродуктивним та високоякісним. Гарантія цього права задовольняє і прагнення особи, оскільки вона зацікавлена в такій роботі, яка відповідає її інтересам та здібностям. Під час опитування киян було виявлено, що 92 проц. вважають, що виконувана ними праця відповідає їх знанням, здібностям. 32 проц. дотримуються думки, що тепер робота їм подобається більше, ніж п'ять років тому. 58 проц. — відповіли, що робота їм подобається

АН УРСР у грудні 1980 — січні 1981 років. Програма дослідження розроблена колективом Інституту соціологічних досліджень АН СРСР під керівництвом завідуючого відділом комплексного вивчення способу життя І. Т. Левнікіна; дослідження в Києві провадились під керівництвом завідуючого відділом філософських проблем соціальної психології Інституту філософії АН УРСР Л. В. Сохань і завідуючого сектором інформації і координації соціологічних досліджень Інституту соціологічних досліджень АН СРСР В. І. Чупрова. В обробці матеріалів дослідження брали участь співробітники Інституту філософії АН УРСР О. Г. Злобина, Є. І. Головаха, О. О. Кронік, В. І. Паніотто, М. М. Мокляк, М. М. Чурилов, А. П. Угримова, Ю. І. Яковенко, В. Г. Чурилова.

⁶ Опитуванням було охоплено 1015 осіб (з 15 років): 56 проц. жінок, 44 проц. чоловіків; 72 проц. одружених, 13 проц. тих, які ніколи не були одружені; 9 проц. вдів і вдівців, 6 проц. розлучених; 75 проц. опитаних зайняті у народному господарстві, 15,5 проц. перебувають на пенсії і не працюють, 5,7 проц. — студенти та учні, 3,8 проц. тимчасово не працюють (займаються домашнім господарством, вихованням дітей та ін.).

⁷ Щербийський В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни., с. 90.

як і раніше. 89 проц. вважають, що їх робота відповідальна, 79 проц.— що вона вимагає високої кваліфікації.

Разом з тим дослідження показало, що 3 проц. опитаних незадоволені своєю роботою, 10 проц. вважають, що робота їм стала подобатись менше, ніж п'ять років тому. Нині, коли наша країна розв'язує великомасштабні завдання і коли, як відзначалось на XXVI з'їзді КППРС, винятково важливого значення набуває дбайливе, економічне ставлення до трудових ресурсів, резерви природу яких істотно зменшились, особливо доцільним є повне використання трудового потенціалу всіх членів суспільства, кожного трудівника. За таких умов мають бути приведені в дію всі підйоми економічного, технічного, соціального, виховного характеру для того, щоб забезпечити кожному робітникові таку ситуацію, яка сприяла б формуванню у нього повноцінного інтересу до праці. Це — високогуманістична мета нашого способу життя.

Важливу роль у формуванні задоволення роботою, перетворенні праці на найпершу життєву потребу людини відіграє поліпшення умов праці. На XXVI з'їзді КППРС підкреслювалось, що в програмі соціального розвитку на наступні роки особливого значення надається поліпшенню умов трудової діяльності, всемірному скороченню ручної, малокваліфікованої і важкої фізичної праці, полегшенню її умов. В столиці Радянської України провадиться велика робота, яка сприяє підвищенню інтересу до праці трудівників міста, зумовлює досить високий рівень задоволення нею.

Кияни, як показують дослідження, в цілому висловлюють досить високе задоволення умовами праці. 40 проц. оцінюють санітарно-гігієнічні умови своєї праці як гарні, 45 проц.— як посередні, 86 проц. відзначили, що вони на підприємстві добре забезпечені технікою, устаткуванням, необхідними матеріалами. 94 проц. виявили задоволення станом організації своєї праці, ще 97 проц. — станом трудової дисципліни у колективі. 93 проц. опитаних задоволені режимом праці і відпочинку. 89 проц.— умовами для підвищення рівня своєї кваліфікації, професійної майстерності. 44 проц. опитаних вважають, що умови їх праці стали кращими, ніж п'ять років тому.

Водночас, як показало дослідження, деякі опитані вважають санітарно-гігієнічні умови своєї праці поганими, окремі констатували погіршення умов праці. Нині, коли проводиться інтенсивний пошук резервів виробництва, а сприятливі умови для життєдіяльності радянської людини забезпечуються дедалі повніше, важливо значно активізувати діяльність в усіх напрямках по дальшому поліпшенню умов праці, вдосконаленню усіх структур організації трудової діяльності працівників. Адже відомо, люди працюють краще, з більшою охотою там, де вони відчувають постійну турботу про поліпшення умов їхньої праці і побуту.

На XXVI з'їзді КППРС було рішуче засуджено практику тих господарських керівників, які ставляться до питань умов праці і побуту робітників як до чогось другорядного, побічного і вказано на необхідність забезпечення неухильного контролю за тим, щоб кошти на соціальний розвиток підприємств, міст і сіл використовувались точно за призначенням, повністю і в установлені строки. Як відзначив товариш Л. І. Брежнев, потрібно вважати дійсними лише такі рапорти з місць введення нових промислових об'єктів, в яких відзначено, що зроблено для тих, хто тут працюватиме, скільки збудовано житла, дитячих садків, бібліотек і профілакторіїв тощо.

XXVI з'їзд КППРС приділив велику увагу питанням матеріального і морального стимулювання праці. Підкреслено, що наша система мате-

ріального і морального стимулювання повинна завжди і повсюдно забезпечувати справедливу і об'єктивну оцінку трудового вкладу кожного працюючого. Засуджено практику, за якої мають місце всякого роду зрівнялівка, факти нарахування зарплати за одну лише явку на роботу, а не за її реальні результати, видачі незаслужених премій, що негативно позначається на виробничих показниках і психології радянських людей.

Як показали наші дослідження, 83 проц. опитаних киян задоволені матеріальним стимулюванням праці. Разом з тим 65 проц. сподіваються у найближчі п'ять років збільшити свій зарібок на основній роботі, певна частина опитаних планує знайти допоміжний зарібок. На думку опитаних, розмір зарібкової плати, включаючи премії і доплати, залежить головним чином від таких факторів: посади; досягнень усього колективу підприємства; особистих зусиль; досягнень бригади.

Більшість опитаних вважає, що важливим засобом підвищення трудової активності працюючих, джерелом їх матеріального і морального заохочення є соціалістичне змагання. В нашій країні немає жодного заводу, колгоспу, будови, яких би не торкнулося його життєдайне дихання. В цілому по країні цей патріотичний рух охоплює сьогодні понад 100 мільйонів чоловік. Дослідження показало, що 88 проц. опитаних киян беруть активну участь у соціалістичному змаганні, 85 проц. з них задоволені тим, як організоване соціалістичне змагання в їхньому колективі. Нині трудящі міста розгорнули широкий рух за те, щоб організація соціалістичного змагання, його форми, зміст і методи відповідали завданням втілення в життя стратегічних накреслень соціально-економічної політики партії, були спрямовані на реалізацію величезних завдань XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України.

Важливою рисою способу життя радянських людей є їх соціальний оптимізм, впевненість в завтрашньому дні. Опитування киян виявило високий рівень їх оптимістичного ставлення до своїх перспектив. На запитання «Як Ви вважаєте, загалом Ви стали жити краще, ніж раніше, чи гірше?» 64 проц. опитаних відповіли, що стали жити краще. Лише 8 проц. заявили, що стали жити гірше. Розглядаючи, як ця цілісна характеристика диференціюється за різними показниками життя людей, слід зазначити, що більшість опитаних визнає насамперед поліпшення матеріальних умов життя. Це виявляється, зокрема, в даних опитуваними киянами оцінках поліпшення якості харчування, удосконалення житлових умов. Значна більшість опитуваних відзначила також, що вони стали одягатися набагато краще.

На характер праці і всю життєдіяльність людей впливає зростання освітнього рівня населення, залучення найширших мас трудящих до надбань культури. Зростаючий освітній рівень радянських людей — риса їх духовного складу, а постійне засвоєння, застосування, збагачення отриманих знань — характерна особливість їхнього способу життя.

За даними нашого дослідження, 70 проц. киян підвищують свою освіту і кваліфікацію. Однак 21 проц. з різних особистих причин не навчаються і не підвищують кваліфікації. Сьогодні, коли під впливом НТР відбуваються глибокі, динамічні процеси в характері та змісті праці, коли ставляться все нові підвищені вимоги до загальної і професійної культури робітників, освіта набуває перманентного характеру, вона повинна супроводжувати весь життєвий шлях лю-

дини. Це стосується робітників усіх сфер суспільного виробництва, трудівників як міста так і села.

Кількість осіб з вищою освітою і середньою спеціальною освітою у промисловості Києва (інженерно-технічний персонал, службовці і робітники) зросла з 24 тис. в 1960 році до 87,4 тис. в 1975 році, тобто в 3,7 раза⁸.

Кількість спеціалістів з вищою і середньою освітою в галузях народного господарства і соціально-економічної діяльності Києва, за винятком промисловості, будівництва і транспорту, зросла з 94,8 тис. в 1960 році до 270,7 тис. в 1975 році, тобто в 2,8 раза. Такими ж високими темпами відбувалося поповнення народного господарства столиці України дипломованими спеціалістами у десятій п'ятирічці. Так, 1977 року воно становило у Києві понад 40 тис. з вищою і близько 16 тис. з середньою освітою. В 1978 році у народне господарство влилося 42,2 тис. спеціалістів з вищою і спеціальною середньою освітою.⁹

Дані соціологічного опитування свідчать про те, що атмосфера справжнього колективізму, товарищескості, дбайливого ставлення людини до людини — невід'ємні риси способу життя киян. Під час опитування кияни дали дуже високу оцінку внутрішньокolleктивним відносинам. За окремими винятками опитані задоволені стосунками з товаришами по колективу. Лише 1,3 проц. негативно оцінили стосунки з своїми безпосередніми керівниками.

Важливим показником соціалістичного способу життя є органічне поєднання трудової та суспільно-політичної активності. Радянські люди відзначаються високим усвідомленням своїх громадських обов'язків, активною участю у вирішенні питань дальшого розвитку суспільства в цілому, окремих його регіонів, колективів, підприємств, установ, учбових закладів тощо. В умовах розвинутого соціалізму висока активність у сфері суспільно-політичної діяльності стає властивою більшості населення, тобто виступає однією з найважливіших духовних потреб радянської людини.

Про це свідчать і результати дослідження способу життя населення Києва. Так, трудящі регулярно відвідують збори і мітинги, які проводяться за місцем роботи або навчання; в обговоренні та підготовці проєктів законів країни або республіки взяла участь понад половина опитаних, у підготовці рішень партійних, комсомольських, профспілкових організацій або у їх виборчих органах — 60 проц. Більшість опитаних постійно бере участь в суботниках, недільниках — 85 проц. Водночас дослідження показали, що респонденти беруть участь в обговоренні та підготовці рішень адміністрації підприємств або установ. Отже, активність трудящих у розв'язанні окремих питань, що безпосередньо стосуються виробничої діяльності підприємства або установи, на яких вони працюють, поступається їх суспільно-політичній активності в цілому. Це свідчить про недостатню увагу керівників різних ланок виробництва до залучення своїх працівників до обговорення питань з життя колективу, про недостатнє ще впровадження в практику правління колегіального стилю керівництва.

Як показують численні дані соціологічних досліджень, а також практичний досвід передових підприємств країни, саме в активному залученні трудящих до управління виробництвом містяться значні резерви підвищення продуктивності праці, ефективності і якості ви-

⁸ Див.: Глава к Т. В. Соціальний портрет сучасного Києва.— Філософ. думка, 1981, № 3, с. 5.

⁹ Там же, с. 6.

робництва. Адже саме тут у працівників формується почуття господаря підприємства.¹⁰

Одним із важливих напрямів масового залучення трудящих до управління є постійний пошук нових, ефективних форм громадської діяльності на виробництві, якими, зокрема, тепер стали громадські відділи кадрів, бюро економічного аналізу, ради наставників тощо. Однак не менш важливим, гадаємо, є і підвищення ефективності традиційних форм організації громадської активності трудящих. Однією з основних форм суспільно-політичної діяльності є участь у громадській роботі. За даними проведеного дослідження, 23 проц. опитаних працюють нині у виборних органах партійної, профспілкової та комсомольської організацій; 19 проц. — лекторами, пропагандистами, політінформаторами, агітаторами; 16 проц. у товариському суді, ДНД; 16 проц. — у раді бригади, дільниці; 10 проц. — у народному контролі; 10 проц. — у раді новаторів, НТТ, ВТВР, бюро економічного аналізу тощо; 51 проц. виконують тимчасові доручення. Підкреслимо, що лише 36 проц. опитаних не перебували на виборній роботі. Водночас звертає на себе увагу той факт, що певна частина опитаних не виконувала ніяких, навіть тимчасових доручень.

Найбільш істотний ефект від участі в громадській роботі опитані вбачають у тому, що вона дозволяє активніше боротися з недоліками (це відзначили 80 проц.), підвищити власний авторитет в колективі (76 проц.), впливати на стан справ у колективі (75 проц.). В цілому громадська робота виконується з інтересом: 44 процентами — майже завжди, 30 — досить часто. Частина респондентів відзначає, що їх не заохочують до виконання громадських доручень. Мабуть, саме недостатнє стимулювання громадської роботи є однією з причин того, що, інформуючи про свої плани на найближчі 5 років, частина опитаних не висловила наміру брати в ній активнішу участь, ніж досі. Разом з тим, на думку респондентів, можливості для участі в громадському житті у них хороші (62 проц.) або ж задовільні (34 проц.).

Рівень громадської активності трудящих наочно виявляється в їхньому ставленні до недоліків у роботі власного трудового колективу. На питання «Чи робили Ви якісь спроби усунути ці недоліки?» 52 проц. опитаних відповіли ствердно. Щодо результатів цих дій, то частина відповіла, що їх зусилля в основному досягли успіху, частина — що іноді досягали, іноді ні, окремі, — що в основному не досягали. Дослідження показали, що певна частина населення не бере активної участі у боротьбі з недоліками, а серед тих, хто виявляє таку ініціативу, деякі обмежуються локальними засобами. Для усунення недоліків респонденти найчастіше звертаються за допомогою та порадою до товаришів по роботі, друзів, до громадських організацій та адміністрації за місцем роботи або проживання. Частина опитаних намагалася усунути недоліки самостійно.

Отже, наше соціологічне дослідження довело необхідність дальшого заохочення ініціативи трудящих, що відповідає розширенню і зміцненню демократичних основ соціалістичного способу життя. Важливим напрямом такого заохочення є неухильний пошук нових форм активізації творчої ініціативи трудящих в управлінні, зокрема підвищення ролі трудових колективів в управлінні і плануванні, удосконалення матеріального і морального заохочення творчого став-

¹⁰ Див.: Мухачев В. И., Боровик В. С. Рабочий класс и управление производством. М., 1975, с. 57; Шкаратан О. И. Промышленное предприятие. М., 1978, с. 99—116.

лення до праці, стимулювання високої громадської та виробничої активності тощо.

Невід'ємна складова способу життя — побутова поведінка, яка охоплює значну частину людської життєдіяльності поза сферою виробництва та суспільно-політичної діяльності. В побуті здійснюється позавиробниче споживання, пов'язане з відпочинком, відтворенням і розвитком сил людини, тут проходить сімейне життя, здійснюються виховання та первинна соціалізація підрастаючого покоління. Такі складові побуту, як особисте споживання, сімейні відносини, дозволяють відіграти велику роль у формуванні всебічно розвиненої особи.

У ході будівництва та розвитку соціалістичного суспільства, утвердження соціалістичного способу життя докорінно змінюється і побут радянських людей, зокрема відбувається його усупільнення, яке дедалі розширюється на етапі зрілого соціалізму. В сучасних умовах значну частину трудовітких домашніх робіт перенесено в сферу великого суспільного виробництва. Це пов'язано насамперед з розвитком відповідних галузей промисловості, що виробляють товари народного споживання, удосконаленням системи комунального обслуговування, торгівлі, громадського харчування, дитячих закладів та ін. Зростаючий вплив суспільного побутового обслуговування на господарсько-побутову діяльність сім'ї — характерна риса міського способу життя. Провідне завдання закладів служби побуту — створити для населення умови, які сприяли б зменшенню витрат часу і праці в домашньому господарстві.

Сучасний стан побутового обслуговування в Києві, як показують статистичні дані, досить непоганий. Обсяг побутових послуг на душу населення в місті 1979 року становив 48 крб. 40 коп., тимчасом як в середньому по республіці відповідний показник — лише 28 крб. 76 коп.¹¹ Разом з тим результати дослідження засвідчують, що за наявності в місті практично всіх необхідних підприємств побутового обслуговування населення користується ними нерівномірно. Так, наприклад, 58 проц. киян не віддають білизну до пралень і лише 21 проц. постійно вдається до їх послуг. Насиченість побуту різними приладами і апаратурою зумовлює високу потребу населення в ремонтних послугах. 52 проц. опитаних, як правило, користуються послугами ательє для ремонту телевізорів, радіоприймачів, 46 проц. — для ремонту побутової техніки. Практично всі мешканці міста користуються майстернями для ремонту взуття (65 проц. опитаних регулярно і 31 проц. періодично), більшість вдається до послуг ательє для ремонту та пошиття одягу (29 проц. регулярно і 53 проц. періодично).

Однак треба зазначити, що у великих містах процент послуг, наданих населенню безпосередньо, незначний. Скажімо, в Києві план з ремонту побутової техніки в 1978 році було виконано на 102,7 проц., а питома вага послуг за індивідуальними замовленнями становила лише 17 проц.¹² Істотну ваду служби побуту становить її неоперативність. Побутове обслуговування покликане заощаджувати сили і час людини, не завдаючи шкоди її основній діяльності. Нині ж, за підрахунками соціологів, викликаючи майстра додому, працівник відпрошується з роботи в середньому на 5 годин. Основні недоліки в роботі підприємств служби побуту — низька якість послуг і недостатня культура обслуговування, порушення строків виконання замовлень.

¹¹ Народне господарство Української РСР 1979: Стат. щорічник. К., 1980, с. 274.

¹² Те Ю. Г. О повышении социальной эффективности бытового обслуживания населения. — Социол. исслед., 1981, № 1, с. 121.

На все це хибує і організація побутового обслуговування населення Києва. Хоча більшість киян в цілому задоволена побутовим обслуговуванням, однак 12 проц. населення відзначають його погану організацію за місцем проживання. Найнижча задоволеність виявлена щодо закладів громадського харчування і торгівлі.

Згідно з рішеннями XXVI з'їзду КПРС, в нашій країні проводиться чимала робота в забезпеченні дальшого розвитку торгівлі і громадського харчування, в піднесенні ролі останнього в задоволенні потреб населення; ставиться завдання передбачити випереджаючі темпи його розвитку, підвищити рівень індустріалізації галузі.

У місті вживаються заходи для розвитку і вдосконалення торгівлі та громадського харчування. Тільки у 1976—1980 роках було відкрито 43 магазини та 543 підприємства громадського харчування. В 1981 році буде введено 17 об'єктів цього призначення на нових житлових масивах¹³. Незважаючи на загально задовільну оцінку роботи сфери обслуговування, безперечно, вона потребує постійного вдосконалення, що є неодмінним чинником поліпшення міського способу життя.

Одним із напрямів розв'язання цього завдання є досягнення нового рівня побутового обслуговування в умовах комплексної житлової забудови. В 1982 році в Києві споруджуватиметься зразково-перспективний район Теремки-1. Підраховано, що система побутового обслуговування населення цього району має зменшити малопродуктивну домашню працю жінок на 34—36 проц. Перші поверхи житлових корпусів будуть надані комплексним пунктам побутового обслуговування фірми «Світанок»¹⁴. Якісно новими в цьому районі будуть житлові умови.

На сьогодні понад 80 проц. киян мають окрему квартиру або власний будинок. Всі комунальні вигоди є у 80,5 проц. мешканців міста (водопровід, газ, каналізація і центральне опалення). Лише 6 проц. населення ними не забезпечені або забезпечені мінімально.

У Києві активно здійснюється житлове будівництво. В одинадцятій п'ятирічці його темпи лишаються високими. Тільки в 1981 році в Києві за рахунок державних капіталовкладень і коштів житлово-будівельних кооперативів заплановано спорудити житлові будинки загальною площею 1 млн. 250 тис. квадратних метрів, за роки п'ятирічки — стільки, що вистачить на всіх громадян, які проживають у старих приміщеннях.

Дальший розвиток способу життя соціалістичного міста передбачає не тільки забезпечення населення окремими впорядкованими квартирами, але й якісне вдосконалення самого міського житла як простору життєдіяльності особи. Соціологічні дослідження показують, що в сучасних квартирах ще інколи не вистачає потрібного життєвого простору. Це спричинює труднощі для прийому гостей (їх відзначило 47 проц. сімей), для занять аматорськими видами діяльності (36 проц.), для дитячих ігор (34 проц.)¹⁵.

Організація сучасного міського житла має забезпечити не тільки умови для ефективно організації домашнього господарства, але й сприяти проведенню дозвілля, різнобічному розвитку усіх членів сім'ї. У зв'язку з цим, зокрема, при забудові в Києві житлового масиву Теремки-1 в будинках передбачено спеціальні приміщення, в яких батьки,

¹³ Див.: Прапор комунізму, 1980, 20 листоп.

¹⁴ Краса і добрий смак.— Вечірній Київ, 1981, 7 трав.

¹⁵ Див.: Круусвал Ю., Хейметс М. Семья и квартира в новом микрорайоне.— В кн.: Человек, среда, пространство. Тарту, 1979, с. 78.

йдучи у гості, в кіно тощо, зможуть на кілька годин лишити дітей, а також вітальні для прийому гостей, приміщення для любителів майструвати, домова сауна, зали для занять фізкультурою тощо.

Разом з широким розвитком суспільного побутового обслуговування характерною рисою сучасного побуту міської сім'ї є його насиченість технікою, яка заощаджує час і полегшує домашню працю. Так, наприклад, в 1960 році пральні машини і холодильники мали всього чотири сім'ї із 100, а пилососи — лише три¹⁶. Сьогодні холодильники є у 88 проц. сімей киян, 70 проц. сімей мають пилососи, 61 проц. пральні машини. Значні також і потреби киян в цих товарах — 18 проц. опитаних планують придбати пральні машини, 15 проц. пилососи, 12 проц. — холодильники. Треба відзначити, що механізація домашньої праці істотно впливає на організацію побуту і оптимізацію сімейних відносин, сприяє рівномірному розподілу домашніх обов'язків, активному залученню чоловіків до таких видів домашньої праці, як прання білизни та прибирання квартири¹⁷.

Одним з найважливіших компонентів побутової поведінки є особисте споживання. Це — насамперед задоволення потреб в матеріальних благах, що економічно забезпечують існування особи. Водночас задоволення матеріальних потреб — необхідна передумова духовного споживання. Структура самих потреб у матеріальних благах постійно змінюється. В соціологічних дослідженнях зафіксована зміна уявлень про суспільну корисність тих або тих речей і відповідних потреб. Приміром, в 1968 році, порівнюючи установки школярів та їхніх батьків щодо споживання матеріальних благ, соціологи виявили, що 41,5 проц. старшокласників вважали магнітофон важливою і необхідною річчю, тоді як серед батьків такої думки дотримувався лише 1 проц. Через 10 років вже більш ніж 30 проц. опитаних дорослих назвали магнітофон серед речей, які вони бажають придбати в першу чергу, мотивуючи це його важливістю в загальному розвитку членів сім'ї¹⁸.

Із здобутих у проведеному дослідженні даних про структуру потреб в матеріальних благах можна зробити висновок, що загалом міське населення добре забезпечене речами побутового та культурного призначення. 71 проц. сімей мають чорно-білі телевізори. Якщо взяти до уваги, що у 24 проц. опитаних є кольорові телевізори, можна вважати, що телевізійний приймач є практично майже в кожній сім'ї, 68 проц. мають килим, 60 проц. — меблевий гарнітур, 63 проц. — радіоприймач, магнітофон, програвач (крім цього, у 20 проц. опитаних є стереоапаратура). Однак, незважаючи на високий рівень насиченості побуту цими речами, потреба в них залишається досить великою: близько 30 проц. опитаних планують придбати кольоровий телевізор, 25 проц. — килим, 24 проц. — меблевий гарнітур, 18 проц. — радіоприймач, програвач, магнітофон, близько 20 проц. — стереоапаратуру.

Наведені дані добре узгоджуються з матеріалами інших соціологічних досліджень, які, зокрема свідчать, що більшості населення притаманне уміння раціонально співвідносити свої потреби з реальними можливостями. Досить стримано виявляється потяг до речей рідкісних і коштовних¹⁹.

Динамічна структура побутової поведінки та потреб визначається цілою низкою чинників: соціальними і економічними можливостями

¹⁶ Див.: Советский образ жизни: сегодня и завтра. М., 1976, с. 125.

¹⁷ Див.: Васильева Э. К. Образ жизни городской семьи. М., 1981, с. 73.

¹⁸ Див.: Жилина Л. Н., Соколов В. Н. Проблемы формирования разумных потребностей в материальных благах. — Социол. исслед., 1980, № 1, с. 53.

¹⁹ Там же, с. 55—56.

суспільства, залежно від яких формується і пропонується споживачам різний асортимент товарів та послуг; особистим трудовим внеском, що забезпечує різні індивідуальні можливості споживання; спрямованістю та культурою особи, яка виробляє свою соціальну поведінку, ставить собі певні цілі згідно з власною системою ціннісних орієнтацій. Насамперед під впливом цих факторів і формується структура споживання індивіда в рамках сімейного доходу.

Середній місячний дохід на душу населення в сім'ях киян хитається від 75 крб. у зайнятих некваліфікованою і малокваліфікованою працею, до 104 крб.— у зайнятих висококваліфікованою працею. У всіх інших груп населення середній місячний дохід на душу населення практично однаковий і становить в середньому 86 крб. При цьому більша частина опитаних характеризує свої матеріальні умови як задовільні (62 проц.), 31 проц. відзначили, що матеріальні умови у них добрі. Лише 6,5 проц. вважають, що матеріально вони забезпечені незадовільно.

У поточній п'ятирічці партія здійснює широку програму, спрямовану на дальше піднесення народного добробуту. Як відзначив товариш Л. І. Брежнев у промові на Пленумі ЦК КПРС 16 листопада 1981 р., продовжується лінія на зростання доходів населення, розпочалися великі загальнодержавні заходи в справі підвищення і вдосконалення заробітної плати. Так, з початку 1982 р.— при одночасному прискоренні технічного переозброєння,— підвищуються ставки і оклади у вузькій промисловості. Здійснюється і ряд інших важливих заходів. Загалом фонд споживання збільшується в 1985 р. порівняно з 1980 р. на 73 млрд. крб.

Основною тенденцією розвитку побутового споживання мешканців міста у 80-ті роки є підвищення рівня життєвого стандарту. Широка програма дальшого піднесення добробуту радянських людей, накреслена XXVI з'їздом КПРС, передбачає поліпшення всіх сторін життя нашого народу. Збільшуватимуться індивідуальні можливості споживання внаслідок неухильного поліпшення матеріального добробуту сімей, причому посиляться тенденція зближення рівня життя всіх соціальних груп населення, нарешті, зростатиме роль суб'єктивного фактора (рівня культури, характеру життєвих цілей особи тощо) в споживанні.

Удосконалення матеріально-побутових умов життя радянських людей є важливою передумовою розвитку системи шлюбно-родинних відносин, зміцнення сім'ї як соціального інституту, гармонізації її морально-психологічного клімату. Підвищення рівня добробуту сім'ї і зменшення побутового завантаження її членів приводять до того, що сім'я дедалі більшою мірою виступає як середовище духовного розвитку і самореалізації радянської людини. В нашому дослідженні 96 проц. опитаних оцінили перебування у колі сім'ї та виховання дітей як важливу або дуже важливу для себе форму діяльності. Ця форма діяльності, поряд з роботою на виробництві, була оцінена як важлива переважною кількістю опитаних. Це означає, що в структурі суб'єктивних пріоритетів вона є провідною серед позавиробничих форм діяльності.

Результати дослідження дозволяють також зробити висновок про те, що сім'я є найбільш референтним мікросередовищем особи порівняно з іншими малими групами. Найбільша кількість опитаних (94 проц.) вбачають близьких друзів та однодумців саме в членах своєї сім'ї, 73 проц.— в інших родичах, 79 проц.— в товаришах по роботі та навчанню, 46 проц.— в сусідах за місцем проживання. 74 проц. киян оцінили взаємини в своїй сім'ї як добрі, 24 проц.— як задовільні і тільки 2 проц.— як погані. Поліпшення відносин в сім'ї за останні п'ять років констатували 31 проц. опитаних, а погіршення — тільки 8 проц.

Під час аналізу наведених даних, які свідчать про загалом високу задоволеність городян сімейними взаєминами, про позитивну в цілому динаміку розвитку цих взаємин в останні роки, виникають серйозні труднощі, пов'язані зі статистикою розлучень, кількість яких у великих містах, в тому числі і в Києві, останнім часом збільшилась і становить приблизно половину кількості всіх шлюбів²⁰.

Суперечність між задоволеністю сімейними відносинами більшості опитаних та високим рівнем розлучень, на наш погляд, змушує по-новому розглянути мотиви розлучень: чи не є, у світлі здобутих даних, більшість цих мотивів результатом спонтанних і, можливо, короткочасних «спалахів» взаємного або одностороннього незадоволення сімейними стосунками? В умовах великого міста, де значно знижена роль традиційних регуляторів шлюбно-родинних відносин, де прискорений ритм життя сприяє прийняттю швидких рішень, а високий рівень психологічного напруження посилює гостроту конфліктів, розлучення стає для багатьох людей «найпростішим» засобом розв'язання будь-яких сімейних проблем. Ще можна було б припустити, що опитувані дають завищену оцінку взаєминам у своїй сім'ї, не бажаючи «вносити сміття із хати». Однак дані про референтність сім'ї це спростовують. Крім того, вивчення причин, що призводять до розлучень, показує, що значна їх частина не має об'єктивних підстав і може бути позначена в загальному вигляді як «психологічна несумісність» (за деякими даними, цей мотив є вирішальним у 62 проц. розлучень)²¹. У зв'язку з цим необхідна дієва допомога сім'ям, насамперед молодим, серед яких особливо велика частка розлучень з мотивів психологічного по-рядку, пов'язаних із труднощами адаптації молодого подружжя до сімейного життя. Розв'язанню цієї проблеми сприяє організація спеціальної міської служби сім'ї, яка в масштабі міста здійснює консультативну та лекційно-пропагандистську роботу. Досвід деяких великих міст країни (Москви, Ленінграда, Дніпропетровська та ін.) свідчить про ефективність такої роботи.

Серед причин, що зумовлюють погіршення сімейного клімату, а в кінцевому підсумку — розлучення, важливе місце, як показують соціологічні дослідження, посідає несправедливий розподіл сімейних обов'язків між чоловіком і жінкою. Результати нашого дослідження свідчать про значно більшу завантаженість домашнім господарством та іншими сімейними обов'язками жінок. Так, наприклад, практично не займаються приготуванням їжі 88 проц. чоловіків, прибиранням в квартирі — 87 проц. Якщо 74 проц. жінок відзначають, що вони витрачають багато сил і часу на закупівлю продуктів, то серед чоловіків таких — всього 24 проц. Аналогічну картину спостерігаємо і в питанні про догляд за дітьми: багато сил і часу витрачають на це 76 проц. жінок і тільки 24 проц. чоловіків. Ці дані ще раз промовляють про необхідність посилення пропаганди, спрямованої на подолання досить поширених уявлень про «виключну» роль чоловіків у сім'ї, про так звані нечоловічі заняття тощо.

Проведене дослідження підтвердило наявність явища, характерного для великих міст: переважання тенденції до малодітних сімей в загальній їх сукупності. Найпоширенішою у Києві є сім'я з однією дитиною дошкільного або шкільного віку — 35 проц. опитаних належать до таких сімей, 18 проц. — до тих, де є двоє дітей, а сімей, в яких більше, ніж двоє дітей, виявилось лише 2 проц. Це означає, що відтворення

²⁰ Днів.: Харчев А. Г. Брак и семья в СССР. М., 1980, с. 225.

²¹ Днів.: Янкова З. А. Городская семья. М., 1979, с. 158.

населення міста і в наступні роки здійснюватиметься переважно за рахунок мігрантів, які нині становлять основну частку приросту населення Києва та інших великих міст. Однак відомо, що масова міграція населення у великі міста породжує низку складних соціальних проблем, як у селі, так і самому місті. Щодо міста вони, зокрема, пов'язані з забезпеченням житлом, дитячими закладами та ін. Цей процес, зумовлений об'єктивною потребою великих міст у трудових ресурсах, триватиме доти, доки не зміниться установка на малодітну сім'ю, яка переважає у мешканців великих міст.

Розв'язання цієї проблеми потребує здійснення диференційованої соціально-демографічної політики, яка має враховувати регіональну специфіку народжуваності і передбачати як спеціальні форми її матеріального стимулювання, так і активну, цілеспрямовану орієнтацію значної частини міського населення (особливо молоді) на сім'ю з декількома дітьми. Зважаючи на провідне місце, що його сім'я і діти посідають у системі цінностей городян, треба у пропаганді центр ваги переносити на переваги багатодітної сім'ї: її великий громадський авторитет в нашому суспільстві, більшу стабільність шлюбно-родинних відносин порівняно з малодітною. Про останнє, зокрема, свідчать демографічні дослідження, що виявили пряму залежність між рівнем народжуваності та стійкістю шлюбно-родинних відносин²².

Розвиток економіки і культури соціалістичного суспільства зумовлює піднесення матеріального добробуту і соціальної активності радянської сім'ї, що сприятиме її зміцненню, збагаченню її основних суспільних функцій. Адже сім'я, як осередок первинної соціалізації індивіда, дедалі більшою мірою впливає на формування, розвиток та задоволення матеріальних і духовних потреб особи. XXVI з'їзд КПРС приділив велику увагу питанням дальшого зміцнення і розвитку сім'ї. В наступній п'ятирічці планується збільшити державну допомогу молодим подружжям, сім'ям, які мають дітей, поліпшити умови праці, побуту та відпочинку жінок, збільшити пільги та грошову допомогу в зв'язку з народженням та вихованням дітей. Партія виявляє турботу про розширення мережі сімейних пансіонатів, будинків відпочинку тощо, тобто про вдосконалення умов проведення сімейного дозвілля. Практична реалізація цих накреслень соціально-економічної стратегії партії вже розпочалася.

Дозвілля — це час, вільний від праці на виробництві, ведення домашнього господарства. Воно є важливим компонентом позавиробничої сфери життєдіяльності. Одним з історичних досягнень соціалістичної перебудови побуту є зростання вільного часу, який необхідний людині «для освіти, для інтелектуального розвитку, для виконання соціальних функцій, для товариських стосунків, для вільної гри фізичних і інтелектуальних сил...»²³. Це час, коли здійснюється відновлення сил і здоров'я особи, діяльність, в якій найповніше задовольняються потреби людини в піднесенні культурного рівня, збагачується її духовний світ.

Оскільки міське середовище характеризується особливою організацією простору і часу життєдіяльності, дозвілля людини має тут цілу низку специфічних рис. Сільський спосіб життя, наприклад, характеризується наявністю природного середовища, значною мірою підпорядкований сезонному ритмові, що сприяє більш гнучкому переходу від праці до дозвілля²⁴. В місті робочий час і дозвілля різко розмежовані. Ці

²² Васильєва Э. К., с. 27—28.

²³ Маркс К. Капітал. Т. 1.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 255.

²⁴ Баранов А. В. Человек в городе.—В кн.: Духовное становление человека. Л., 1972, с. 20—26.

сфери життєдіяльності відокремлені в часі і просторі. Як наслідок, у місті вільний час виступає у «чистому» вигляді, як гарантований, дозований, такий, що провадиться у певному середовищі²⁵. Специфіка міського середовища породжує своєрідні форми споживання культури, які об'єднують в певному місці на короткий час велику кількість зовсім не знайомих людей (кінотеатр, концертний зал, стадіон). Характерним для організації дозвілля у великому місті є також розмаїття можливостей для проведення вільного часу.

В середньому близько 20 проц. загального фонду часу людини в нашій країні припадає на вільний час. Культурне життя міста багате на можливості для освіти, розваг, активних фізичних занять. А це і собі ставить мешканця сучасного міста перед досить складною проблемою: вибором тих видів діяльності, які заповнили б його дозвілля. Вибір цей зумовлюється не тільки об'єктивними, але й суб'єктивними чинниками, або, як кажуть соціологи, «кваліфікацією» особи в сфері дозвілля. На жаль, часто-густо людина високої професійної майстерності виявляється безпорадною щодо дозвілля, не має «вміння» відпочивати. Наслідок цього — одноманітне дозвілля, в якому в кращому разі переважає пасивне споживання культури. Тому часом утворюються «ножиці» між оцінкою мешканцями міста значущості різних способів проведення вільного часу і реальною структурою діяльності в сфері дозвілля.

Численні соціологічні дослідження здебільшого виділяють як основні елементи дозвілля освіти, розваги, активний фізичний розвиток і спілкування з природою, різні аматорські заняття та ін. Розглядаючи дозвілля крізь призму способу життя, спираються на вироблене в соціологічній літературі уявлення про те, що в цілому структура життєдіяльності суб'єкта складається з перетворюючого, споживного і комунікативного типів. Ці основні типи діяльності реалізуються людиною і в робочий і у вільний час, але в сфері дозвілля переважає діяльність споживання.

Аналіз відповідей респондентів на питання про те, що вони роблять у вільний час, показав, що на першому місці стоїть індивідуальне задоволення духовних потреб з метою відпочинку, розваг та отримання інформації. До цієї групи занять належить перегляд телепередач (постійно або регулярно цьому присвячують свій вільний час 91 проц. опитаних), читання газет і суспільно-політичних журналів (89 проц.), слухання радіо (75 проц.), читання художньої літератури (72 проц.), прослуховування грамзаписів, магнітофонних записів (42 проц.) та інші різновиди дозвілля.

Друге місце посідає задоволення духовних потреб з метою підвищення кваліфікації і освіченості. Це здебільшого як індивідуальне вивчення літератури зі спеціальності (регулярно або часто займаються цим у вільний час 47 проц. опитаних), так і масово організовані форми навчання, зокрема, відвідування занять в системі політичної і економічної освіти, відвідування занять в народному університеті або в університеті культури, відвідування лекцій. Але, за даними проведеного нами дослідження, деякі масові форми задоволення духовних потреб у структурі дозвілля певною мірою поступаються перед індивідуальними. При цьому спостерігається певний розрив між оцінкою опитаними значущості масових форм задоволення духовних потреб і реальним показником їх «освоєння». Наприклад, вважають, що відвідувати театри,

²⁵ Голод С. И., Соколов Э. В. Досуг и культура молодого рабочего. Л., 1977, с. 13—14.

концерти та ін. важливо і дуже важливо, 79 проц. опитаних, а постійно або часто відвідують театр лише 27 проц. респондентів, кіно — 45 проц.

Поряд з споживанням культури важливе місце серед занять у сфері дозвілля посідає комунікативна діяльність. 70 проц. опитаних зазначили, що спілкування в колі друзів для них важливе або дуже важливе. Однак реальна наповненість дозвілля спілкуванням значно нижча, ніж можна було б сподіватися, виходячи з ціннісних орієнтацій. 54 проц. опитаних рідко ходять у гості або приймають гостей, 4 проц. не роблять цього практично ніколи. Мало поширені й інші форми проведення часу, що належать до цієї групи занять. Практично ніколи не відвідують вечори відпочинку, танців 70 проц. опитаних, 22 проц. відвідують їх рідко; 95 проц. опитаних практично ніколи не бувають у ресторані, барі, кафе. Це свідчить про те, що треба вдосконалювати традиційні або ж розвивати якості нові форми позасімейного спілкування з метою відпочинку, розваг, обміну інформацією, оскільки наявні можливості більшістю визнані незадовільними.

Найбільше помітний розрив між високим соціальним визнанням значущості певних видів занять у вільний час і їх реальним поширенням виявляється під час аналізу даних, що стосуються перетворюючої діяльності: 79 проц., опитаних вважають, що заняття непрофесійною творчістю — важливий вид діяльності, насправді ж в художній самодіяльності практично не беруть участі 85 проц. опитаних, не грають на музичних інструментах, не малюють — 78 проц., ніколи не займалися конструюванням, винахідництвом — 83 проц. опитаних. Мешканці міста мало причетні до видів діяльності, які можна умовно об'єднати в блок «активний фізичний відпочинок і спілкування з природою». Хоча більшість оцінює активні заняття фізкультурою та спортом, туризм як важливі види діяльності (70 проц. опитаних), про часті або регулярні заняття спортом заявили лише 20 проц.

Отже, можна констатувати нерівномірність наповненості вільного часу мешканців міста різними видами дозвілля. Причому, оскільки більшість опитаних відзначає, що вони мають добрі або задовільні умови для проведення вільного часу, справжню проблему становить не так їх відсутність, як те, що називають «браком вільного часу». Дослідження показало, що представники різних соціально-кваліфікаційних груп по-різному оцінюють наявність у них вільного часу. Виявлена така залежність: чим нижчий кваліфікаційний рівень опитаних, тим більший обсяг вільного часу. Відзначили збільшення вільного часу проти наявного п'ять років тому 38 проц. робітників малокваліфіковані фізичної праці, 23 проц. робітників висококваліфікованої фізичної праці і лише 10 проц. спеціалістів висококваліфікованої розумової праці. Ця особливість, безперечно, зумовлена тим, що вищий професійний рівень особи сприяє розширенню кола її інтересів (як у сфері праці, так і дозвілля), формуванню у неї розмаїтих духовних потреб і високої суспільно-політичної активності.

Аналізуючи результати дослідження способу життя населення Києва, можна зробити такі основні висновки. Більшість опитаних відзначила поліпшення за останні п'ять років умов життя, найважливіших сторін життєдіяльності в цілому. Це стосується трудової, суспільно-політичної активності, побуту та дозвілля. Плани на майбутнє характеризуються оптимізмом, упевненістю у розвитку сприятливих умов для задоволення матеріальних і духовних потреб людей. Причому більшість населення пов'язує плани на майбутнє передусім з особистими успіхами в трудовій діяльності, вбачаючи в праці основне джерело суспільного багатства.

Загалом розвиток способу життя населення великого міста, як свідчать результати проведеного дослідження, відзначається складною динамікою. У зв'язку з цим актуалізується потреба комплексного регулювання усіх сторін життєдіяльності міського населення на основі оперативного і глибокого осмислення нових явищ у розвитку соціалістичного способу життя.

* * *

Реализация основных направлений социальной политики КПСС предполагает изучение образа жизни городского населения. Это обусловлено как усилением роли города в связи с современной урбанизацией, так и задачами преодоления территориальных различий в условиях и способах жизнедеятельности людей.

В статье освещаются характерные черты и тенденции развития образа жизни населения г. Киева. Огромный экономический, научно-технический и культурный потенциал, высокий уровень развития производительных сил и зрелости всей системы общественных отношений, богатые исторические, революционные и трудовые традиции создают широкий спектр возможностей для удовлетворения возрастающих материальных, социальных и духовных потребностей трудящихся этого города. Дальнейшее развитие и совершенствование образа жизни населения столицы Украинской ССР связано как с трудовыми успехами всей нашей социалистической Родины, так и с достижениями киевлян в экономике, культуре, в сфере общественного и индивидуального быта. Воплощение в жизнь широкой программы партии, намеченной в решениях XXVI съезда КПСС, будет всемерно способствовать решению задач дальнейшего развития городского образа жизни.

М. О. ШУЛЬГА

XXVI З'ЇЗД КПРС ПРО РОЗВИТОК ОСОБИСТІСНОЇ СТРУКТУРИ В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У партійних документах і наукових дослідженнях останніх років значна увага приділяється проблемам зрілого соціалістичного суспільства. Новим етапом в осмисленні суспільних процесів на ґрунті марксистсько-ленінської теорії соціального розвитку став XXVI з'їзд КПРС, який збагатив теоретичний арсенал суспільної науки низкою важливих узагальнень і висновків. Серед них — положення про становлення в основному безкласової структури суспільства в рамках зрілого соціалізму. Воно націлює на дальше вивчення суспільних тенденцій, що сприяють формуванню соціально однорідного суспільства.

Соціальна політика партії, відзначалось на XXVI з'їзді, «дедалі більше зосереджується на подоланні відмінностей, які виходять за рамки окремих класів, на розв'язанні проблем, що вимагають найуважливішого врахування особливостей та інтересів кожної групи нашого суспільства»¹. Необхідною умовою свідомого регулювання цих процесів є дослідження соціальних якостей, властивостей, рис не тільки класових типів особи, але й тих, що репрезентують спільності, верстви, групи суспільства «за межами» класів, тобто типів особи, які, на нашу думку, адекватно відображуються поняттям «особистісна структура суспільства».

Предмет розгляду цієї статті становить особистісна структура суспільства в тому розрізі аналізу комплексу соціальних проблем, який характерний для матеріалів XXVI з'їзду партії.

Особистісна структура — одна з важливих характеристик суспільства. Взагалі структура суспільного організму складається з багатьох підструктур, у певному розумінні самостійних елементів цілого. До них належать класова, національна, соціально-демографічна, професійна структури, структури зайнятості, колективів та ін. Сюди можна залічити також особистісну структуру суспільства.

Питання про необхідність теоретичного дослідження згаданої структури було порушене Г. Л. Смирновим, який і ввів зазначене поняття у науковий обіг, обґрунтував практичну значущість розробки поставленої проблеми і визначив завдання її вивчення². Дальший розвиток це питання дістало у Б. К. Лебедева. Однак за його визначенням особистісна структура суспільства складається тільки з соціальних типів особи³. Таке її розуміння, на наш погляд, звужує параметри аналізу типів особи суспільства. Адже те, що структура соціальних (точніше класових) типів є вихідною і в методологічному плані головною в аналізі особистісної структури суспільства, не оз-

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 64.

² Див.: Смирнов Г. Л. Советский человек. Формирование социалистического типа личности. 3-е изд. М., 1980, с. 70—71.

³ Див.: Лебедев Б. К. Исторические формы социальных типов личности. Казань, 1976, с. 100—101.

начає, що остання вбирає лише типи особи, визначені за соціально-класовим (у даному разі сутнісним) критерієм.

Соціально-класова типологія особи становить основу вивчення соціальних типів. Однак винятково важливе теоретичне і практичне значення має також виділення соціальних типів особи за іншими критеріями. Тому в поняття особистісної структури суспільства потрібно включити не тільки класові типи, але й типи особи, які входять у макро- і мікроспільності соціального цілого.

Побудувати особистісну структуру певного суспільства, яка б включала всі типи особи,— складне завдання. По-перше, для цього треба визначити межі, контури такої системи типів; по-друге, вичленити певний набір типів особи і, по-третє, виявити систему зв'язків і взаємозалежностей, з'ясувати відношення координації, субординації, детермінації тощо між елементами даної цілісності.

Типи особи, що охоплюються поняттям особистісної структури суспільства, відображують багатоманітність внутрішніх і зовнішніх зв'язків (соціально-економічних, політичних, національно-етнічних, професійних, вікових та ін.) особи і тих чи тих спільностей. Кожна спільність може бути розглянута крізь призму специфіки особистісних якостей, властивостей індивідів, що входять до неї, за допомогою узагальнень, на основі яких утворюється поняття про типи особи.

Отже, вивчення будь-якої спільності може ґрунтуватися на ви členенні властивих їй типів особи (їх може бути від одного до декількох). Мабуть, і в тому разі, якщо вони притаманні всім спільностям даного соціального організму, їх сукупність у строгому розумінні не може бути визначена як особистісна структура суспільства. Адже остання включає, на нашу думку, всю багатоманітність типологічних відмінностей між членами певного суспільства, тобто всі типи особи, виділення яких має за підставу психологічні, моральні, соціально-рольові та інші риси індивіда.

Будучи персоніфікацією суспільних відносин, особистісна структура дає змогу глибше проаналізувати економічні, соціально-політичні, моральні, соціально-психологічні процеси, що відбуваються у суспільстві. Суспільні процеси відображаються у типах особи на рівні особистісних властивостей, рис.

Належність індивіда до різних соціальних спільностей зумовлює ієрархічну будову особистісної структури суспільства (кожна особа включена до системи соціальних зв'язків водночас і на рівні суспільства як цілого, і великих та малих соціальних груп). Відповідно до кожного з рівнів входження індивіда до тієї чи тієї спільності може бути побудована певна модель особи, що конкретизується у типології останньої. Наприклад, класова модель особи розкривається за допомогою визначення типів робітника і колгоспника, модель особи на рівні малих груп і колективів — через виділення таких типів особи, як керівники, підлеглі, громадські активісти та ін.

У нашій країні формується соціально однорідна особистісна структура. На відміну від особистісної структури капіталістичної соціально-економічної формації в ній немає антагоністичних типів особи, ліквідовані соціальні антагонізми між міським і сільським типами особи, представниками фізичної і розумової праці. Це — структура соціалістичних типів особи, які мають спільні потреби, інтереси, цілі, переконання, світогляд.

Розгорнута характеристика життєдіяльності індивідів, на основі аналізу якої можна визначити особистісну структуру радянського суспільства, дана у матеріалах XXVI з'їзду КПРС. У цьому історичному

документі відображені тенденції становлення безкласового суспільства у нашій країні, зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, формування всіхбач розвиненої особи. Розгляд усіх зазначених питань у матеріалах партійного з'їзду орієнтує насамперед на аналіз тих типів особи, які найбільшою мірою виявляють соціальну активність, і на ті риси соціалістичного типу особи, які потрібно виховувати або яких треба позбутися.

Вершиною ієрархії типів особистісної структури соціалістичного суспільства є соціалістичний тип особи, який конкретизується у понятті радянської людини. Це — найвищий рівень узагальнення у побудові типології особи. Поняття «соціалістичний тип особи» відображує головні і найхарактерніші риси способу життя радянських людей незалежно від їх класової і національної належності. «Радянська людина — це сумлінний трудівник, людина високої політичної культури, патріот і інтернаціоналіст. Вона вихована партією, героїчною історією країни, всім нашим ладом. Вона живе повнокровним життям творця нового світу»⁴.

Радянську людину як трудівника характеризує глибоке розуміння великих завдань, які стоять в галузі економіки, народного господарства. Людина-трудівник сприймає ці завдання «як свою особисту, кровну справу»⁵, не шкодує сил для їх розв'язання.

Виховання відповідальності за справи колективу, виробництва в цілому — важлива ділянка ідеологічної роботи. «У сучасних умовах, — підкреслювалось на XXVI з'їзді КППС, — у багато разів зростає значення дисципліни, значення особистої відповідальності»⁶. Формування у кожного робітника по-господарському заінтересованого ставлення до соціально-економічних планів партії є важливим фактором розвитку соціалістичного способу життя, зростання ініціативи і творчості трудящих. Сьогодні, як було наголошено на останньому партійному форумі, треба працювати так, щоб органічно поєднувалися «ретельність, дисциплінованість з смисловою ініціативою і підприємливістю. Практичність і діловитість — з прагненням великої мети. Критичне ставлення до недоліків — з непохитною впевненістю в історичних перевагах обраного нами шляху»⁷.

Виховання ділових якостей у працівників висуває підвищені вимоги до планів трудових колективів і планової дисципліни, до політико-виховної роботи партійних організацій, пов'язані з їх складанням і здійсненням. Насамперед важливо виявити й нейтралізувати фактори, що негативно впливають на розвиток особи. З'їзд не тільки дав критичну оцінку типові недисциплінованого і безвідповідального працівника, але й охарактеризував ті умови, що можуть його породжувати. Зокрема, відзначено, що широких масштабів набула практика коригування планів у бік їх зниження. Часто-густо вона є наслідком безвідповідального ставлення окремих керівників до державних планів, бажання діставати моральну і матеріальну винагороду, не докладаючи багато сил. Це створює ґрунт, в якому пускає коріння пристосовництво, діляцтво, нехтування загальними, суспільними інтересами.

Радянській людині притаманні високі громадянські почуття, вчинки, соціальні якості, виховані самим соціалістичним ладом, його способом життя. Вони виявляються у великій заінтересованості в усьому, що відбувається в світі, творчій ініціативі на виробництві і в громад-

⁴ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КППС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу..., с. 75.

⁵ Там же, с. 39.

⁶ Там же, с. 59.

⁷ Там же, с. 61.

ській роботі, дедалі активнішої участі в управлінні справами держави і суспільства. Скажімо, в обговоренні «Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» взяли участь більш як 121 мільйон чоловік, тобто практично все доросле населення країни.

Однією з важливих соціальних рис радянської людини є почуття інтернаціоналізму. Вона пишається братерською дружбою народів СРСР, своєю причетністю до нової історичної спільності — радянського народу, глибоко поважає національну гідність і культуру всіх націй і народностей. «У нашій країні, — відзначав товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КПРС, — поважаються національні почуття, національна гідність кожної людини. КПРС боролась і завжди буде рішуче боротися проти таких чужих природі соціалізму проявів, як шовінізм чи націоналізм, проти будь-яких націоналістичних вивихів, хай то буде, скажімо, антисемітизм чи сіонізм. Ми проти тенденцій, спрямованих на штучне стирання національних особливостей. Але такою ж мірою ми вважаємо недопустимим штучне їх роздування»⁸.

Радянська людина — це багатогранно розвинена особистість. Особливо відчутні зміни в її духовному обличчі, які відбулись за останні роки. «Збагатилась її знання, підвищилась ерудиція, значно зросли духовні запити... Радянська людина, — підкреслювалось на з'їзді, — це освічена, культурна людина»⁹. Важливою рисою її світогляду є оптимізм, впевненість у майбутньому, які ґрунтуються на героїзмі і стійкості, вірі радянських людей в свою країну, народ, партію.

Високо оцінюючи досягнення у вихованні соціалістичного типу особи, товариш Л. І. Брежнев застеріг від самозаспокоєння. Він відзначив, що вирішено ще не всі питання, «зв'язані з формуванням нової людини. Завдань тут стоїть перед нами чимало. І успіх виховання забезпечується лише тоді, коли воно спирається на міцний фундамент соціально-економічної політики»¹⁰. Вдосконалення соціалістичного способу життя, цілеспрямована соціальна політика, ефективне використання матеріальних і духовних можливостей суспільства зрілого соціалізму становлять важливі умови дальшого розвитку особи соціалістичного суспільства.

Особистісна структура суспільства розвинутого соціалізму охарактеризована в матеріалах XXVI з'їзду партії також на рівні класів, націй, професійних і соціально-демографічних груп, соціальних груп працівників фізичної і розумової праці, міських і сільських жителів.

З'їзд глибоко проаналізував роль робітничого класу у матеріальному і духовному виробництві за умов розвинутого соціалізму. Насамперед було наголошено, що значення робітничого класу у житті нашої країни невинно зростає. Він виконує головну роль в організації суспільного виробництва, є провідною суспільною силою у становленні соціальної однорідності. Якщо цей передовий загін суспільства раніше становив меншість населення, то нині він найбільша соціальна верства, що вбирає дві третини трудящих. Тому, характеризуючи типи особи робітника, слід мати на увазі, що йдеться про наймасовіший тип особи соціалістичного суспільства.

За останні роки істотні зміни відбулись у класовій свідомості і психології робітничого класу. Відомо, що найінтенсивніше чисельність робітників збільшувалася у роки перших п'ятирічок. За три перші п'яти-

⁸ Там же, с. 68.

⁹ Там же, с. 89, 90.

¹⁰ Там же, с. 76.

річки вона зростає більше як на 14 процентів. Поповнення відбувалось в основному за рахунок вихідців із села. Отже, люди, які об'єктивно перейшли на становище робітничого класу, помітно відрізнялись від нього за рівнем класової свідомості, досвідом, традиціями та ін. Окрему категорію робітників (підтип особи робітника) становили ті, які, сформувавшись у селянському середовищі, цілком зберегли його психологію. Тому, природно, соціально-психологічні підтипи особи робітника того часу мали істотні відмінності. «...Безумовно треба...— зазначав В. І. Ленін з приводу умов прийому нових членів у партію,— визначати поняття «робітник» таким чином, щоб під це поняття підходили тільки ті, хто справді за своїм життєвим становищем повинен був засвоїти пролетарську психологію. А це неможливо без багатьох років перебування на фабриці...»¹¹

Нині змінилися не тільки кількісні, але й якісні показники природу робітничого класу. Останній поповнюється за рахунок юнаків і дівчат з різних соціальних верств нашого суспільства. Скажімо, чверть молодого поповнення робітничого класу таких розвинутих промислових центрів, як Московська область і м. Челябінськ,— вихідці з сімей службовців і спеціалістів¹². Загалом можна сказати, що більшість робітничого класу в наш час становлять потомствени робітники.

Сучасний робітник — це ідейно загартована і політично зріла особа, яка відзначається освіченістю та доброю професійною підготовкою. «В обличчі сьогоденського радянського робітника,— як відзначав товариш В. В. Щербинський,— злились воедино свідомий трудівник, залучений до інтелектуальної діяльності, і активний борець за нове життя, який утверджує високі норми людських відносин»¹³. Три чверті робітників мають середню (повну і неповну) та вищу освіту; дві третини з тих, які прийшли на виробництво у десятій п'ятирічці (12,5 млн. чоловік), підготовлені у системі професійно-технічної освіти.

Типові соціальні якості особи робітника формуються об'єктивними умовами його праці і побуту, цілеспрямованим впливом всіх ланок системи суспільного виховання, в процесі засвоєння соціально-психологічних установок, моральних норм, зразків поведінки та ін. Науково-технічна революція спричинила істотні зміни в умовах, змісті і характері праці робітника, що сприяє насиченню її інтелектуальними, творчими і організаційними елементами. Автоматизація і дальший розвиток механізації виробництва, введення нових технологій висуває нові вимоги до особистісних якостей робітника, зокрема до його освітнього і кваліфікаційного рівня (на сьогодні тільки у промисловості налічується понад 380 робітничих професій, оволодіння якими потребує середньої спеціальної освіти¹⁴).

Робітничий клас виступає провідною силою у становленні безкласової структури суспільства, йому належить головна роль у процесі зміцнення морально-політичної єдності радянського народу. «Його революційна ідеологія і мораль, колективістська психологія, його інтереси та ідеали стають нині надбанням усіх верств радянського суспільства»¹⁵.

¹¹ Ленін В. І. Про умови прийому нових членів у партію.— Повне збір. творів, т. 45, с. 18—19.

¹² Див.: Социальная структура развитого социалистического общества в СССР. М., 1976, с. 183.

¹³ Щербинский В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формирование нового человека. М., 1977, с. 15.

¹⁴ Див.: Колесниченко А. Труд — общество — человек.— Правда, 1981, 19 мая.

¹⁵ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу., с. 64.

У розвинутому соціалістичному суспільстві соціальний тип особи селянина-колгоспника характеризує більшість рис, властивих особі робітника. Основою такої спільності соціальних якостей робітника і селянина виступають насамперед об'єктивні процеси зміни змісту праці, зумовлені науково-технічною революцією. Швидкими темпами зростає чисельність механізаторів, а також робітників, причетних до обслуговування нових видів техніки — операторів, наладчиків, електриків, дозаторів та ін. Тільки за останнє десятиріччя кількість колгоспників з середньою (повною і неповною) і вищою освітою збільшилась з 39 до 60 з лишком процентів. Значно зросла суспільна активність трудівників села. Вони беруть участь в розробці і обговоренні народногосподарських планів, підбитті підсумків соціалістичного змагання, в роботі постійно діючих виробничих нарад, рад бригад і ферм, товариських судів, народних дружин та ін. Зміни у формах організації та оплати праці, зростання рівня освіти і загальної культури колгоспників істотно впливають на поліпшення побутових умов їх життєдіяльності, сприяють зближенню способів життя міського і сільського працівника.

В особистісній структурі нашого суспільства дедалі більшої ваги набуває тип особи радянського інтелігента. «Найшвидше у звітний період зростала чисельність нашої інтелігенції,— відзначалось на XXVI з'їзді партії.— Тепер у країні кожний четвертий працівник зв'язаний в основному з розумовою працею. Не тільки в праці, освіті, культурі, а й у матеріальному виробництві, у всьому житті суспільства інтелігенція відіграє дедалі значнішу роль»¹⁶.

Отже, характеризуючи дружні класи радянського суспільства, з'їзд насамперед підкреслив, що провідною рисою розвитку соціальної структури суспільства зрілого соціалізму є інтеграційні процеси. Головне у динаміці соціально-класової і особистісної структури становить стирання соціальних відмінностей, формування соціальної однорідності і цілісної, всебічно і гармонійно розвинутої особи на основі розвитку кращих рис і соціальних якостей особи соціалістичного типу.

Розгляд особистісної структури суспільства на рівні класових типів особи показує, що останні за низкою своїх характеристик наблизились один до одного. Наприклад, «у виробничій діяльності мільйонів робітників і колгоспників все тісніше переплітається фізична і розумова праця. Багато з них — раціоналізатори і винахідники, автори статей і книг, державні і громадські діячі. Це в повному розумінні висококультурні, інтелігентні люди»¹⁷. Зближення соціальних типів особи зовсім не означає «усереднення» їх характерних рис, воно відбувається на основі піднесення їх особистісних якостей: зростання освітнього, кваліфікаційного і загальнокультурного рівня, засвоєння марксистсько-ленінського світогляду, повного переходу на позиції ідеології і моралі робітничого класу.

Як відомо, на XXVI з'їзді КПРС найважливіші нарізлі питання соціально-політичного і духовного розвитку радянського суспільства розглянуті всебічно, конкретно, вони дістали вираження у завданнях, поставлених перед представниками окремих професійних груп — енергетиками і машинобудівниками, будівельниками і транспортниками, рільниками і тваринниками, працівниками сфер обслуговування і торгівлі, органів юстиції і прокуратури, перед воїнами і міліцією, медиками і письменниками, вченими і вчителями та ін. Розгорнута характери-

¹⁶ Там же, с. 63—64.

¹⁷ Там же, с. 64.

стика дана діяльності комуністів, членів профспілок, комсомольців, активістів інших громадських організацій. Значна увага приділена типові особи партійного працівника, для якого характерні комуністична ідейність, беззавітне служіння справі партії і народу, моральна чистота. Визначальними рисами цього типу особи є ділова компетентність, широта кругозору, вимогливість, самокритичність, простота і правдивість, чуйне ставлення до людей, дисциплінованість і особиста відповідальність. У матеріалах з'їзду схарактеризовані риси соціального портрету сучасного комсомольця — це глибоке оволодіння марксистсько-ленінською теорією, вироблення комуністичних переконань, політичної культури і соціальної активності. Конкретні вимоги ставляться й щодо вдосконалення особистісних рис профспілкового працівника.

У розгляді на XXVI з'їзді КПРС основних соціально-демографічних груп постає ще один важливий «зріз» особистісної структури суспільства. Йдеться про питання, пов'язані зі створенням сприятливих умов для розвитку і виховання дітей. Виявляючи велику турботу про матеріальне забезпечення виховного процесу (поліпшення житлово-побутових умов і підвищення доходів сімей з дітьми, дальший розвиток мережі дитячих дошкільних закладів і організація в них кращого харчування і обслуговування та ін.), партія приділяє постійну увагу формуванню особи у шкільному віці, одним з ефективних шляхів якого є органічний зв'язок шкільної освіти з професійно-технічним навчанням, шкільного виховання з сімейним.

Дослідники, вивчаючи закономірності становлення нової людини, часто-густо перебільшують дію одних факторів і нехтують іншими, не завжди достатньою мірою висвітлюється роль радянської школи у формуванні соціалістичного типу особи. У нашій країні всі діти, незалежно від класового походження їхніх батьків, здобувають обов'язкову середню освіту за однією загальноосвітньою програмою, разом відвідують гуртки, секції, студії, беруть участь у самодіяльності. Отже, незважаючи на соціальну відмінність, всі вони мають однакові умови для всебічного і гармонійного розвитку.

Нині дедалі більшого значення набуває підвищення якості освіти, органічного поєднання трудового і морального виховання в школі і в сім'ї, зміцнення зв'язку навчання з життям. Це особливо підкреслювалось на XXVI з'їзді. Школи, освітні установи, міські та районні організації в останні роки значно посилили роботу в галузі професійної орієнтації школярів. Вжито заходів для поліпшення умов, що сприяють всебічному розвитку здібностей і обдарувань дитини. Проте перед загальноосвітньою школою стоїть ще чимало відповідальних завдань, пов'язаних з пропорційним розподілом часу між різними видами занять, зокрема з переглядом шкільних програм і підручників з метою вивільнити час для фізичного і естетичного розвитку школярів.

Отже, намічено зробити новий крок у створенні соціально однакових умов для становлення особи у дитячому віці, формування її активної життєвої позиції, комуністичної переконаності.

Велику соціально-демографічну групу радянського суспільства становить молодь. Як певна складова особистісної структури суспільства молодь характеризується такими особистісно-типовими рисами: високим освітнім рівнем, широкою ерудованістю, активністю в оволодінні професійними знаннями, досвідом суспільно-політичної діяльності. Водночас з'їзд відзначив те, що «у деяких молодих людей освіченість та поінформованість часом уживаються з політичною наївністю, а професійна підготовленість — з не досить відповідальним став-

ленням до праці»¹⁸. Тому одним із важливих завдань комуністичного виховання є формування у молоді працелюбності, відповідального ставлення до громадських і державних справ, високої політичної культури і моральних переконань. Як підкреслював товариш В. В. Щербицький на XXVI з'їзді Компартії України, необхідно «особливу увагу звертати на формування у молоді високої громадянськості і моралі, творчого ставлення до праці і навчання, громадської роботи, прилучення її до знань, повнокровного духовного життя»¹⁹.

Значну увагу XXVI з'їзд КПРС приділив пенсіонерам — соціально-демографічній групі, яка налічує 49 млн. чоловік (у вигляді пенсій і допомоги їм щороку виплачується понад 43 млрд. крб.). Пенсіонери у суспільстві зрілого соціалізму широко залучаються до трудової діяльності. Це має особливо важливе соціальне значення в умовах сучасної демографічної ситуації, яка останнім часом загострилася. Наша країна і надалі плідно використовуватиме багатий соціальний, професійний, моральний і громадянський досвід пенсіонерів в міру їх можливостей і з урахуванням потреб народного господарства. З метою дальшого поліпшення умов соціального забезпечення по старості колгоспників і працівників державних підприємств і установ в одинадцятій п'ятирічці передбачається підвищення мінімального рівня пенсії, розширення мережі будинків-інтернатів та ін.

Величезне завоювання нашого суспільства — формування соціалістичного типу жінки. Радянська жінка за рівнем професійної підготовки, активності, освіти і культури посідає перше місце в світі. У всіх сферах суспільного життя — на виробництві, у суспільно-політичній сфері, сферах освіти і культури, в сім'ї і побуті — її відрізняє активна життєва позиція, високий рівень відповідальності за доручену справу, чуйність і гуманність. Жінки за умов розвинутого соціалізму оволоділи майже всіма видами професійної діяльності, а в деяких сферах суспільного життя — охорони здоров'я, соціального забезпечення, в кредитуванні, державному страхуванні, освіті, культурі, торгівлі, громадському харчуванні — вони становлять більшість.

У широкому спектрі соціальних питань, які розглядались на XXVI з'їзді КПРС, чільне місце посідають ті, що пов'язані з поліпшенням виробничих і побутових умов працюючих жінок. Зокрема, значна увага приділена поліпшенню умов праці жінок-матерів, яким «не легко часом поєднувати обов'язки матері з активною участю у виробництві і громадському житті»²⁰. У цій п'ятирічці передбачається здійснити ряд заходів, спрямованих на розв'язання цього завдання: запровадження частково оплачуваної відпустки по догляду за дитиною до одного року, введення неповного робочого дня для матерів малолітніх дітей, підвищення допомоги на дітей, особливо в зв'язку з народженням другої і третьої дитини та ін. Водночас відзначалась необхідність розширення участі жінок в управлінні державними і громадськими справами: «...можливості для висування жінок на відповідальні пости реалізуються ще не повною мірою, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев у Звіті ЦК КПРС XXVI з'їздові партії. — Таке становище слід виправляти»²¹.

¹⁸ Там же, с. 80.

¹⁹ Щербицький В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 62.

²⁰ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу., с. 65.

²¹ Там же, с. 86.

Досить детально проаналізована на з'їзді типологія особи на рівні колективів. Зокрема, такими соціальними типами є: керівник і підлеглий передовик виробництва і переможець соціалістичного змагання, раціоналізатор і винахідник, пропагандист і лектор, агітатор і доповідач, народний контролер і слухач у системі партійного і економічного навчання. До цього рівня можуть бути залічені і численні верстви населення, що поділяються за рольовою функцією — читачі, теле- і кіноглядачі, пасажири, покупці, пацієнти та ін. Розберемо два із згаданих вище типів особи — керівника і пропагандиста, що дасть змогу розглянути, з одного боку, типи особи, включені у систему виробничої діяльності, а з другого — у систему громадської діяльності.

Сучасні трудові колективи — це співдружність робітників, які мають високий освітній, професійний і культурний рівень. Для того, щоб керувати ними, відзначав товариш М. О. Тихонов на XXVI з'їзді партії, «господарський керівник повинен глибоко розбиратися в науково-технічних основах виробництва, його організації та економіці, володіти методами боротьби за високу продуктивність праці і якість продукції, поєднувати професійну компетентність з широким ідейно-політичним кругозором, умінням працювати з людьми»²². У кожного керівника має бути почуття відповідальності «перед людьми, якими йому довірено керувати, перед партією і народом»²³. В сучасних соціально-економічних умовах керівник разом з інженерами, техніками, проектувальниками відповідає за впровадження нової техніки, за зміцнення інтеграції науки з виробництвом. Зростає його відповідальність за соціальний розвиток колективу, поліпшення умов праці і побуту робітників.

Нові складні соціально-економічні і народногосподарські завдання вимагають від керівників перебудови стилю керівництва на основі підвищення професійної, економічної і соціологічної культури. За останнє десятиріччя багато зроблено для того, щоб сформувати у керівників всіх ланок і рівнів народного господарства сучасне економічне мислення.

Однак перебудова стилю мислення — процес складний. Змінити характер, уявлення, звички особи з усталеними соціально-психологічними установками, моральну, естетичну та ін. системи цінностей, відразу неможливо. Тому іноді ті чи ті соціальні якості особи є гальмом на шляху розвитку соціально-економічних процесів. У таких випадках виникає потреба «ломки застарілих звичок»²⁴, «перебудови самої психології управлінських кадрів»²⁵. Нині гостро стоїть завдання підвищення якості продукції. Це не тільки економічна, але й психологічна, моральна проблема. Для того, щоб продукція відповідала кращим зразкам, зазначалося на з'їзді, «треба себе привчати, цього треба добиватися, рішуче відкидаючи все застаріле, відстале, знецінене самим життям»²⁶.

Для більшості радянських людей вже стало нормою не тільки добре працювати, але й брати активну участь у суспільно-політичному

²² Тихонов М. О. Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року: Доп. XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 150.

²³ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу., с. 59.

²⁴ Там же, с. 52.

²⁵ Тихонов М. О. Основні напрями ..., с. 150.

²⁶ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 52.

житті. У нашій країні тип активіста — громадського діяча став масовим. За приклад можна взяти тип особи пропагандиста, розгляд характерних рис якого дає змогу зрозуміти, як в активній громадській діяльності дістає розвитку внутрішній світ особи, формуються якості всебічно розвиненої особи.

Пропагандист як провідник політики партії, що несе її думки у маси, має володіти високою загальною політичною культурою, вмінням глибоко аналізувати події, які відбуваються в країні, у світі. «Адже пропагандист — головна фігура в системі партійного навчання. Саме від нього багато в чому залежить, якими будуть семінари, політшколи, університети... Люди повинні тягнутись до нього самі, щоб колективно обговорювати актуальні проблеми теорії і політики партії, діставати відповіді на питання, що хвилюють усіх, поповнювати свій ідейно-теоретичний багаж»²⁷. Такі високі вимоги до цього типу особи соціалістичного суспільства, з одного боку, характеризують велику роль, яку він відіграє у політичному і духовному житті останнього, а з другого — визначають шляхи його розвитку.

Розглянувши вище типи особи становлять ряд, який понижається за рівнем узагальнення соціально-типових якостей. Однак, крім ієрархічного типу зв'язку, в особистісній структурі суспільства наявні й інші типи зв'язків. Зокрема, можна побудувати типологію особи за принципом розвинутості соціальних якостей. Такий ряд соціальних типів особи може бути поданий у вигляді ідеальних моделей, що містять певну систему вимог суспільства щодо розвитку тих чи інших якостей особи. Залежно від ступеня розвинутості останніх можна виділити такі типи особи. По-перше, ті, які уособлюють риси майбутнього, комуністичного типу, високе розуміння суспільного обов'язку, героїзм, самовідданість у праці (це насамперед передовики виробництва, переможці соціалістичного змагання, керівники нового типу). По-друге, масові типи, які втілюють характерні риси соціалістичного способу життя (наприклад, свідомі, ініціативні робітники). Обидві зазначені сукупності характеризуються численними підтипами. Крім того, дуже важливе виявлення типів особи, чия поведінка суперечить нормам комуністичної моралі і чия сутність не відповідає системі соціалістичних суспільних відносин. Це має велике значення для всебічного вивчення їх як об'єкта суспільно-виховної роботи, дає змогу правильно визначати форми і методи політико-ідеологічного впливу на відповідні соціальні верстви соціалістичного суспільства.

Відомо, що XXV з'їзд КПРС визначив як насущне завдання розробляти комплексний підхід до всієї справи виховання, враховувати у практиці ідейно-виховної роботи особливості різних категорій населення, органічно поєднувати ідейно-політичне, трудове і моральне виховання. Ці положення розвинуті і поглиблені на XXVI з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу. Зокрема поставлене завдання домогтися на ділі єдності ідейно-теоретичної, політико-виховної, організаторської і господарської діяльності. Успішному розв'язанню цього завдання сприятиме розглянута в матеріалах з'їзду типологія особи за ступенем розвитку соціально-моральних рис. Вона орієнтує на диференціацію засобів, форм і методів роботи з відповідними категоріями працівників, що має особливо важливе значення для підвищення ефективності суспільно-виховної роботи в цілому.

²⁷ Там же, с. 92.

* * *

Личностная структура общества относится к одной из главных подструктур общественного целого. Изучение ее должно проводиться не только на основе выделения социальных типов личности по социально-классовым признакам, но и в соответствии с другими критериями — профессиональными, социально-демографическими и др. Важным этапом в исследовании тенденций изменения личностной структуры общества стал XXVI съезд КПСС, на котором она была рассмотрена в комплексе насущных проблем социального развития — укрепления материальных и духовных основ социалистического образа жизни, воспитания нового человека, становления бесклассовой структуры общества в исторических рамках зрелого социализма, формирования социальной однородности.

В. І. ТАРАСЕНКО

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИМІРЮВАННЯ ПОТРЕБ

Необхідність соціологічного вимірювання потреб зумовлена практикою комуністичного будівництва, що потребує оперативної і точної інформації про соціальні процеси та явища.

Реалізація стратегічного курсу КПРС на неухильне піднесення добробуту радянського народу, висування на передній край науки і практики проблем ефективності соціалістичного виробництва і якості роботи, посилення режиму економії, передбачене XXVI з'їздом Комуністичної партії Радянського Союзу, настійно ставлять питання про всебічне вивчення реальних потреб суспільства, трудових колективів, усіх верств населення нашої країни.

Актуальність такого вивчення потреб посилюється також тим, що, як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, у 80-ті роки «діятиме ряд факторів, що ускладнюють економічний розвиток. Один з них — скорочення приросту трудових ресурсів. Другий — збільшення затрат у зв'язку з освоєнням Сходу і Півночі, а також неминуче зростання витрат на охорону навколишнього середовища. До цього треба додати, що існує немало старих підприємств, які потребують докорінної перебудови. Та й шляхи, транспорт, зв'язок відстають від зростаючих потреб економіки. Отже, і тут потрібні серйозні зусилля, великі кошти»¹. Ситуація вимагає орієнтування саме на раціональні, найбільш доцільні способи задоволення всіх без винятку потреб. Це — важлива умова дотримання режиму економії, забезпечення відповідних пропорцій між різними галузями народного господарства, сферами суспільного життя.

Наукове вивчення потреб полягає у визначенні їх характеру, структури, величини (розміру), дальшої динаміки та найбільш раціональних способів задоволення. Зрозуміло, що такий аналіз можливий за умови не лише якісної, а й кількісної їх характеристики, тобто со-

¹ Див.: Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 45.

ціологічного вимірювання. Тому обґрунтування принципів, специфіки практичного значення, конкретних методів і процедур такого вимірювання, розкриття їх ґносеологічної спроможності та теоретичних основ застосування є одним з актуальних завдань методології соціального пізнання.

Методологічною основою науково обґрунтованого застосування кількісних методів до вивчення суспільних явищ виступають принципи і категорії діалектико-матеріалістичного світогляду, історичний матеріалізм як загальносоціологічна теорія, знання фундаментальних законів функціонування і розвитку суспільства, філософсько-соціологічне вивчення ґносеологічних можливостей не лише якісного, а й кількісного їх вираження.

За останні роки нашими соціологами, психологами та економістами проведено дослідження шляхів формування та розвитку розумних потреб, способів обґрунтування раціональних норм їх задоволення, методів прогнозування і моделювання змін в системах потреб різних соціальних груп тощо. Здійснено також чимало спроб вимірювання різних видів соціальних, економічних потреб². Вони ще не дістали достатнього узагальнення, але вже видно ті труднощі теоретичного і прикладного характеру, з якими зіткнулися дослідники. Ці труднощі пов'язані як із значною складністю вимірюваного об'єкта, специфічністю його теоретичних моделей, так і з недосконалістю методів квантифікації соціальних змінних, невідповідністю рівня забезпеченості пізнання соціальних і соціально-психологічних явищ засобами точного аналізу тим можливостям, які на сьогодні створені наукою.

Була навіть висловлена думка (її найбільше додержуються ті, хто нишій стан соціологічного вимірювання оцінює виключно з позицій класичної метрології), що багато з цих труднощів принципово нездоланні, поки не віднайдені методи кількісного опису тих властивостей потреб, які є «інтенсивними величинами» і досі не мають спеціальних одиниць для квантифікації. Без цього, мовляв, не можна математично зафіксувати потребу в такий спосіб, щоб звести її числове вираження до компактної формули-моделі, що дозволило б здійснити кількісне зіставлення потреб та їх груп і, отже, розв'язати питання про їх еталон. Останній розуміється як певна потреба з точно окресленими параметрами.

Але так само як не доведена принципова неможливість еталонного вимірювання потреб, так не з'ясовано і те, чи стане реальним цей спосіб. Адже потрібно зважати і на ті межі, що їх має точне кількісне вираження соціальних процесів і явищ, їхнього співвідношення. Математики і економісти, зайняті віднайденням математичних засобів для теоретичного аналізу соціально-економічних явищ, констатують цілковиту відсутність у математиці способів розв'язання таких задач, як зіставлення людських потреб³.

Потреби, як і деякі інші соціальні процеси та явища, вимірюються опосередковано — через їх вияв у діяльності і поведінці людей, спрямованій на їх задоволення. Зокрема, показники, що відображують характер і продукти цієї діяльності і поведінки, відповідні витрати часу, дають змогу робити висновки про певні властивості потреб, про

² Див.: Орлов Ю. М. Измерение социогенных потребностей с помощью тестов тематической апперцепции.— В кн.: Проблемы формирования социогенных потребностей. Тбилиси, 1974, с. 159—161; Прогнозирование социальных потребностей. М., 1976. 304 с.; Прогнозирование социальных потребностей молодежи. М., 1978. 207 с.

³ Див., напр.: Федоренко Н. П. О разработке системы оптимального функционирования экономики. М., 1968, с. 46, 196.

їх внутрішню структуру і динаміку, а також про їх актуальність і рівень розвитку. Цей спосіб вимірювання потреб, звичайно, не може забезпечити метрологічної, тобто найвищої точності результату, але з його допомогою здобувається інформація, яка загалом задовольняє вимоги суспільної практики. Крім того, він продуктивніший за суттю уможлиднює, бо доповнює якісний, змістовий аналіз потреб кількісним, тобто збагачує арсенал засобів їх вивчення за рахунок математичних і статистичних методів, розширює можливості комплексного підходу. Нарешті, цей спосіб «володіє» стислішою, ніж термінологічна, мовою математичних формалізмів, які сприяють однозначності інтерпретації соціологічних знань, машинній обробці здобутих результатів.

Але непряме, нееталонне вимірювання потреб зумовлює складну гносеологічну ситуацію, виникнення ряду актуальних теоретико-гносеологічних питань, розв'язання яких пов'язане з розкриттям специфіки вимірювання соціальних змінних. Ці питання можна умовно поділити на дві групи. Перша об'єднує ті з них, які стосуються сутності соціологічного вимірювання потреб та його гносеологічних можливостей, істотної відмінності соціологічного вимірювання змінних від класичного вимірювання у фізичних і технічних науках.

Метричне вимірювання, характерне для фізичних і технічних наук, починається з констатації нульової точки відліку і забезпечує побудову найвищого типу шкал — порційних, бо його об'єкт цілком підпорядковується аксіомам арифметики. Завдяки цьому з'являється можливість математичного моделювання явищ, формалізації одержаного матеріалу. Соціологічне ж вимірювання об'єкта, на відміну від метричного, слабше виявляє кількісні залежності, що обмежує застосування математичних методів аналізу, зумовлює наявність елемента невизначеності, суб'єктивності і потребує обґрунтування методів і даних щодо мети дослідження.

Процес «непрямого» соціологічного вимірювання складний і неоднорідний з погляду гносеологічних можливостей. Це зумовлюється наявністю в ньому різних якісних рівнів, що є відображенням неоднакової міри заглибленості процесу пізнання в об'єкт. Ці рівні співвідносяться з відповідними типами числових шкал. З'ясування зазначеного співвідношення щоразу потребує спеціального розгляду адекватності застосування математичних операцій до числових, шкальних значень.

Йдеться про те, що при соціологічному вимірюванні змінних можуть бути використані не всі властивості чисел, а тільки ті, які припускає характер емпіричної системи, підданій шкалуванню⁴. Це означає, що приписування чисел (балів) властивостям потреб лиш встановлює місце цих властивостей або потреб у відношеннях рівності, нерівності чи порядку, тобто визначає їх позицію (послідовність позицій) на шкалі, але без зазначення відстаней між ними. Якщо ж ці відстані й фіксуються (інтервальні шкали), то тільки на підставі умовної, а не природної для потреби нульової точки відліку. Тут арифметичні операції можливі лише з інтервалами, а не з числами самої шкали, що й становить нині межу в застосуванні математичних обчислень у соціологічному вимірюванні потреб: адже приписані числа цілком не підлягають аксіомам арифметики, вони — тільки порядкові величини і оперувати ними можна тільки як оцінками. Для посилення функцій приписуваних чисел як інструмента кількісного вираження і упоряд-

⁴ Див.: Максименко В. С. Про відповідність статистичних мір рівневі соціологічного вимірювання.— Філософська думка, 1972, № 1, с. 102.

кування властивостей вимірюваного об'єкта потрібне піднесення рівня вимірювання, застосування досконаліших методів і складнішого математичного апарату, спрямоване, зокрема, на розширення сукупності припустимих перетворень над ними завдяки підвищенню рангу шкали⁵.

Найбільші труднощі пов'язані з квантифікацією інтенсивних величин. Оскільки якісні властивості потреб безпосередньо не фіксуються, соціологи змушені розробляти й застосовувати спеціальний апарат переведення їх у кількісну форму. Проте і за такого переведення властивості потреб порівнюються знову таки за ступенем інтенсивності, тобто на основі відношень «більше», «менше», «однакове» тощо. Даний спосіб квантифікації хоч і дозволяє приписати цим властивостям певні числа, все ж розкриває не метрологічну, а переважно логічну структуру потреб і має здебільшого інтуїтивно-оцінний характер. Отже, результати вимірювання потреб у кожному конкретному випадку залежать від поставленої мети (чим визначається не лише вибір властивостей і ознак об'єкта, що будуть піддані цій операції, а й рівень вимог до її здійснення з погляду надійності і точності) і від якостей самого суб'єкта. Це не може не позначитися на конкретності упорядкування здобутих даних з допомогою арифметичних засобів.

Вплив суб'єкта, як відомо, зачіпає не лише процедури вимірювання і його результати, а й вимірюваний об'єкт, що змушує застосовувати своєрідний «принцип доповняльності»⁶ для врахування взаємодії цього об'єкта з умовами спостереження. В ряді випадків це допомагає підвищити об'єктивність і надійність конкретних соціологічних досліджень такого типу.

Те, що квантифікація властивостей соціальних об'єктів за ступенем інтенсивності характеризує передусім їх логічну, а не метрологічну структуру, слугує для деяких методологів підставою не вважати її за вимірювання. На їхню думку, вона є лише одним з підготовчих етапів кількісного аналізу взагалі і вимірювання зокрема, генетичною і логічною основою формування кількісних понять⁷ або простою арифметизацією об'єктів та їх властивостей.

Гадаємо, що тут наявне, сказати б, надто «пуританське» тлумачення поняття вимірювання, що зводить мур між можливостями його застосування в рамках природничих і технічних наук, з одного боку, і соціальних — з другого. Особливості використання вимірювання у соціології не можуть бути аргументом для цього. Крім того, розкриття можливостей соціологічного вимірювання перебуває в розвитку, і якщо сьогодні не знайдено засобів для розв'язання певних задач, це не означає, що їх не віднайдуть завтра. Специфіка соціологічного вимірювання може бути розкрита на трьох рівнях — методологічному, методичному і конкретно-математичному. Зокрема, в аспекті методологічному це не просто процедура, що фіксує числове відношення між вимірюваною величиною і одиницею виміру, а такий процес, який поєднує в собі якісний і кількісний аналіз явищ і встановлює міру єдності їх якісної і кількісної сторін⁸. Він спрямований

⁵ Див.: Білосвіт К. Д., Паніотто В. І. Вимірювання у конкретно-соціологічному дослідженні.— Філософська думка, 1976, № 5, с. 84; Клігер С. А., Косолапов М. С., Голстова Ю. Н. Шкалирование при сборе и анализе социологической информации. М., 1978, с. 16—23.

⁶ Див.: Воронов Ю. П., Заславская Т. И., Рывкина Р. В. Математика и социология.— Вопр. философии, 1967, № 7, с. 132—133.

⁷ Див.: Рузавин Г. И. Методы научного исследования. М., 1974, с. 85—86.

⁸ Див.: Беляев Э. В. Проблемы социологического измерения.— Вопр. философии, 1967, № 7, с. 23; Балашов Э. В. Проблемы социологического измерения качества.— Филос. науки, 1976, № 4, с. 139.

на ті об'єкти, які не є екстенсивними величинами, а тому їхні кількісні, математичні властивості виявляє тільки сам процес вимірювання⁹: якісні зміни переводяться в кількісні, числа постають у функції інструменту порівняння, зіставлення, упорядкування об'єктів і у функції фіксованих величин, хоч і меншою мірою.

Соціологічне вимірювання розпочинається якісним аналізом об'єкта, створенням його теоретичного конструкта, ідеальної структурної схеми, яка з допомогою процедури операціоналізації піддається перетворенням, що уможливають застосування емпіричних, в тому числі й кількісних, методів дослідження. Закінчується воно інтерпретацією зібраної, обробленої і впорядкованої інформації про об'єкт, яка розкриває властивості останнього в межах вихідної теорії. Ця інтерпретація і встановлює міру об'єкта як якісно-кількісного явища.

Таке розуміння процесу соціологічного вимірювання передбачає відповідну теоретичну інтерпретацію його основних принципів і понять («соціальна змінна», «кваліфікація», «величина», «точне соціологічне знання», «метод вимірювання», «рівень вимірювання» та ін.), введення і визначення деяких нових понять (наприклад, «інтенсивна величина», «емпіричний референт» тощо). Складність тут полягає в тому, що при інтерпретації багатьох понять перетинаються, а часом і протистоять одна одній дві традиції — філософська і математична, шляхи поєднання яких ще не зовсім з'ясовані. Приміром, як визначити зміст поняття «точне соціологічне знання» за умов, коли здійснюється водночас якісний і кількісний аналіз явища, коли є і гносеологічне, і математичне розуміння точності, що їх очевидно, слід поєднати в даній інтерпретації? Або: що означає з математичної точки зору поняття інтенсивної величини, яке в науковій термінології набуло статусу фіксатора переважно якісних змінних? У цій ситуації позбавляється однозначності і поняття «квантифікація», яке вибирає не лише кількісну градацію об'єкта, а й якісну — виявлення його стійких і стабільних властивостей, рангування їх за ступенем інтенсивності.

Така метаморфоза понять, «розмивання» їх контурів і водночас збагачення змісту та функцій свідчать про складні й суперечливі процеси, що відбуваються в прикладній соціології, зокрема у способах осягнення нею свого предмета. Ці процеси й породжують низку вузлових філософсько-гносеологічних і теоретико-методологічних проблем, пов'язаних з обґрунтуванням специфіки соціологічного вимірювання потреб, з'ясуванням його меж і можливостей.

Друга група актуальних питань стосується методичного і конкретно-математичного аспектів соціологічного вимірювання потреб. Вона відбиває, головним чином, труднощі його інструментального етапу, етапу власне вимірювання, на якому соціолог на основі певної методики і за допомогою розробленого чи підбраного інструментарію виявляє кількісні зв'язки між конкретною (спостережуваною) величиною і вимірюваною змінною. Тут надзвичайно важливе методичне забезпечення досліджень, якості вимірювання, визначення адекватності математичного апарату конкретним соціологічним даним, специфіки застосування різних математичних і статистичних методів тощо¹⁰. Ці,

⁹ Дяв.: Осипов Г. В., Андреев А. П. Методы измерения в социологии. М., 1977, с. 57.

¹⁰ Дяв.: Клигер С. А., Косолапов М. С., Толстова Ю. Н. Шкалирование при сборе и анализе социологической информации, с. 4—6; Саганенко Г. И., Божков О. Б. Методическое обеспечение социологических исследований.— Социол. исслед., 1980, № 1, с. 221—223.

а також раніше згадані проблеми стягаються в один вузол, що ним є теорія потреб.

Змістовий аналіз об'єкта, виявлення його істотних ознак і, отже, встановлення того, що можна в ньому виміряти, всі етапи процедури вимірювання мають за основу теорію цього об'єкта. Нарешті, вона визначає формування мети й завдань дослідження. Наявні теорії потреб концептуально ще не досягли потрібної зрілості для такої ролі, немає теорій середнього рівня, які конкретизували б загальносоціологічну характеристику потреб і служили логічним переходом від останньої до емпіричних методів дослідження.

Зазначимо, що розроблена нашими дослідниками загальна теорія соціальних потреб потребує дальшої конкретизації в плані аналізу таких її видів, як потреби соціалістичного суспільства, колективу, населення, малих груп, а також потреби в охороні здоров'я, в освіті, які існують на рівні суспільства і окремого індивіда. Поняття цих видів потреб поки що не дістали загальноприйнятої інтерпретації і системної розробки, не виявлена соціальна специфіка кожного з них, а тому і самі ці потреби безпосередньо не стали об'єктом соціологічного вимірювання. Вимірюються здебільшого потреби індивідів, і тут соціолог, з одного боку, має справу з суб'єктивними рисами людей, з другого — з об'єктивними обставинами, які зумовили ці риси. Проаналізувавши ті й ті, він виявляє рівень і напрям розвитку потреб індивідів, на основі чого може певною мірою схарактеризувати і потреби тієї спільності, яку ці індивіди складають. Така характеристика враховує момент тотожності потреб спільності та потреб окремих її членів, але потрібно зважати і на момент розбіжності. Отже, треба знайти й інші шляхи вимірювання, які покликана підказати насамперед соціологічна теорія цих потреб.

Справді, якщо, скажімо, потреба колективу в житті становить суму потреб його членів, то, зрозуміло, її можна вимірити простим додаванням потреб індивідів, не забезпечених житлом за встановленою нормою. Якщо ж вона є узагальненою характеристикою потреб членів колективу та їх груп, тобто якісно новим явищем, то й спосіб вимірювання її повинен бути іншим. Треба знайти такі емпіричні індикатори потреби, які відповідають її специфіці. Однак постає питання: за якими критеріями їх шукати і з якими властивостями потреби пов'язувати? Поки що не розроблено систем понятійних показників соціальних потреб колективу, за допомогою яких можна подати кожну з них як цілісне явище з певною структурою, динамікою розвитку, якісними і кількісними властивостями.

Не обгрунтовано таких же показників і для соціальних потреб суспільства, реальна структура і специфіка формування яких чи не найскладніші, бо самі потреби, з одного боку, інтегрують, поєднують у собі все багатство потреб численних колективів, груп і індивідів, з другого — становлять якісно новий феномен, який не є простою сумою потреб усіх цих суб'єктів. Отже, пошук і обгрунтування показників потреб суспільства мають враховувати цю їх неоднорідність. Це ще раз підтверджує думку про те, що критерії вимірювання мають бути диференційовані щодо різних рівнів існування потреб — суспільства, колективу, особи, до того ж враховувати питанням динаміку.

Практика управління формуванням і задоволенням потреб людей за зрілого соціалізму змушує шукати шляхів вимірювання не лише інтенсивності цих потреб, а, принаймні, таких основних їх властивостей, як розмір, ступінь задоволення, спонукальна сила (мотиваційна

функція), характер. Без знання розміру індивідуальної потреби неможливо точно встановити суспільну норму її задоволення. Спонукальна сила потреби свідчить про реальний рівень активності її носія, отже, з'ясування їх співвідношення важливе для справи підвищення соціальної активності людей. Нарешті, ступінь задоволення потреби міцно пов'язаний з режимом її функціонування, раціонального розвитку.

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства, де розв'язується завдання якнайповнішого задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей з метою всебічного розвитку особи, вимірювання основних властивостей потреб сприятиме значній оптимізації процесу їх формування і задоволення, піднесенню рівня трудової й громадської активності трудящих. Особливо важливим в зв'язку з цим є вимірювання потреби особи у праці, адже воно даватиме відповідний матеріал для управління формуванням цієї потреби і підтримання такого режиму її функціонування, який сприяв би поступовому переміщенню основного життєвого інтересу особи із сфери безпосереднього споживання у сферу трудової діяльності. Таке переміщення, як відомо, передбачається принципом комуністичного розподілу, що становить принцип розподілу насамперед діяльності, праці, а здійснення його вимагає «якісних змін у структурі потреб, перетворення праці в найпершу потребу і створення суспільного поділу її відповідно до розвинутих індивідуальних здібностей і обдарувань»¹¹.

З погляду зазначеного принципу проблема потреб постає на двох рівнях. Перший — це вимірювання і задоволення потреб, пов'язаних з трудовою та іншими формами суспільної діяльності людей. Вивчення реальної структури цих потреб та специфіки їх формування і розвитку необхідне для поступового приведення суспільного поділу праці у відповідність з розвинутими здібностями і обдаруваннями людей.

Другий рівень проблеми потреб, що впливає з першого, — це цілеспрямоване формування і вимірювання тих потреб, які задовольняються споживанням матеріальних і духовних благ і пов'язані з процесом створення достатку. Тут важливо знати не лише загальну структуру та напрям розвитку потреб, а й раціональні норми їх задоволення на кожному новому етапі життя суспільства, які виступали б критерієм як самих потреб, так і достатку. Створення останнього разом з формуванням розумних потреб і сприятиме вирішальному переміщенню основного життєвого інтересу особи із сфери споживання у сферу праці.

У теоретичному плані для усвідомлення необхідності вимірювання таких кількісних властивостей потреб, як розмір і ступінь задоволення, має бути подолано уявлення про потреби як виключно якісні зміни. У К. Маркса є чітка вказівка на кількісну визначеність потреб, зокрема їх величину (розмір) і обсяг. «Отже, виявляється, — писав він, — що на боці попиту є певна суспільна потреба даної величини, яка вимагає для свого покриття наявності на ринку певної кількості товарів. Але кількісна визначеність цієї потреби надзвичайно еластична і мінлива. Вона тільки здається фіксованою. Якби життєві засоби були дешевші або грошова заробітна плата була вища, то робітники купували б їх більше, і виявилася б більша «суспільна потреба» в даних видах товарів...»¹² Щодо розміру індивідуальних потреб

¹¹ Шинкарук В. І. Розвиток соціалістичного способу життя — програмне завдання комуністичного будівництва в СРСР. — Комуніст України, 1976, № 6, с. 29.

¹² Маркс К. Капітал. Том 3. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1, с. 193.

К. Маркс зазначав: «...розмір так званих необхідних потреб, так само як і способи їх задоволення, самі являють собою продукт історії і залежать здебільшого від культурного рівня країни, між іншим в значній мірі і від того, за яких умов, а значить, з якими звичками і життєвими запитами сформувався клас вільних робітників»¹³.

Але поки що у прикладній соціології нема обґрунтування такої кількісної характеристики потреби, як розмір. На наш погляд, перешкодою тут стало те, що не здійснено теоретичне виведення потреб як соціальних явищ з тих явищ, які їх спричиняють, бо для кожного їх виду не виявлені і детально не описані конкретні механізми формування. Це утруднює виділення потреб під час дослідження. Як відомо, немає прямої аналогії між потребами і речами, що їх властивості розкриваються у взаємодії цих речей. Тому вивчення властивостей потреб відбувається двома специфічними шляхами: через з'ясування механізму їх формування і фіксацію вияву в діяльності і поведінці людей.

Оскільки в нашій літературі причинний аспект потреб обґрунтований лише в найзагальніших рисах, то їх конкретна соціологічна характеристика виводиться з результатів їх вияву. При такій характеристиці наголос ставиться на «виразниках» потреб. З допомогою вимірювання й аналізу певних параметрів таких явищ-«виразників» оцінюється інтенсивність самих потреб. Але залишається поза увагою зв'язок потреб з явищами-детермінантами. Знання причин, механізмів формування потреб сприятиме підвищенню можливостей виявлення і виділення їх у дослідженні, а отже, і піднесенню ступеня точності вимірювання потреб. Поки що момент невизначеності посідає досить значне місце у виявленні потреб, і, щоб його «потіснити», доводиться вдаватись до багатьох додаткових методів, які доповнюють і уточнюють один одного¹⁴.

Зіставлення ж потреби з причиною не лише зменшує частку її невизначеності, а й створює можливість за властивостями детермінуючих факторів з'ясувати певні її властивості, зокрема й такі, як розмір і ступінь задоволення. Розмір соціальної потреби особи (скажімо, тієї ж потреби в житлі) не можна визначити, виходячи з результатів її вияву в поведінці, бо з ними ця властивість потреби не пов'язана. Процедуру її вимірювання слід розпочинати з аналізу детермінуючих факторів: наявного житлофонду в країні і в колективі, норм розподілу житла, розміру сім'ї індивіда, характеру його занять, стану здоров'я тощо. Такий аналіз дозволяє з'ясувати конкретний стан потреби в житлі даного індивіда, в тому числі і той факт, що розмірові його потреби може відповідати лише певна величина житлоплощі. Іншими словами, при вимірюванні треба прикладати до потреб насамперед суспільну мірку, на чому наголошував К. Маркс. «Наші потреби і втіхи,— відзначав він,— породжуються суспільством; через те ми прикладаємо до них суспільну мірку, а не вимірюємо їх предметами, які служать для їх задоволення. Оскільки наші потреби і втіхи мають суспільний характер, вони відносні»¹⁵. З відносності потреб випливає і відносність їх мірок.

Визначення кількісних властивостей потреб пов'язане також з проблемою об'єктивної форми їх існування. Більшість дослідників припускають, що такою формою є відношення носія потреби до умов

¹³ Маркс К. Капітал Т. 1.— Там же, т. 23, с. 169.

¹⁴ Див.: Прогнозирование социальных потребностей молодежи, с. 48—52.

¹⁵ Маркс К. Наймана праця і капітал.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 430.

життєдіяльності. Але яка кількісна специфіка цього відношення? У філософській літературі є спроби осмислення кількісного аспекту деяких видів відношень¹⁶, існує низка понять («поле відношення», «сфера відношення» та ін.), які, здавалося б, могли бути ключем до дальшого розгортання такої роботи. Проте щодо людських відносин це питання не обговорюється, що стримує розробку кількісних характеристик потреб.

Нарешті, вимірювання ступеня задоволення потреб відбувається шляхом порівняння прийнятих за оптимум норм споживання з їх фактичним станом або витратами часу на їх задоволення. Результат фіксується у формі коефіцієнтів ступеня задоволення¹⁷. Є й інші способи кількісного вивчення цієї властивості потреб.

Різноманітність способів соціологічного вимірювання потреб пов'язана передусім з необхідністю всебічної, якнайповнішої їх характеристики на рівні понятійних індикаторів. І тут належне місце має посісти вивчення специфіки їх формування. Тому за емпіричні показники потреб мають слугувати не тільки ті явища, які їх виражають і фіксують, але й ті, що їх формують, конституують. Пошук і вироблення цих показників ускладнені різними обставинами, поміж них і термінологічною непорядкованістю.

Дальше розширення можливостей соціологічного вимірювання потреб зумовлює актуальність питання про єдність і відмінність цього типу вимірювання порівняно з вимірюванням у психології та економічних науках. Як відомо, у психології вдаються до фіксації величини, інтенсивності і тривалості реакції індивіда на певний стимул (подразник), а також до тестування респондентів з метою виявлення індивідуальних особливостей їх потреб. В економічних науках — до зіставлення їх з нормативами споживання тих чи інших продуктів і товарів, а також до вивчення бюджетних витрат на предмети задоволення потреб. При цьому враховується дія економічних законів. Соціолог же вимірює потреби за допомогою як психологічного (суб'єктивного), так і соціального (об'єктивного) матеріалу. У цьому полягає відносна близькість соціологічного вимірювання до двох інших типів, яка в усіх своїх особливостях і можливостях має бути вивчена в інтересах дальшого розвитку наукового дослідження потреб.

Розвиток теорії соціальних потреб в напрямі обґрунтування конкретних причин і механізмів їх формування, розробки систем понятійних показників, що дозволяють виявити у властивостях потреб основу для їх порівняння і виділення емпіричних індикаторів, сприятиме розширенню масштабів соціологічного вимірювання потреб, уникненню деяких труднощів. Разом з піднесенням якості соціологічного вимірювання велике значення має розширення меж його застосування, всебічне охоплення об'єкта, а також раціональне, творче використання можливостей вимірювання у психології та економічних науках.

* * *

Повышение качества социологического измерения потребностей связано с совершенствованием не только методик и инструментария исследований, но и теории потребностей. Существующие концепции потребностей пока недостаточно характеризуют их со стороны механизма формирования, поэтому не используется возможность социоло-

¹⁶ Див.: Мещеряков В. Т. Соответствие как отношение и принцип. Л., 1975, с. 40—52.

¹⁷ Див.: Ельмеев В. Я. Методологические основы планирования социального развития. М., 1974, с. 126—132.

гического измерения потребности по определенным свойствам детерминирующих факторов. Это ограничивает масштаб измеримости потребностей за счет тех свойств и признаков, которые формируются, но не фиксируются в результатах проявления потребностей, по которым обычно последние измеряются. Именно изучение механизмов возникновения различных видов и даже отдельных потребностей, наряду с учетом результатов их проявления в деятельности и поведении людей, позволяет выявлять и измерять все основные свойства и признаки потребностей, отчего будет раздвигаться граница их измеримости, повышаться надежность выявления в исследовании и, значит, расти качество измерения.

З. В. ІВАНОВА

МІСЦЕ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ СТРУКТУРІ ОСОБИ

Виховання всебічно і гармонійно розвиненої особи є важливим завданням суспільства зрілого соціалізму, програмною метою Комуністичної партії Радянського Союзу. Серед чинників, що спрямовують і регулюють виховний процес, чільне місце посідають потреби й інтереси, на основі яких утворюється система мотивів, ціннісних орієнтацій, установок діяльності особи. «Ми,— зазначав товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії,— маємо великі матеріальні і духовні можливості для дедалі повнішого розвитку особи і будемо нарощувати їх надалі. Але важливо разом з тим, щоб кожна людина зміла ними розумно користуватись. А це, в кінцевому підсумку, залежить від того, якими є інтереси, потреби особи. Ось чому в їх активному, цілеспрямованому формуванні наша партія бачить одне з важливих завдань соціальної політики»¹.

У структурі особи потреби відіграють особливу роль, оскільки виступають спонукальною основою її поведінки, джерелом активності, фундаментом складної системи мотивації діяльності. Вивчення механізмів останньої передбачає з'ясування зв'язку потреб і ціннісних орієнтацій в індивідуальній свідомості, у плані взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливають на спрямованість соціальної активності особи. Велику роль тут повинні відігравати дослідження соціально-психологічних передумов освоєння соціальних цінностей і перетворення їх на спонукальні мотиви діяльності і поведінки індивіда. Розкриття цього аспекту проблеми має виняткове значення для практики виховного процесу. «Система суспільного виховання,— зазначає Л. П. Буева,— передбачає цілеспрямований вплив на психологію людей, який має на меті гармонійно сформувати всі компоненти їх свідомості, певні соціально-психологічні якості, що реалізуються у вчинках і діях особи, в її соціальній поведінці»².

Знання психологічної структури особистості виступає одним з важливих факторів підвищення ефективності виховання. У радянській психологічній літературі наявні різноманітні підходи до її вивчення. Б. Г. Ананьєв відзначав доцільність поєднання двох принципів дослідження: субординаційного (підпорядкування простих якостей особистості складним, окремих — загальним) та координаційного (взаємодія рівнозначних компонентів)³. Б. Д. Паригін пропонує два підходи до побудови психологічної

¹ Брежнев Л. І. Звітня доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 76.

² Див.: Буева Л. П. Человек: деятельность и общение. М., 1978, с. 141.

³ Див.: Ананьев Б. Г. Человек как предмет исследования. Л., 1970, с. 317.

структури особистості: аналітичний, згідно з яким досліджуються структурні елементи особистості як відносно константні утворення, що мають внутрішню динамічність, та інтегральний, що базується на визнанні динамічності компонентів, які складають структуру особистості, їх зв'язки та кореляції. «При інтегральному підході,— зазначає він,— відображається наслідок взаємодії та взаємовпливу різноманітних елементів психологічної структури індивіда в кожний конкретний момент його життєдіяльності»⁴. Деякі психологи (К. К. Платонов, Б. Д. Паригін, Е. В. Шорохова та ін.) вважають сутністю психологічної структури особистості саме характер взаємодії структурних та підструктурних компонентів, який утворює психічну цілісність індивіда. У цьому плані особливий інтерес становить дослідження взаємозв'язку елементів психологічної структури особистості, насамперед виявлення домінанти, яка актуалізує вчинок, поведінку.

Предметом цієї статті є з'ясування взаємозалежності диспозиційних детермінант моральної поведінки особистості, серед яких домінуючими виступають ціннісні орієнтації як один з елементів її психологічної структури. При цьому ми спираємось на положення про соціальну динамічно-функціональну структуру особистості, що включає потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, позицію, установку, знання, переконання та ін., а також «інтегральний принцип» (Б. Д. Паригін), який дозволяє досліджувати взаємодію компонентів психологічної структури особистості.

Спириньомсь у цьому зв'язку на поняттях «позиція особи» та «активна життєва позиція». На нашу думку, за допомогою цих понять можна пояснити соціальну поведінку індивіда, що виявляється у звичках, вчинках, стереотипних діях та ін.

Позиція особи відображує її ставлення до подій, фактів, норм, традицій інших індивідів—взагалі всього того, що виступає об'єктом її свідомої цілепокладальної діяльності як у сфері матеріального, так і у сфері духовного виробництва. Позиція особи як суб'єктне ставлення до дійсності, з одного боку, спирається на певні цінності, а з другого,— виражає особистісне ставлення до них, виступаючи в такий спосіб як ціннісне відношення у системі «людина — світ».

Активну життєву позицію можна визначити як діяльнісне відношення особи до потреб соціальної практики, їх перетворення на основі засвоєних суспільних цінностей у внутрішні мотиви діяльності. Вона виявляється зокрема як ціннісна орієнтація особи, у відданні переваги цінностям певної спільності. Така активна життєва позиція є своєрідним показником ступеня «соціалізації» особи, освоєння соціальних цінностей та ідеалів, які об'єктивно спрямовують її соціальну активність. Як спосіб об'єктного виявлення ступеня соціалізації особи активна життєва позиція має певні суб'єктні виміри ціннісного відношення індивіда (позиції особи взагалі) до діяльності. У психології ці суб'єктні виміри позиції особи характеризуються як вияв її внутрішньої структури—диспозиції, яка є системою взаємопов'язаних психічних феноменів, що визначають схильність («настроєність») індивіда діяти певним чином у тій чи тій ситуації. Диспозиція формується у реальному процесі життєдіяльності особи. Термін її формування визначають ступінь стабільності позиції: що раніше виникає диспозиція, то більш сталою і надійною є соціальна позиція. Тому у практиці виховання важливо враховувати вікові особливості особи, які впливають на становлення і розвиток диспозиційної структури.

Серед структурних елементів диспозиційної системи, що детермінують активну життєву позицію, чільне місце посідають ціннісні орієнтації, які ґрунтуються на потребах і інтересах особи.

Проблема ціннісних орієнтацій особи є предметом дослідження філософів, соціологів, психологів. У філософії це насамперед питання про об'єктивну істинність і відношення до неї людини⁵, у соціології—питання соціальної регуляції, нормативних функцій цінностей. Психологія вивчає проблеми інтеріоризації цінностей, механізми

⁴ Див.: Паригін Б. Д. Структура личности.— В кн.: Социальная психология и философия. М., 1971, с. 151.

⁵ Див.: Философия и ценностные формы сознания. М., 1978, с. 15.

утворення ціннісних орієнтацій на суб'єктивному рівні як вищих мотиваційних структур життєдіяльності людини.

У працях радянських психологів С. Л. Рубінштейна, В. М. М'ясищева, О. І. Леонтьєва вперше розглянуті проблеми цінностей з погляду специфіки ціннісної свідомості особи. На особливу увагу заслуговує висунуте С. Л. Рубінштейном положення про двосторонність людської свідомості: остання включає не тільки знання, але й переживання світу крізь призму його значущості для людини⁶.

М. С. Каган, резюмуючи результати досліджень, в цьому плані виділяє етичну, релігійну, політичну, естетичну орієнтації людини як форми діяльності ціннісної свідомості особи⁷.

Важливим для розкриття механізмів становлення ціннісних орієнтацій особи є експлікація і з'ясування місця цього поняття в системі загальнонаукових категорій, зіставлення їх з категоріями філософії, соціології, психології. Так, наприклад, О. І. Зотова і М. І. Бобнева вважають, що в філософсько-соціологічних дисциплінах «ціннісні орієнтації» співвідносяться з «нормами» і «цінностями», нормативно-ціннісними системами, у психології — з поняттями «діяльність», «мотивація», іншими категоріями, які описують механізми регуляції і поведінки особи.⁸

Розгляд ціннісних орієнтацій як форми виявлення певних потреб особи, що здійснюється в психології, сприяє з'ясуванню оцінки і самооцінки в усвідомленні результатів діяльності, формування майбутньої поведінки особи. Важливим є, на наш погляд, висновки про те, що ціннісні орієнтації, як «фіксована у психіці індивіда і соціально зумовлена загальна спрямованість на цілі і засоби життєдіяльності», справляють домінуючий вплив на поведінку індивіда, включеного в ту чи ту соціальну спільність. В. В. Водзінська зазначає, що «ціннісні орієнтації» у соціологічному аналізі особи виконують роль операціональних понять: слугують показником ступеня соціальної диференціації рівня освоєння особою соціального досвіду. На їх основі утворюється певна спрямованість активності особи (групи) у всіх сферах діяльності⁹.

А. Г. Здравомислов і В. О. Ядов вбачають у ціннісних орієнтаціях «вільну свідомість» особи, вважають, що вони межують з поняттями «установка», «потреба», «інтерес». Поглиблюючи це розуміння ціннісних орієнтацій, В. О. Ядов залічує їх до диспозиції вищого рівня (середній рівень становлять узагальнені соціальні установки, нижчий — конкретно-ситуативні)¹⁰.

Отже, з'ясовуючи природу ціннісних орієнтацій, їх зв'язок з іншими предметно-мотиваційними структурами свідомості особи і поняттями, що їх відображують, дослідники одностайні у визнанні їх важливої ролі в детермінації поведінки особи, спрямованості її соціальної активності. «Включення ціннісних орієнтацій у структуру особи, — зазначають автори монографії «Саморегуляція і прогнозування соціальної поведінки особи», — дозволяє схопити найзагальніші соціальні детермінанти поведінки, витоки якої треба шукати в соціально-економічній природі суспільства, його моралі, ідеології, культурі та особливостях класової і соціально-групової свідомості того середовища, в якому формувалась соціальна індивідуальність і де протікає повсякденна життєдіяльність людини»¹¹. Проте конкретні механізми цієї детермінації ще мало вивчені. Зокрема, потребують дальшого дослідження психологічні фактори, що опосередковують вплив цінностей (їх інтеріоризацію) на поведінку особи.

Вище зазначалося, що ціннісні орієнтації особи є вираженням її потреб і інтересів, показником рівня її соціальної активності, тобто виявом активної життєвої пози-

⁶ Див.: Рубінштейн С. Л. Пути и достижения советской психологии. М., 1946. 704 с.

⁷ Див.: Каган М. С. Человеческая деятельность. М., 1974, с. 75.

⁸ Див.: Методологические проблемы социальной психологии. М., 1975, с. 241.

⁹ Див.: Водзінська В. В.— Поняття установки, отношения и ценностных ориентаций в социологическом исследовании.— Филос. науки, 1968, № 2, с. 35.

¹⁰ Див.: Методологические проблемы социальной психологии. М., 1975. 295 с.

¹¹ Див.: Саморегуляція и прогнозирование социального поведения личности. Л., 1979, с. 16.

ції. Об'єктивною основою їх формування виступають соціально-економічні, політичні, ідеологічні відносини, що панують у даному суспільстві і визначаються способом і характером матеріального і духовного виробництва, рівнем розвитку його культури. Суб'єктивною передумовою формування ціннісних орієнтацій є насамперед спосіб життя індивіда. Як компонент структури свідомості особи ціннісні орієнтації відображують взаємозв'язок суспільства і індивіда, зумовлюють певний стиль поведінки особи. Це пов'язане з тим, що ціннісні орієнтації формують діяльно-психологічну установку особи.

Установка як готовність до дії виникає в процесі життєдіяльності індивіда. Психологічний механізм її формування ґрунтується на «трансформації тієї чи тієї внутрішньої потреби відповідно до зовнішньої ситуації, що може її задовольнити»¹². Установка є своєрідною «психологічною монадою», яка безпосередньо фіксує готовність до реалізації потреби у певній ситуації. За наявності потреби і ситуації її задоволення відбувається «опредметнення потреби» (О. М. Леонтьєв); у суб'єкта виникає «специфічний стан спрямованості до здійснення акту»¹³, що задовольняє потребу. Ціннісні орієнтації сприяють також формуванню фіксованих установок, дія яких полягає у використанні набутого раніше досвіду, закріпленого у пам'яті людини, і які забезпечують певну «стабільність» поведінки особи. Отже, можна припустити, що ціннісні орієнтації визначають загальну «стратегію» поведінки, а психологічні установки — «тактику» особи.

На основі знання диспозиційних фіксованих установок можна скласти певне уявлення про внутрішню психологічну структуру особи, прогнозувати тенденції поведінки особи, виходячи з її ціннісних орієнтацій.

Диспозиційні фіксовані установки за змістом становлять схильність до дії індивіда, який виходить з цінностей як з мотивів діяльності. Фіксація цінностей в індивідуальній свідомості відбувається за допомогою інтеріоризації цінностей суспільства колективу, групи, спільностей, до яких індивід входить. А. С. Макаренко звертає увагу на величезну роль колективу у формуванні ціннісних установок. Він, зокрема, підкреслював: «У колективі розвивається поняття про цінність колективу... У цьому відчутті цінності колективу полягає і начало поняття честі і обов'язку»¹⁴. Це підтверджують й дослідження В. Б. Ольшанського, який зазначає, що «інтенсивність позитивних виборів буде тим вища, чим інтенсивніше людина стверджує цінності, спонуковані колективом, і заперечує ті, які колектив вважає небажаними»¹⁵.

Формування ціннісних установок особи шляхом інтеріоризації суспільних цінностей здійснюється насамперед у моральному вихованні. Одним із завдань останнього є створення стійких ціннісноорієнтаційних відносин, що відіграють роль своєрідного психологічного трансформатора, де відбувається перетворення ідей на переконання і мотиви поведінки¹⁶.

Моральні переконання як особистісно значущі принципи є певною єдністю моральної свідомості і поведінки (діяльності) особи. Будучи результатом інтеріоризації цінностей суспільства, вони поглиблюють і розвивають ціннісні установки індивіда.

Поведінка людини, заснована на моральних переконаннях, завжди орієнтована на суспільні цінності, а отже, соціально спрямована. Ця спрямованість виявляється у вигляді певної тенденції вчинків, а в індивідуальній свідомості постає як постійне «тяжіння» того чи того мотиву поведінки до певної ціннісної «константи» — у даному разі норми моральної свідомості. Моральні переконання особи виступають стрижнем диспозиційної системи. Знання про їх структурно-функціональні особливості дає змогу свідомо керувати поведінкою індивіда, регулювати її, визначити її загальну спрямова-

¹² Див.: Бессознательное. Природа, функции и методы исследования. Тбилиси, 1978, т. 1, с. 42.

¹³ Там же, с. 91.

¹⁴ Див.: Макаренко А. С. О коммунистическом воспитании.— В кн.: Макаренко А. С. Избр. педагог. произв. М., 1956, с. 93.

¹⁵ Див.: Ольшанский В. Б. Личность и социальные ценности.— В кн.: Социология в СССР. М., 1966, с. 517.

¹⁶ Див.: Проблемы нравственного воспитания студентов. М., 1977, с. 180.

ність на основі розкриття структури свідомості особи. Слід зазначити, що названу функцію можуть виконувати тільки відповідні їй структурні утворення. «Якщо точно відомі всі функції, які виконує будь-яке явище, ми можемо достатньо точно визначити і структуру цього явища»¹⁷. Тому знання функціональних особливостей допомагає дістати цілісне уявлення про структуру особи в цілому. Оскільки функцією моральних переконань є перетворення особистісно значущих принципів поведінки на моральні вчинки, то розкриття конкретних механізмів цього перетворення, його соціальних і індивідуальних чинників допомагає виявити ціннісні орієнтації особи як основи її соціальної активності, активної життєвої позиції в цілому.

Структуру моральних переконань можна подати як органічну єдність раціонального, емоційного і вольового компонентів, які у різному віці мають різне співвідношення. У дошкільному і молодшому шкільному віці домінує емоційне відношення до норм і правил поведінки, у підлітковому — виявляються перші, ще не усталені, ситуативні моральні принципи, у юнацькому — формуються стабільні моральні переконання (переважання раціонального).

Серед структурних елементів моральних переконань важливе місце посідають моральні знання, які є основою переконань. Між знаннями і переконаннями існує прямо пропорційна залежність: що ширші і глибші знання, то міцніші переконання.

Перетворення знань на переконання є одним з головних завдань морального виховання. Оволодіння моральними знаннями — це процес «переведення» норм, правил, суспільної моральної свідомості в індивідуальну моральну свідомість, що становить необхідну передумову морального вчинку. Саме по собі знання особою норм і правил поведінки ще не свідчить про наявність у неї моральних переконань. Тільки здатність особи до саморегуляції своєї поведінки в тій чи тій ситуації морального вибору може слугувати показником сформованості (дієвості) моральних переконань.

Моральне знання — раціональний компонент, який вбирає емоційність сприйняття, здатність особи переживати вдовolenня чи невдоволення своєю поведінкою і поведінкою інших індивідів. Емоційний компонент морального переконання, будучи міцно пов'язаний з раціональним і вольовим, є одним із джерел мотивації і стимуляції поведінки особи.

Розуміння сутності моральних норм у єдності з переживанням їх істинності (єдність емоційного і раціонального) сприяє утворенню ціннісної установки на її реалізацію (готовності до їх втілення) і становить передумову дії вольового компонента, який опосередковує зв'язок свідомості і поведінки.

Вольовий компонент взаємодіє, по-перше, з емоційною сферою, яка спонукає особу діяти в тому чи тому напрямі, по-друге, з раціональною, виступаючи критерієм освоєності моральних знань, їх дієвості. На ступінь засвоєння моральних норм, перетворення їх на особистісно значущі принципи поведінки великий вплив роблять вікові особливості розвитку індивіда. Рівень же вихованості останнього залежить від ступеня сформованості і дієвості моральних переконань, які визначають способи розв'язання моральних проблем, що виникають. Одні з них долаються за елементарного знання норм і правил поведінки, без особливих емоційних і вольових зусиль, інші — лише на основі осмислення емоційного переживання морального досвіду, що приводить до певного вольового рішення. Тому навіть в індивідів однієї вікової групи і однієї соціальної групи — різний ступінь готовності до моральної дії, і як наслідок цього — різна соціальна активність загалом.

Слід зазначити, що якісний стрибок у моральному становленні особи відбувається в юнацькому віці. Саме в цей період стабілізуються утворення індивідуальної свідомості — ціннісні орієнтації, моральні переконання та ін. Це пов'язано передусім з розвитком самосвідомості людини. У процесі вдосконалення знань, узагальнення досвіду моральних відносин, міжособових контактів у навчальній групі, вдома, на вироб-

¹⁷ Див.: Чхартишвили Ш. Н. К вопросу об онтологической природе бессознательного. — В кн.: Бессознательное. Природа, функции и методы исследования, с. 106—107.

ництві індивід своєрідно сприймає, оцінює і усвідомлює моральні норми і правила, традиції і звичаї суспільства. У цьому віці він уже здатний розрізнити мотив і результат дії, проаналізувати їх, передбачити наслідки власних вчинків, співвіднести норми поведінки з моральними якостями особи. Осмислення і вибір моральних цінностей суспільства особливо важливі в цей період ще й тому, що відбувається утвердження людини як особистості.

На даному етапі розвитку особи не всі суспільні норми (в тому числі і моральні) однаковою мірою засвоюються індивідом. Це залежить від особливостей психологічної структури особи, характеру її життєдіяльності, життєвого досвіду, включеності її у ті чи ті соціальні спільності. Звідси і розмаїтість потреб і інтересів, що детермінують спрямованість особи на суспільні цінності, її соціальну активність.

Отже, становлення ціннісних орієнтацій особи найінтенсивніше відбувається в юнацькому віці і пов'язане насамперед із засвоєнням суспільних моральних норм. Перетворюючись на переконання особи шляхом трансформації потреб і інтересів індивіда у диспозиційній системі психологічної структури особи, на мотиви діяльності, вони виступають як певна ціннісна установка, «готовність до виявлення» соціальної активності і становлять важливу умову становлення активної життєвої позиції індивіда. Саме тому формування останньої є передусім завданням морального виховання¹⁸.

За умов зрілого соціалізму розширення сфери, зміна форм і змісту діяльності особи зумовлюють зростання її соціальної ролі і відповідальності, посилення морального фактора у всіх сферах її життєдіяльності. Від рівня морального розвитку, самодисципліни і відповідальності особи залежить не тільки підвищення продуктивності і організації праці, ефективність використання техніки, але й вдосконалення соціалістичних відносин, соціалістичного способу життя.

Активна життєва позиція індивіда неможлива поза реалізацією норм соціалістичного співжиття. Їх засвоєння, вироблення ціннісних орієнтацій особи в цілому є складним процесом, який потребує специфічної педагогічної майстерності, комплексного підходу до всієї системи виховання. Необхідною умовою застосування останнього на практиці є вивчення відносно самостійних структур — біологічної, психологічної, соціальної — в їх взаємозв'язку і взаємодії, їх ролі і місця в процесі формування особи.

* * *

Исследование социально-психологических предпосылок освоения социальных ценностей и закономерностей их превращения в побудительные мотивы деятельности и поведения личности является необходимым условием повышения уровня и улучшения качества воспитания. Важное значение для успешного решения этой проблемы имеет выяснение места ценностных ориентаций в психологической структуре личности. Это предполагает, с одной стороны, раскрытие содержания понятия «ценностные ориентации» и определение его соотношения с родственными категориями философии, социологии, психологии, а с другой — изучение и моделирование формирующих факторов психологической структуры личности.

Одним из опосредствующих звеньев трансформации ценностных ориентаций личности в мотивы ее деятельности является диспозиционная фиксированная установка. Выявление ее содержания дает возможность составить определенное представление о внутренней, в частности психологической, структуре личности и на этой основе прогнозировать тенденции изменения поведения индивида.

¹⁸ Див. Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 87.

І. Е. БЕКЕШКІНА

СТРУКТУРА СУСПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
І СТРУКТУРА ОСОБИ

Сучасний етап розвитку суспільствознавства в нашій країні характеризується посиленою увагою до розробки широкого спектра проблем людини, її діяльності, способу життя. Актуалізація цих проблем зумовлена вступом соціалістичного суспільства у стадію зрілості, коли воно дедалі повніше виявляє свою гуманістичну сутність, створюючи якнайсприятливіші умови для всебічного розвитку особи. У прийнятих XXVI з'їздом КПРС «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» теоретичну розробку проблем комуністичного виховання, всебічного і гармонійного розвитку людини названо у числі найголовніших завдань, на яких слід зосередити зусилля суспільствознавців¹.

Дослідження комплексу питань всебічно розвинутої особи з необхідністю включає з'ясування її структури — виділення з нескінченної багатоманітності змісту особи основних складових у їхньому взаємозв'язку, а також визначення адекватних засобів їх формування. Вивчення структури особи диктується як комплексним підходом до практики виховного процесу, так і комплексністю теоретичного дослідження особи, бо, як відомо, вона є об'єктом різних наук, кожна з яких має свій предмет, свій ракурс розгляду. У реальному ж процесі виховання та управління особа завжди виступає як певна цілісність. Для наукового забезпечення цілісного впливу на особу конче потрібна структурна інтеграція здобутих знань, яка б ґрунтувалася на з'ясуванні тих об'єктивних аналогів у рівнях і елементах структури особи, що відповідають різним підходам до її вивчення.

Проблема структури особи є найбільш дискусійною і найменш теоретично обґрунтованою в нашій літературі. Її розробка довгий час зосереджувалась в основному в межах психології². Численні психологічні концепції структури особи, що пропонуються різними авторами, узагальнюють значний емпіричний матеріал, нерідко вони слугують методологічним інструментарієм для тих чи тих конкретних досліджень. Не заперечуючи значення і корисності побудови психологічних структур на підставі різних критеріїв для розв'язання спеціальних завдань, зазначимо, що вони відображують не цілісну структуру особи, а структуру її психіки. Цю особливість психологічних уявлень про структуру особи добре визначив видатний радянський психолог Б. Г. Анан'єв: «Справа в тому, що структурний аналіз суб'єктивних явищ, хоч би й витлумачений об'єктивно, матеріалістично, ще не є структурним аналізом суб'єкта у цілому, тобто людини як істоти, що пізнає і свідомо діє. Суб'єктивне є властивістю суб'єкта, але для розуміння структури властивостей потрібне знання структури суб'єкта як активного діяча в навколишньому світі»³. Абсолютизація психологічного підходу до питання про структуру особи спричинює зведення особи до сукупності суб'єктивних компонентів свідомості або ж до еkleктичного об'єднання у психологічній структурі гетерогенних елементів, що належать принципово різним рівням наукового дослідження.

¹ Див.: Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року.—В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 171.

² Див.: Звoryкин А. А. Личность как единство генотипических, психофизиологических, социальных сторон человека и методы ее изучения.—В кн.: Проблемы личности. М., 1970, ч. 2, с. 3—32; Ковалев А. Г. Психология личности. М., 1970, с. 23—46; Мясищев В. Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека.—В кн.: Психологическая наука в СССР М., 1960, т. 2, с. 110—126; Платонов К. К. Проблемы способностей. М., 1972, с. 63—95; Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. М., 1971, с. 114—174 та ін.

³ Анан'єв Б. Г. Психологическая структура человека как субъекта.—В кн.: Человек и общество. Л., 1967, вып. 2, с. 240.

Цілісне теоретичне уявлення про таку структуру особи, яка могла б бути покладена в основу виховання і формування особи, має виходити з її сутнісної суспільної визначеності, а не з виділення психологічних інваріантів індивідів. Для цього слід насамперед відшукати той загальний, «наскрізний» інтегральний принцип, який виражав би сутність особи і в своєму теоретичному розгортанні розкривав її цілісну ієрархічну структуру.

Марксистське тлумачення сутності людини як сукупності суспільних відносин, що складаються у ході обміну діяльністю між людьми, дозволило теоретично подолати розрив людини і суспільства, вийти у дослідженні особи за межі індивідуальної психіки у конкретно-історичний «світ людини» — суспільство. Тому сутнісне розкриття структури особи має ґрунтуватися насамперед на системі предметно-діяльнісних відношень людини до об'єктивного світу — вони становлять «екзотеричний» рівень діяльнісної структури особи. «Езотеричний» рівень структури особи віднаходиться в результаті аналізу процесів інтеріоризації зовнішньої взаємодії особи з дійсністю у внутрішню психічну діяльність. Діалектико-матеріалістичний принцип єдності свідомості і предметно-матеріальної діяльності орієнтує на розгляд духовності, внутрішнього світу особи не як пасивного дзеркального відображення, а як ідеальної опосередковуючої ланки у матеріально-перетворюючій взаємодії людини і світу. Отже, екзотеричний рівень структури особи (структура історично вироблених суспільних видів діяльності) становить підґрунтя езотеричного — внутрішнього, психологічного складу людини.

За обсягом і змістом родової сутності людини збігається з усією сукупністю наявних на даний історичний період суспільних відносин, у яких здійснюються різноманітні види діяльності. Ця об'єктивна суспільна сутність протистоїть індивідові, коли він у процесі соціалізації стає особистістю, засвоюючи історично вироблену людством сукупність продуктивних сил, опредметнених у культурі і зафіксованих у способах діяльності, мові, нормах поведінки тощо. Чим диференційованіша і складніша суспільна діяльність, тим багатша людська родової сутність, а чим повніше засвоює її індивід, тим він всебічніший, багатший як особистість.

Ця повнота і всебічність залежить від характеру суспільних відносин. Соціалізм, ліквідуючи класово-антагоністичний поділ діяльності, створює умови для якнайповнішої інтеріоризації особою своєї суспільної сутності. Структура особи, яка розкриває не абстрактно спільне для всіх індивідів, а ґрунтується на конкретній всезагальності їхньої сутності, буде узагальненою ідеальною структурною моделлю «узагальненої особи» (в тому розумінні, в якому К. Маркс вживав поняття «сукупний робітник» на протизвагу «частковому робітникові»).

Отже, оскільки особа дістає у суспільстві і свою сутність, і структуру, перетворюючи суспільні форми діяльності у свою власну життєдіяльність, побудова узагальненої структури особи має однією з своїх передумов виділення основних фундаментальних форм діяльності даного суспільства, що були вироблені в ході історичного розвитку.

Основна трудність у розв'язанні цього завдання полягає у відсутності розгорнутої загальносоціологічної теорії діяльності, загальноприйнятої типології її сфер, видів, типів. Теоретичні уявлення про таку структуру різні у різних авторів, що пояснюється насамперед складністю і багатомірністю самого об'єкта структурування. Основ структурування суспільної діяльності взагалі може бути безліч, тому, здійснюючи його, треба чітко уявляти мету, методологічне призначення структури у дальшому науковому дослідженні. Структури діяльності, цілком коректні і правомірні для одних цілей, можуть бути недостатніми на іншому рівні абстракції для розв'язання інших теоретичних завдань.

У найзагальнішому вигляді структура діяльності була розроблена ще К. Марксом при аналізі первинної, матеріально-практичної трудової діяльності, яка включає в себе предмет, засоби, саму доцільну діяльність, її продуктивний результат⁴. Ця

⁴ Маркс К. Капітал. Т. I.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 176. У нашій літературі ця структура була докладно розроблена у працях: Труби-

структура загальнофілософського рівня узагальнення є інваріантом абсолютно всіх рівнів діяльності (життєдіяльності в цілому, видів діяльності, окремих дій, операцій). В ній не виділяються форми і типи діяльності, оскільки основне завдання тут — розкрити їхню внутрішню будову.

Розглянемо деякі спроби визначення структури суспільної діяльності, наявні в нашій філософській літературі. У ряді праць поширений поділ суспільної діяльності залежно від реальних, об'єктивно поділених сфер, у яких вона здійснюється. В. Г. Афанасьєв вирізняє виробничу, соціально-політичну і духовну діяльність, А. В. Маргуліс — матеріально-виробничу, соціально-організаційну і духовну, Л. М. Архангельський — професійно-трудова, суспільно-політичну і дозвільно-побутову⁵. Подібні структури мають єдину основу і повністю охоплюють суспільну діяльність у просторово-часовому обсягу, проте для цілей побудови діяльнісної моделі особи теж занадто загальні, бо не розкривають змістової наповненості цих сфер.

Ряд структур загальнофілософського рівня узагальнення пропонується у психології: онтогенетична структура провідних у соціалізації видів діяльності — гра, навчання, праця — та синхронічна структура, запропонована Б. Г. Ананьєвим, — праця, спілкування, пізнання⁶. Однак і останні не можуть бути визнані повними, оскільки в них відсутні соціально-політичне визначення особи, блок художніх здібностей тощо. До речі, і сам Б. Г. Ананьєв у конкретних дослідженнях особи виходить за межі запропонованої схеми⁷.

Найґрунтовніше розроблена структура діяльності у спеціально присвяченій цій темі праці М. С. Кагана «Людська діяльність»⁸, що стала помітною віхою у дослідженні проблем діяльності. За критерій структурування автор бере всю сукупність варіацій суб'єкт-об'єктних відношень, виділяючи на цій основі п'ять основних видів діяльності: перетворююча, пізнавальна, ціннісно-орієнтаційна, комунікативна, художня. В принципі такий підхід цілком правомірний, адже види діяльності історично формується як відособлення різних способів людського відношення до світу. Проте, на наш погляд, М. С. Каган виділив не об'єктивно відокремлені види діяльності, а саме найзагальніші можливі способи відношення людини до світу. Сам автор зазначає, що ці «одиниці» діяльності «у чистому вигляді існують тільки в теоретичному описанні»⁹, а виділені «типи» діяльності відрізняє від «форм», у яких ці типи реалізуються, — матеріального виробництва, поведінки, науки, мистецтва, спорту, педагогіки, політики, юридичної, трудової, культурної діяльності та ін. Але нез'ясування питання, у яких реальних формах діяльності переважно реалізуються виділені типи, перешкоджає застосуванню запропонованої структури для розробки структурної моделі особи.

Реальна суспільна і індивідуальна діяльність здійснюється у певних соціально конкретних формах, і для її розкриття треба перейти на рівень загальносоціологічного аналізу. Наприклад, із запропонованої морфології випадає соціально-політичний вид діяльності — взаємовідносини класів, класова боротьба (яку автор разом з трудовою діяльністю залічує до перетворюючого виду). І це зрозуміло — класові відносини неможливо дедукувати з «чистого» суб'єкт-об'єктного або суб'єкт-суб'єктного відношення. Тому і в структурі особи упущений такий важливий компонент, як суспільно-політична діяльність особи, що характеризує її як історичного суб'єкта. До того ж такий важливий особистісний компонент, як моральність, зливається разом із політични-

ков Н. Н. О категориях «цель», «средство» и «результат». М., 1972, 148 с.; Вороневич Б. А. Философский анализ структуры практики. М., 1972, 279 с.

⁵ Афанасьев В. Г. Человек как система и система деятельности. — Социологические исследования, 1976, № 4, с. 31; Маргулис А. В. Диалектика деятельности и потребностей общества: Автореф. дис. ... д-ра филос. наук. М., 1976, с. 16; Архангельский Л. М. О человеческих потребностях. — В кн.: Комплексное изучение человека и формирование всесторонне развитой личности. М., 1975, вып. 3, с. 10.

⁶ Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Л., 1968, с. 318—322.

⁷ Ананьев В. Г. Избранные психологические труды. М., 1980, т. 1, с. 16.

⁸ Каган М. С. Человеческая деятельность. М., 1974, 328 с.

⁹ Там же, с. 98.

ми, естетичними, релігійними орієнтаціями у єдиному ціннісно-орієнтаційному виді діяльності і, відповідно, аксіологічному потенціалі особи, хоча зрозуміло, що у вихованому процесі важливе розрізнення цих видів цінностей.

Резюмуючи розгляд деяких поширених уявлень про структуру діяльності, можна зробити висновок, що для з'ясування структури особи на рівні загальносоціологічної теорії слід брати за основу сфери суспільної діяльності, що реально відокремилися в ході історичного розвитку і в руслі яких за умов поділу праці здійснювався розвиток тієї або тієї людської сутнісної сили, тобто виду діяльності.

Генетично вихідна діяльність людей, та діяльність, за словами Ф. Енгельса, «яка підняла їх від тваринного стану до людського, яка утворює матеріальну основу всіх інших видів їх діяльності,— виробництво, спрямоване на задоволення життєвих потреб людей»¹⁰, спочатку була синкретичною, включала в себе в нерозчленованому вигляді і матеріальне перетворення природи, і мислення, яке мало предметний характер і в якому образний і понятійний, емоційний і раціональний моменти були злиті. Саме виробництво матеріального життя, зазначав Ф. Енгельс, «буває двоякого роду. З одного боку — виробництво засобів до життя: предметів харчування, одягу, житла і необхідних для цього знарядь; з другого — виробництво самої людини, продовження роду»¹¹. Звичайно, протягом довгої історії ці два підрозділи сфери матеріального виробництва зазнають змін, однак, як завжди, лишаються основоположними для функціонування суспільного цілого, трансформуючись у сучасні виробничо-трудова і сімейно-побутова сфери діяльності, в яких здійснюються відповідні їм види діяльності.

З виникненням класового суспільства духовне забезпечення практичної суспільної діяльності відокремлюється у відносно самостійну спеціалізовану сферу діяльності по виробництву суспільної свідомості — духовне виробництво. Якщо спочатку духовне усвідомлення і регулювання матеріального життя мало синтетичний характер (міфологія), то з наступним «розтинном» суспільної діяльності аспекти цілісної раніш духовної діяльності поступово диференціюються у різні сфери суспільної свідомості і відокремлюються одна від одної у сфери духовного виробництва, яке професіоналізується й інституціоналізується.

Матеріалістичний підхід до дослідження суспільної свідомості давно й міцно утвердився у нашій філософській і соціологічній літературі. Однак недостатня оцінка предметно-діяльнісного змісту цього підходу, що подекуди трапляється, спричинює абсолютизацію гносеологічного зрізу вивчення суспільної свідомості: вона розглядається лише як відображення суспільного буття. Особливо це позначається на дослідженні форм суспільної свідомості, адже проста констатація того, що вони відображають суспільне буття, ще не пояснює їхньої структурної відокремленості у вигляді системи форм. Посилання на різницю об'єктів відображення в даному разі неправомірні: філософія, наука, мистецтво, релігія мають об'єктом усі сфери дійсності; політика, право, мораль — спільну сферу людських відносин. Щодо різниці у способі відображення, то вона потребує пояснень. Для виведення цих форм недостатній гносеологічний підхід, потрібне звернення до соціологічного дослідження суспільної діяльності, з'ясування ролі цих форм у регуляції різних сторін діяльнісного буття суспільної людини, їх співвіднесеності з відповідними формами діяльності і суспільних відносин. Цілком слушно ставить питання М. О. Булатов: «Чому політика, право, мораль, наука та ін. розглядаються як форми суспільної свідомості і меншою мірою, не з такою повнотою — як форми суспільної діяльності? Очевидно, що політичні відносини не зводяться до свідомості, що існує не тільки правосвідомість, але й правова діяльність. Водночас мораль втілюється не лише у моральній свідомості, але й у цілій системі дійсних дій, вчинків; наука, особливо в сучасну епоху,— не просто духовний феномен: вона стає

¹⁰ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 337.

¹¹ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 25—26. Ці ж два підрозділи матеріального виробництва К. Маркс і Ф. Енгельс виділяють і у «Німецькій ідеології» (Твори, т. 3, с. 27).

безпосередньою продуктивною силою; ... естетичній свідомості відповідає естетична діяльність»¹².

Історичне становлення, розвиток, взаємодія форм людської діяльності і свідомості — складна і ще мало досліджена проблема. Для наших цілей достатньо констатувати, що політика, право, мораль, мистецтво, наука, філософія, релігія є не лише формами суспільної свідомості, а й становлять поряд з двома формами матеріального виробництва — матеріально-виробничого і сімейно-побутовою — насамперед форми діяльності, в яких здійснюється розвиток сутнісних сил людини, різних способів діяльнісного відношення людини до світу.

Звичайно, жодна з цих форм суспільної діяльності і свідомості не існує у «чистому» вигляді, скажімо, естетична свідомість включає і теоретико-пізнавальний аспект. Але йдеться про виявлення домінуючої визначеності, тієї специфічної якості, яка конститує відмінність, приміром, естетичної свідомості від моральної або науково-теоретичної, її незамінність. Якщо на рівні суспільства ці форми існують як відносно відокремлені сфери, оскільки їхній поступальний розвиток здійснюється за рахунок спеціалізованої діяльності різних груп людей, то на рівні окремої особи вони становлять неодмінні і невід'ємні моменти, сторони, аспекти усякої діяльності, узяті в цілому (а не на рівні дії або операції), як цілісний життєвий процес. І це зрозуміло, адже сфери суспільної діяльності й призначені забезпечувати необхідні, суттєві потреби діяльності суспільної людини, втілюють основні історично вироблені способи її активного відношення до світу.

Але в такому разі постає питання: якщо ці форми діяльності становлять необхідні сторони цілісної діяльності і водночас характеризують життєвий процес кожного індивіда, то чи не випливає з цього, що кожний індивід актуально є всебічно розвинутою особою? Такого висновку можна дійти, якщо визначити особу як «персоніфіковану діяльність», безпосередньо переносячи структуру суспільної діяльності на діяльність окремої особи.

Для пояснення механізмів переходу від загальної структури суспільної діяльності до структури особи мають істотне значення теорії соціальних ролей. (Суспільна діяльність постає за такого підходу як певна система вимог до діяльності особи.) Проте рольовий підхід охоплює лише функціонально-об'єктивний аспект діяльності особи, фіксуючи сам факт виконання особою тієї чи тієї діяльності. В його межах неможливо розв'язати проблему, суть якої Л. П. Буєва сформулювала так: «Чи становлять ці соціальні функції «способи власної життєдіяльності особи», чи лишаються чужими, іззовні нав'язаними «ролями»?»¹³ Коли задані людині візрі соціальної дії інтеріоризуються, перетворюються на її самодіяльність і стають невіддільними від її Я, вони перестають бути «ролями». Тому аналіз діяльності особи треба перевести з площини описання безособових вимог ролі в площину дослідження живої творчої діяльності, що формує і розвиває соціальні ролі.

Теоретичний і методологічний засіб, що забезпечує перехід від суспільної структури діяльності до структури особи, можна, на наш погляд, визначити як особистісний підхід до діяльності. Велике значення для розгляду цього питання має здійснене К. Марксом і Ф. Енгельсом розрізнення особи і індивіда як «випадкового індивіда», яке, на наш погляд, ще не достатньо осмислене у працях з проблем особи. Ця відмінність, зазначають основоположники марксизму, «між індивідом як особою і випадковим індивідом — не просто логічна відмінність, а історичний факт»¹⁴. Отже, особа — це не все соціальне в індивіді, як вважають деякі автори. І особистісне, і безособове в людині є результат того чи того соціуму. За умов соціального поділу праці «суспільні відносини неминуче перетворюються в щось самостійне, — появляється відмінність між життям кожного індивіда, оскільки воно є особистим, і його життям,

¹² Булатов М. А. Деятельность и структура философского знания. К., 1976, с. 39—40.

¹³ Буєва Л. П. Социальная среда и сознание личности. М., 1968, с. 50.

¹⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 66.

оскільки воно підпорядковане тій чи іншій галузі праці і зв'язаним з нею умовам»¹⁵. «Випадковість» індивіда полягає в тому, що його життя визначається не його власною самодіяльністю, свободою вибору, не є продуктом його особистості, а випадку — зумовленою випадковістю належності до того чи того класу і соціальної групи, які й зумовлюють його подальшу долю.

Це «розщеплення» індивіда на особистісне і безособове виникає лише за умов капіталізму, оскільки у попередню епоху індивід «зростає» із становою належністю, був невіддільний від неї навіть у свідомості. У буржуазному суспільстві життєві умови видаються відокремленими від індивідів, «випадковими» для них, проте жоден з них не владний над цією випадковістю, оскільки ці умови не підлягають їх свідомому контролю. У суспільній сфері, насамперед сфері праці, індивід позбавлений можливості бути особистістю, виявити соціальну самодіяльність на рівні організації виробничих відносин, що виступають для нього як «неорганічні» умови, і особисті відносини у цій сфері набувають форми класових, де ролі індивідів чітко поділені — це ролі експлуататора або експлуатованого, капіталіста або найманого робітника.

Подолання випадкового в індивіді і його перетворення у цілісну особистість є завданням насамперед соціального, а не індивідуального характеру і збігається із завданням всебічного розвитку особи, коли індивід зможе повністю виявити себе як суб'єкт в усіх сферах суспільного і індивідуального життя. Розв'язання цього історичного завдання розпочалося з ліквідації приватної власності на засоби виробництва і пов'язаної з нею стихійності історичного розвитку, а повною мірою здійснюється у процесі переходу до другої фази комуністичної формації, з подоланням не тільки соціально-класового, а й дрібно-професійного поділу праці, переходом до суспільного самоуправління. Водночас всебічний розвиток особи є не тільки наслідком нового суспільства, а й його необхідною передумовою, зміна людини і обставин — єдиний процес, що у соціалістичному суспільстві спрямований на здійснення економічного, соціального і політичного ідеалу комуністичного суспільства; процес, науково обгрунтований. «Ми маємо великі матеріальні і духовні можливості для щедалі повнішого розвитку особи і будемо нарощувати їх надалі. Але важливо разом з тим, щоб кожна людина вміла ними розумно користуватись»¹⁶, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КПРС.

Тому вже сьогодні важливе не тільки з'ясування об'єктивних можливостей, що їх відкривають перед особою умови соціалістичної організації життя, але й виявлення ступеня їх реалізації індивідами, рівня перетворення особи у суб'єкт того чи того виду діяльності. Адже із самого факту об'єктивної участі у діяльності, навіть за умов її значної суспільної ефективності, ще не можна вивести, чи є ця діяльність для особи просто зовнішньою необхідністю, що задається суспільними нормами і стандартами поведінки, вимогами права і моралі, чи вона перетворилася у самодіяльність, ставши тією діяльністю, яка стверджує особу як творчого суб'єкта, збагачує і розвиває її сутнісні сили, робить її життя осмисленим і щасливим.

Міру значущості діяльності для особи, її перетворення у самодіяльність слід, на наш погляд, визначати за рівнем залучення і активізації усіх основних психологічних сутнісних сил людини — інтелектуально-раціональних, чуттєвих, вольових. Для визначення рівня усвідомленості мотивації найкраще, на наш погляд, використати введене О. М. Леонтьєвим у дослідження з психології поняття значення і особистісного смислу діяльності¹⁷. Цілковитий збіг у свідомості особи об'єктивного значення діяльності і її суб'єктивного смислу включатиме тоді два компоненти: 1) збіг мотиву діяльності з її метою — розуміння суспільного значення діяльності і свідоме виконання обов'язку — і 2) зміщення мотиву діяльності на сам процес — розуміння значення діяльності як сфери свого особистісного розвитку. Якщо переважає одна із складових, то у пер-

¹⁵ Там же, с. 71.

¹⁶ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 76.

¹⁷ Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972, с. 283—340.

шому випадку наявна переважно свідомо-вольова включеність особи у діяльність, в другому — свідомо-емоційна. В емоційному плані перетворення діяльності у самодіяльність, її входження у внутрішню структуру особи супроводиться складною гамою переживань, вищий рівень яких становить щастя — інтенсивне відчуття повноти свого буття, пов'язаної з діяльністю самореалізацією. І нарешті, завдяки вольовій активності свідомо-емоційна спрямованість особи втілюється у реалії зовнішнього світу.

Цілісна включеність внутрішнього психологічного світу особи у діяльність, тобто суб'єктність її здійснення («самовідчуття своєї неперервності» у різних видах діяльності) і може, на нашу думку, слугувати за стрижень, навколо якого «набір» діяльностей інтегрується в структуру особи. Якщо в тій чи тій діяльності особа почувається «не в себе» (К. Маркс), значить даний вид діяльності випадає з її діяльнiсної структури, пов'язаний з нею лише формально, зовнішньо, не сприяючи збагаченню особистості індивіда (так само як повсякденне користування електроприладами не збагачує нас знанням принципів електрики). У побудові моделі діяльнiсної структури особи обов'язково має бути врахована суб'єктність здійснення діяльності (в іншому разі особа взагалі «зникає», перетворившись із суб'єкта діяльності в її предикат).

Отже, з'ясувавши, що ідеальна узагальнена структурна модель особи складається з основних форм суспільно необхідної діяльності, зазначимо, що лише ті з них входять у структуру окремої особи, в яких вона виступає самостійним цілепокладаючим суб'єктом видів діяльності: виробничо-трудова, сімейно-побутова, суспільно-політична, правова, моральна, естетична, теоретико-пізнавальна, світоглядна.

Не маючи змоги в межах статті докладно розкрити зміст поданої структури і її окремих компонентів, спробуємо завбачити деякі можливі зауваження. Так, наприклад, у структурі відсутня діяльність дозвілля, яка звичайно виділяється авторами. Вона, на наш погляд, не становить окремої форми діяльності, а є сферою вільного часу, часу самоцінної діяльності, який може бути заповнений найрізноманітнішими видами діяльності — і працею, й суспільно-політичною діяльністю, й пізнанням (до речі, також і непродуктивними видами проведення часу), тому відокремлення дозвілля, виправдане при аналізі просторово-часового здійснення життєдіяльності особи, мало що дає для характеристики структури особи за фундаментальними формами діяльності.

Тут не виділяється і спілкування. Адже у широкому розумінні воно, так само як суспільні відносини, становить умову, передпосилку усякої діяльності, що здійснюється колективно, а у вузькому (як специфічний самостійний вид діяльності, коли спілкування виступає як самоціль) — збігається із специфікою морального, суб'єкт-суб'єктного відношення, коли особистість іншої людини розглядається не як засіб, а як самоціль, предмет самоцінного інтересу.

Що ж до правової форми діяльності, то її часто об'єднують з політичною, визнаючи як політично-правову. Гадаємо, що доцільно виділити її у відносно самостійну, оскільки право регулює не лише політичну діяльність особи, а й трудову, сімейну, побутову та ін. До того ж, якщо у суспільній сфері політика і право нерозривно пов'язані, то у життєдіяльності особи вони не обов'язково взаємопередбачають одно одне: особа, активна у всіх інших сферах діяльності, може бути недостатньо обізнаною у питаннях права. А тим часом правовий компонент діяльності зовсім не байдужий до розвитку особистості: знання своїх прав і обов'язків, вміння їх здійснювати і обстоювати робить особу впевненою у своїх діях, додає їй енергії і діловитості. Далі може постати питання, чи правомірно вважати особу суб'єктом правової діяльності, адже одинична особа підпорядкована праву. Але, по-перше, умовою застосування права до особи визнається її «правосуб'єктність» — юридичний вияв суб'єктних якостей особи, її здатність усвідомлювати свої дії і самостійно керувати ними; по-друге, суб'єктність особи у галузі права полягає в готовності максимально використати свої права і виконати обов'язки, об'єктність — у простому підпорядкуванні праву із страху покарання; нарешті, по-третє, на етапі розвинутого соціалізму особа стає в повному розумінні суб'єктом правотворчості, беручи участь в обговоренні і вдосконаленні законодавства. (Справді всенародною можна назвати прийняту у 1977 році Конституцію СРСР, Ос-

новий Закон нашої країни. В її обговоренні взяли участь понад 140 мільйонів чоловік, тобто понад чотири п'ятих дорослого населення країни.)

У поданій структурі не фігурують потреби, мотиви, ціннісні орієнтації та інші духовні утворення внутрішнього світу особи. Вони належать уже до іншого, езотеричного, рівня структури. Його моделювання передбачає виявлення закономірностей переходу зовнішнього, екзотеричного, діяльного взаємовідношення людини і світу у внутрішні якості суб'єкта. Дослідження внутрішнього, мотиваційно-регулятивного рівня діяльності особи здійснюється різними авторами у різних теоретичних концептах — через потреби (Д. О. Кікнадзе, І. М. Чудінова, Ю. В. Шаров), інтереси (А. Г. Здравомислов), мотиви (В. Г. Асеев, П. М. Якобсон), ціннісні орієнтації (О. Г. Асмолов, Н. І. Непомняща, Е. В. Соколов, З. І. Файнбург), соціальні установки (Д. М. Узнадзе, М. А. Надірашвілі), внутрішні позиції (Л. І. Божович, М. С. Неймарк) тощо. Невпорядкованість понятійного апарату соціально-психологічного дослідження особи дуже ускладнює побудову єдиної структури внутрішнього, суб'єктивного рівня діяльності особи¹⁸.

Наступним кроком у дослідженні структури особи має бути виділення «провідної якості» тієї чи тієї діяльності, тобто того основного відношення особи до світу, формування якого пов'язане насамперед з даною формою діяльності. Це дуже складна і ще мало вивчена проблема, вкрай важлива для організації виховного процесу.

Значну допомогу у її розв'язанні могло б подати загальнофілософське і загальносоціологічне вивчення того, якому з необхідних людських відношень до світу у масштабах суспільства відповідає та чи та діяльність. Усі вони мають комплексний характер і вивчаються різними науками, проте кожна відзначається своїм основним, провідним діяльним відношенням, що й констатує відносно «окремність», незамінність її іншими видами. Відсутність однієї з суспільно необхідних форм діяльності у життєвому процесі особи призводить до втрати в психічному складі і внутрішньому світі індивіда певних якостей і властивостей.

Зокрема, ряд дослідників вважає працю провідною і незамінною діяльністю у вихованні волі — важливої психологічної сутнісної сили людини. Тому виключення праці з такого періоду життя людини, як дитячий вік, може завдати шкоди справі комуністичного виховання¹⁹. Характерно, що до того, як у праці, матеріально-предметній діяльності було виявлено ключ до вивчення людської психіки, воля випадала з аналізу, розчиняючись в інтелекті (асоціаністська психологія), афектах (Вундт), уподібненні з реакціями тварин (біхевіоризм), у несвідомому (фрейдизм). І тільки марксистська психологія, спираючись на діяльну концепцію активності людської психіки, пояснила волю як свідоме і цілеспрямоване регулювання людиною своєї діяльності. Провідна роль матеріально-предметної діяльності в онтогенезі особи була блискуче доведена унікальними багаторічними експериментальними дослідженнями І. О. Соколянського і О. М. Мещерякова. Ці дослідження засвідчили, що в індивідуальному розвитку, як і в історії становлення людини, саме матеріально-предметна діяльність (а не гра або спілкування, які вже ґрунтуються на первинно сформованій людській психіці) є тією основною базою, на якій формується інтелектуальний, естетичний і навіть фізичний розвиток.

Звичайно, і діяльнісний підхід до побудови особи має свої межі, і навіть різнорівнева діяльнісна структура не єдино можлива і не може охопити всі вияви особи, особливо на рівні її існування (наприклад, структура індивідуальних відмінностей). До того ж змістова розгортання діяльнісної структури потребує доповнення діяльничого принципу культурно-ціннісним аспектом дослідження.

¹⁸ Певною мірою поняття, що розкривають суб'єктивний аспект діяльності особи, узагальнені у диспозиційно-регулятивній концепції В. О. Ядова. Див.: Саморегуляція і прогнозування соціального поведіння людини / Л. М. Вознікова, В. В. Водзинська, Л. Д. Докторова і др.; Под ред. В. А. Ядова. Л., 1979. 264 с.

¹⁹ Див.: Анаїєв Б. Г. О проблемах современного человекознания. М., 1977. с. 157—159; Шинкарук В. И. Труд, творчество и проблемы развития личности. Проблемы философии, 1978, вып. 44, с. 3—12.

Структури особи, засновані на синтезі суспільних форм діяльності, відкривають великі можливості для теоретичного обґрунтування процесу формування всебічно розвиненої особи. В організації педагогічного процесу діяльнісна структура розкриває адекватний шлях виховання у людини бажаних духовних якостей і здібностей через її включення у ту чи ту діяльність і перетворення останньої на самодіяльність суб'єкта.

Діяльнісні моделі структури особи — як і розглянута нами узагальнена ідеальна, так і реальні, типологічні, які утворюються за допомогою вимірювання того чи того типу особи згідно з параметрами ідеальної моделі і її відповідною трансформацією, — спонукають до певних висновків щодо шляхів вдосконалення не тільки соціалізації дитини, а й виховання дорослої особи. Розрізнення моментів єдиного життєвого процесу як елементів структурної моделі дозволяє зрозуміти, приміром, що професійні заняття розробкою світоглядної проблематики не гарантують входження світоглядної діяльності у власну структуру особи, а наукова рефлексія над естетично-емоційними особливостями людського життя ще не формує здатності до естетичного виду діяльності, який має в основі емоційну природу. Співвідношення часткової моделі, що відображає структуру певного типу особи, характерний для неї «набір» форм діяльності, з узагальненою структурою особи дає змогу виявити обмеження у розвитку особи даного типу, спричинені тими чи тими факторами, з'ясувати умови їх подолання.

Нарешті, діяльнісна концепція структури може стати основою і для самовиховання особи. Адже нерідко трапляється так, що сфера можливостей особистісної самореалізації розуміється звужено, однобічно, зводиться до професійної діяльності, спрямованої на виробництво речей і ідей. Але у суспільстві, орієнтованому на розвиток особи, найвища здатність творчості, очевидно, полягає у творенні нових відносин між людьми, у вихованні молодого покоління, врешті, у самовихованні як здатності цілісно творити своє життя згідно з комуністичним ідеалом людини.

Формування всебічно розвиненої особи є невід'ємною складовою об'єктивно-закономірного і свідомо спрямованого руху соціалістичного суспільства до комунізму, основний принцип якого К. Маркс сформулював як «повний і вільний розвиток кожного індивідуума»²⁰. У процесі практичного здійснення комуністичного ідеалу особи розвивається і сам ідеал, суспільні уявлення про ідеальну модель особи. Поставивши у центр своїх завдань виховання цілісної особистості, суспільство розвинутого соціалізму створює всі умови для самореалізації кожної людини у системі всіх суспільно вироблених форм діяльності — праці, соціального управління, пізнавальної, культурної і світоглядної активності, спілкування.

* * *

Исследование проблем всесторонне развитой личности с необходимостью включает выяснение ее структуры — выделение основных компонентов в их взаимосвязи и отыскание адекватных средств их формирования. Ограничение психологическим подходом в изучении этого вопроса приводит либо к сведению формообразующих элементов структуры личности к сознанию, либо к эклектическому объединению в ней компонентов, принадлежащих к принципиально иным уровням научного обобщения.

Марксистское понимание сущности человека дает возможность выйти за пределы индивидуально-психологической трактовки человеческой субъективности, раскрыть структуру личности на основе ее предметно-деятельностного отношения к миру. Вместе с тем деятельностный подход к изучению личности должен быть дополнен личностным подходом к деятельности, определением того, насколько индивид в осуществлении того или иного вида деятельности выступает в качестве личности, самодетельного субъекта.

²⁰ М а р к с К. Капітал. Т. 1, с. 562.

Є. Я. РЕЖАБЕК

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІЧНИХ ЦІЛІСНОСТЕЙ

Матеріалістична діалектика містить низку проблем, де особливо наочно проглядається єдність її світоглядних і методологічних аспектів. Однією з таких проблем є питання про становлення і розвиток органічних цілісностей.

Це питання важливе для розуміння процесів розвитку природи і — ще більшою мірою — для осмислення соціальних процесів. Воно, зокрема, має велике значення під час аналізу особливостей способу життя — з погляду діалектики матеріальних і духовних компонентів останнього. Актуальність згаданої теми стає ще більшою нині, коли активізуються філософські дослідження проблем культури.

У радянській літературі існує розуміння розвитку як динаміки систем, яка дозволяє виявити нові грані в самій теорії розвитку і збагачує історичний підхід до дійсності. За такого підходу сам розвиток виступає як генезис, еволюція і зміна системних цілісностей¹. Активна і плідна розробка принципу системності в методології діалектичного і історичного матеріалізму, значний внесок радянських учених в дослідження суспільно-економічних формацій як цілісних системних утворень² поставили на порядок денний з'ясування загальнофілософської проблеми категоріального аналізу становлення системно-органічних цілісностей.

Як відомо, ще Гегель висунув проблему діалектичного розкриття поняття «організм» не в його вузькобіологічному, а в системному розумінні, як логічної категорії, що характеризує цілокупність, частини якої втілюють ціле. Раціональну, діалектико-матеріалістичну переробку і обґрунтування поняття «органічні системи» здійснив К. Маркс.

Під органічною системою у філософській літературі розуміється самопокладаюча цілісність, яка здатна до відтворення самої себе і подібних до себе систем і «творить із себе свою власну передумову» (Гегель) — тобто це система, яка виробляє морфологічну основу свого самооновлення. Проте такою органічна система стає лише в зрілій, класично-розвинутій формі. Її характерні риси мають ще скластися: розвинутий організм не з'являється на світ з усіма своїми атрибутами раптово і в готовому вигляді. Тому цілком закономірні такі питання: як виникає зріла форма, на якій основі, яка її історична передумова?

Логіка підказує: розвинуте тіло виникає з нерозвинутого, зріла форма — з незрілої, попередньої форми органічної цілісності. Але звідки виникає сама попередня форма? Внаслідок дії яких закономірностей елементи системи, що існувала раніше, вступають в цикл органічного руху, перетворюються з ним і набирають нової системної якості — стають вихідним пунктом не будь-якої, а саме органічної

¹ Див.: Федосеев П. Н. Некоторые методологические вопросы общественных наук. — *Вопр. философии*, 1979. № 11, с. 13—15.

² Див.: Кузьмин В. П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса. М., 1980. 312 с.; Бородай Ю. М., Келле В. Ж., Плимак Е. Г. Наследие К. Маркса и проблемы теории общественно-экономической формации. М., 1974. 290 с.; Афанасьев В. Г. Системность и общество. М., 1980. 369 с.

цілісності, до того ж цілком певного типу? Ось ті питання, які нам потрібно розглянути.

Коли ми твердимо, що система творить свою передумову, що це, власне кажучи, означає? Мабуть, мається на увазі те, що система відзначається специфічною активністю, яку вона генерує, тобто виступає щодо відповідних форм активності як начало, що їх покладає. Покладаюча діяльність спрямована на трансформацію зовнішніх, за-далегідь даних умов існування системи в продукт її власного руху: система немов націлена на пошук власної форми руху, вона сама створює ту упорядкованість, яка спричинює перетворення умови в передумову.

Щоб зробити зовнішні умови своїм внутрішнім надбанням, система повинна витратити речовину і енергію, віддати свої продуктивні потенції. Це і є акт екстеріоризації, тобто руху від себе назовні. Але продуктивні потенції не можуть тільки витрачатись, тільки зменшуватись. Вони мають бути відновлені для того, щоб сама продуктивна діяльність стала можливою, щоб вона могла повторитись, щоб процес міг відбутися знову. Оволодіння зовнішніми умовами і спрямоване на виконання цього завдання. Речовину і енергію, потрібні для власної активності, система завжди одержує ззовні. Відновлення нею потенцій своєї продуктивної діяльності — найбільш елементарна і неодмінна умова як її самозбереження, так і самовідтворення. Надходження речовини і енергії ззовні, рух, спрямований всередину, є не що інше, як акт інтеріоризації.

Отже, покладаюча діяльність, притаманна органічній системі, означає певну упорядкованість як витрат, так і надходження речовини і енергії, взаємну відповідність актів екстеріоризації і інтеріоризації. Зробити зовнішні обставини придатними для інтеріоризації за рахунок власної активності — саме на це має бути спрямована покладаюча діяльність органічної системи. Проте зміна зовнішніх обставин — аж ніяк не останній результат органічного процесу. Головним результатом органічної життєдіяльності є зворотний рух, спрямований на відтворення творчої конструктивної діяльності, на відновлення її продуктивних потенцій, а, отже, і (як ми дізнаємось далі) на збереження і видозмінювання морфологічних основ системи.

Відтворення органічною цілісністю всіх необхідних моментів її власної еволюції — ось показник найбільших досягнень в розвитку системи. Сам розвиток виступає як прогрес системи в оволодінні її власними передумовами, в налагодженому функціонуванні всіх її підсистем або органів.

Самопокладання — таким є діяльнісний принцип покладання. У процесі самопокладання вихід назовні спрямовується на самого носія руху: зміст, досягнутий через вихід назовні, повертається до вихідного пункту формоутворюючого руху. Таке обернення результату стає не просто компенсацією зроблених втрат, а формою детермінації.

Припустимо тепер, що сталася різка зміна процесів органічного руху. Вихідний пункт створився в горнілі попереднього типу руху, а тепер він втягнутий в зовсім інший тип діяльності. Це може означати або те, що відбулося замикання процесу самоформування в іншому, відмінному від початкового пункті, або те, що самоформування опосередковується зовсім іншими зовнішніми обставинами. За умови стрибкоподібного переходу від одного типу органічного руху до іншого морфологічні визначення, залучені до невласливої їм діяльності втрачають своє значення: вони виявляються неспроможними ефективно забезпечувати таку життєдіяльність, до якої не пристосовані.

Колишні морфологічні визначення стають перешкодою, «пережитком минулого», вони повинні поступитися місцем новим морфологічним визначенням, які відповідають процесові формування і покладаються ним.

На зміну сталості має прийти мінливість, універсальна лабільність морфологічних визначень, причому перехід сталості в мінливість стосується одного пункту — саме того продукту минулого, який виявляється вихідним моментом процесу самоформування певної цілісності. Замість колишніх морфологічних характеристик мають скластися нові, які цілком відповідають своїм функціям. Але перехід одного стійкого утворення в інше може відбутися лише внаслідок зміни стану сталості станом мінливості. Те, що «затверділо», має «розплавитись», щоб його тілесна субстанція могла набрати нової форми. Отже, приведення в стан «розчину» раніше застиглого морфологічного утворення — ось з чого починається будь-який процес самоформування.

Розглянемо, в яких категоріальних визначеннях ця закономірність дістала своє відображення в марксистській діалектиці.

Перехід функції («конституюча» діяльність типу самозамикання) від одного морфологічного утворення до іншого приводить до виділення нового морфологічного утворення в самостійну цілісність. Отже, в житті системи, яка стає цілісністю, можна виявити два послідовних переходи: 1) виникнення якісно нової функції; 2) виникнення якісно нової морфології.

Відособлення морфологічно самостійного утворення, з одного боку, відкриває шлях глибоким іноваціям, з другого — приводить до однобічної спеціалізації самої цієї морфологічної основи. Однак і те і те виступають як власні результати органічного руху. Тому Гегель з властивою йому афористичністю писав: «...Самовизначення є в сутності своїй *відособлення*»³.

Для позначення завершального етапу органічного руху К. Маркс застосував специфічний термін «die Gestalt», що склався в теорії цілісноутворення. Так, у «Капіталі», аналізуючи протистояння товару грошам як самостійному утворенню, Маркс характеризує гроші як Wert—Gestalt, виділяючи слово «Gestalt» великою літерою і дефісом⁴. Він підкреслює, що кооперація, основана на поділі праці, набуває свого класичного гештальту (die klassische Gestalt) в мануфактурі. Завершальну стадію розвитку самої мануфактури (тобто органічну мануфактуру) Маркс називає розвинутим цілісним гештальтом («Gesamtgestalt») ⁵. У III томі «Капіталу» він підкреслює, що в своєму дійсному русі капітали протистоять один одному в таких конкретних формах, щодо яких гештальт капіталу в безпосередньому процесі виробництва виступає лише як особливий момент⁶.

Терміном «Gestalt» К. Маркс позначає внутрішньосистемне цілісноутворення, яке здатне до відособлення і набуває морфологічної стійкості. Сам процес відособлення деяких морфологічних визначень, в ході якого моменти цілісності дістають відносну морфологічну самостійність, К. Маркс позначає як гештальтування. Так, у «Німецькій ідеології» К. Маркс і Ф. Енгельс писали про гештальтування матеріаль-

³ Гегель Г. В. Наука логіки. М., 1972, т. 3, с. 282.

⁴ Marx K. Kapital. Bd. I.—Marx K., Engels F. Werke Bd 23, S. 125. I b i d., S. 356, 362.

⁵ Там же, т. 25, с. 33. Про застосування К. Марксом терміна «Gestalt» в зв'язку з традиціями німецької класичної філософії див.: Огурцов А. П. Примечания.— В кн.: Гегель Г. В. Энциклопедия философских наук. М., 1975, т. 2, с. 626—627.

ного життя (*die Gestaltung des materialen Lebens*), про гештальтування класових відносин (*die Gestaltung den Klassenverhältnisse*) та ін.⁷

Оскільки морфологічно самостійний гештальт складається не відразу, К. Маркс розрізняє початкові і завершальні етапи гештальтування⁸. На першому етапі вплив результату на діяльність, що конститує його, випереджає вироблення морфологічних визначень, які відповідають новим функціям. Сам характер конституюючої діяльності складається внаслідок специфічного поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників: переходу назовні внутрішніх визначень вихідного пункту органічного руху і відновлення раніше зроблених витрат. Отже, потрібно взяти до уваги: які можливості вихідного пункту надалі мають бути усунуті через діалектичне знання? З яких «точок росту» розпочинається самоформування системи? В який спосіб діяльності вони залучені? Які продуктивні здатності старої, віджилої системи, яка активність елементів нової системи або її гешталту, що народжуються?

Процес гештальтування починається з того, що на одні «точки росту» (вихідні визначення перебудовуваної системи) припадають більші функціональні навантаження, ніж на інші, пов'язані з першими. Процес самоформування починається з інтенсивного напруження якихось елементів у складі перебудовуваної цілісності. Проте поки така перебудова не завершена, нова цілісність не може достатньо мірою виявити свою якісну визначеність, вона ще перебуває в зародковому стані або в певній перехідній фазі, коли її найважливіші майбутні особливості ще не викристалізувалися.

Коли функціональна визначеність (яка дає можливість в принципі виявити, в якому напрямі розвиваються система, гештальт, що народжуються) панує над морфологічною визначеністю, К. Маркс говорить про «попередній гештальт, що тільки-но намітився». Так, він пише про «ледь помітний гештальт (*unscheinbarsten Gestalt*) грошової форми», про повернення всезагальної відносної форми вартості товарів до свого попереднього гешталту (*die Gestalt ihrer ursprünglichen* — до простої і одиничної відносної форми вартості)⁹. Надалі для відрізнення від гешталту, що реально здійснив себе, таке утворення ми називаємо «функціональним гешталтом», маючи на увазі незавершеність морфологічних визначень останнього.

Мінлива природа цілого не дозволяє метафізично абсолютизувати його морфологічні визначення. Коли ми твердимо, що виникнення якісно нової функції випереджає виникнення відповідної її морфології, то тим самим підкреслюємо, що формоутворення підпорядковане процесові цілісноутворення, його динаміці; формоутворення є продуктом і результатом динамічного процесу і в цьому розумінні може бути лише минушим моментом цілісноутворення.

Цілісність становить діалектичне самопоєднання зовнішніх витрат і їх відновлення в складі самої системи. Отже, порядок поєднання визначає, детермінує порядок цілісності: внутрішні визначення цілісності покладаються її ж власною діяльністю, діяльністю самоформування. Якщо перебудовувана система була вже гештальтована, виникає потреба в розхитуванні її раніше виниклих морфологічних визначень. Така потреба виникає в ході переформування динамічною цілісністю своїх задалегідь даних передумов. Поєднання процесів розхитування морфології і її переформування зі змінним переважанням одного

⁷ Див.: Marx K., Engels F. *Die deutsche Ideologie*.— Marx K., Engels F. Werke, Bd 3, S. 71, 449.

⁸ Див.: Marx K., Engels F. Werke, *Ergänzungsband*, Teil I, S. 5.

⁹ Див.: Marx K. *Kapital*. Bd 1.— Marx K., Engels F. Werke, Bd 23, S. 110.

моменту над іншим і становить так званий функціональний гештальт. Готовий гештальт виступає як сформований орган певного однобічного, вузькоспеціалізованого розвитку динамічної цілісності. Але однобічність лише стримує розвиток. В ім'я майбутнього її треба подолати, і вона долається за допомогою розгештальтизації, або переформовування.

Переформований стан багатший потенціями саме тому, що він здатний втілитися в найрізноманітніші цілісності: і життєздатні і нежиттєздатні; він може бути розгорнутий і в напрямі прогресу і в напрямі регресу. Все залежатиме від тієї діяльності самопоеднання, в яку розхитаний стан цілісності буде залучений.

Водночас переформований стан, як вихідний пункт одного органічного руху, слід відрізнити від заключного пункту другого, попереднього органічного руху. Органічний рух знає не тільки початок, але й кінець, не тільки народження, але й умирання.

Дисфункціональний розлад в умовах виконання старих функцій приводить до утворення деякої дезінтегрованої форми, саме виникнення якої є показником виродження. Така форма приречена на загибель. Баланс зовнішніх витрат і їх внутрішнього заміщення в ній такий, що сама із себе вона вже не може відродитись.

А тим часом вихідна фаза нової органічної цілісності характеризується пластичністю як домінуючим станом «функціонального гештальту». В принципі така пластичність є неодмінною умовою універсалізму.

Відомо, наприклад, що у комах, які розвиваються з метаморфозом, буває хоча б одна личинкова стадія. Повний цикл метаморфозу у жуків, метеликів (перетинчастокрилих, двокрилих та ін.) передбачає, що зріла форма виникає з лялечки. Кожна стадія індивідуального розвитку такої комахи можлива лише за умови розгештальтизації морфологічних визначень попередньої стадії. На стадії личинки організм проводить самостійне життя, але характеризується такими органами, які не властиві дорослій комасі. На стадії лялечки відбувається руйнування личинкових тканин і формуються органи дорослої комахи. Для зрілої форми характерна здатність до розмноження і розселення.

К. Маркс, використовуючи відповідні аналогії, підкреслював, що капітал виникає з грошей, але не як із засобу обігу, а із грошей як для-себе-сущої вартості. «Гроші як капітал,— писав він,— можна розглядати як вищу реалізацію грошей; подібно до того як можна сказати, що мавпа розвивається в людину»¹⁰ (зауважимо, що це написано в листопаді 1857 р., тобто задовго до виходу в світ фундаментальних праць Ч. Дарвіна.— Є. Р.).

У першому томі «Капіталу», проаналізувавши метаморфоз товари і розкривши перетворення грошей у всезагальну форму буржуазної праці, К. Маркс підкреслює, що хазяїн грошей являє собою «ще тільки личинку капіталіста». У другому томі «Капіталу» він порівнює акт продажу з перетворенням товару в «грошову лялечку»¹¹, називаючи «грошовою лялечкою» гроші у формі скарба. Кінцевий пункт аналізу К. Маркса — капітал як самозростаюча вартість.

В яких же діалектико-логічних категоріях К. Маркс виражав цей процес? Попередню форму цілісності, «функціональний гештальт»

¹⁰ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1858 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 198.

¹¹ Див.: Маркс К. Капітал. Том другий.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 24, с. 169.

він позначив також терміном «an sich». За К. Марксом, грошовий капітал є не що інше, як «an sich» промислового капіталу, а товар є не що інше, як «an sich» грошей, тобто зародок зародку¹².

В. І. Ленін, розкриваючи фактичний зміст згаданих термінів, писав: «в собі» — в потенції, ще не розвинуте, ще не розгорнуте¹³. Високо оцінюючи гегелівську ідею про діалектичні шляхи перетворення «в собі-буття» в розвинуту цілісність, здатну до самовідтворення на власній, виробленій нею ж самою основі, В. І. Ленін зауважує: «Чудово, глибоко, правильно! І ще NB: доводить *крайню* правильність і влучність термінів «an sich» і «für sich»!!!»¹⁴. Проста форма вартості, окремий акт обміну одного, даного, товару, на інший, за В. І. Ленінін, «уже включає в собі в нерозгорнутій формі всі головні суперечності капіталізму»¹⁵. Таке розуміння цілком відповідає позиції К. Маркса, який писав, що проста форма вартості «містить у собі» всю таємницю грошової форми і тим самим, у зародку, — таємницю всіх буржуазних форм продукту праці»¹⁶. У ній майбутні визначення грошової форми ще не стали (не гештальтувались), але вже закладені.

Розвиток певної простої товарної форми може відбуватися по-різному залежно від конкретних історичних умов, але сутнісна основа вищої форми, здатної саму себе приводити в дію, тут вже намічається, вона наявна в зародковому вигляді. Отже, вивчення ранніх форм виникнення органічної цілісності винятково важливе для виявлення її початкових можливостей в інтересах і з метою прогнозування їх дальшого розвитку. Сам спосіб поєднання початкової форми з наявними обставинами, з зовнішніми умовами буття; неминучість зумовленої цим втрати «незайманості» початкового стану; необхідність дальшого відшкодування втраченого — всі ці діалектичні ефекти виступають по суті засобами детермінації генетично вихідного стану цілісності її власним майбутнім.

У кожній стадії розвитку органічної цілісності є своє «в собі буття», свій етап негештальтизованого стану. Метаморфоз діяльності зумовлює метаморфоз субстратних визначень самої цілісності. Органічні утворення вступають в життєдіяльність одними, а виходять з неї іншими. Гроші, авансовані на виробництво, перетворюють свого власника в іншого суб'єкта. Інакше кажучи, хазяїн грошей («личинка капіталіста», за висловом К. Маркса) стає справжнім капіталістом.

Отже, процес становлення завершується виникненням готового, закінченого продукту, який виступає як підсумок цілісноутворення, як вияв форми, здатної саму себе приводити в дію. Ступенями, які приводять до виникнення такої форми, є два наступні стрибки. Перший означає перехід від перебудовуваної системи до появи нової цілісності, яка перебуває в стані «an sich», другий — перехід від ще неоформленої цілісності до створення її гештальту, який виникає на ним же виробленій основі (стан «für sich»). Тільки єдність двох стрибків, узятих

¹² «...До процесу виробництва гроші і товари є капіталом лише в розумінні своєї загальної спрямованості, лише «в собі», лише за своїм призначенням» (Маркс К. Теорія додаткової вартості.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 1, с. 382).

¹³ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки». — Повне збір. творів, т. 29, с. 193.

¹⁴ Там же, с. 171.

¹⁵ Там же, с. 149.

¹⁶ Маркс К. Енгельсу, 22 червня 1867 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 31, с. 253. Див. також: Маркс К. Форма стoisности.— Маркс К., Енгельс Ф. Соч. 2-е изд. т. 49, с. 162—163. За Енгельсом, у первовиниклій грудочці білку міститься, як у зародку, «у собі («an sich») весь безконечний ряд більш високо розвинутих організмів». «Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 569).

разом, характеризує процес становлення. Загальна спрямованість процесів цілісноутворення визначається характером як першого, так і другого стрибка.

Зрозуміти хоч якісь закономірності вищого організму можна, лише виходячи з аналізу процесу його становлення. Для цього треба розглянути вузлові моменти його розвитку, взяті в їх цілокупності. З яких «точок росту» почався їх органічний рух? Який хід їх трансформації? Коли, на якому етапі життєдіяльності органічного циклу на зміну гештальтованому стану приходить негештальтований стан? І найголовніше питання — в який спосіб самопоеднання з наявними обставинами залучається органічна цілісність на тій чи іншій стадії свого іманентного розвитку? Сама історична тенденція є лише перетворенням однієї стадії розвитку певної органічної цілісності в іншу, вищу стадію.

К. Маркс спеціально підкреслює, що пошуки якогось інтегруючого начала, яке об'єднує стани «an sich» і «für sich», не можуть бути результатом лише зовнішнього самопоеднання чи порівняння нижчої і вищої форм між собою: завдання полягає в тому, щоб проаналізувати процес, в якому «друга форма сама відрізняє себе від першої»¹⁷.

Історизм передбачає виявлення специфіки кожної фази розвитку. Генетичні зв'язки входять до складу зрілої форми лише в перетвореному вигляді і можуть змінитися до невпізнанності. Те, що лишається не асимільованим, не перетвореним у структурі більш розвинутої форми, пов'язано із специфічними рисами нижчих, нерозвинутих форм. Тому історично своєрідне потрібно вивчати не за допомогою логічної дедукції, а емпіричним способом.

Порівняння умов історичного руху з його результатами якраз і становить особливий принцип діалектичної логіки, який В. І. Ленін пов'язував з розглядом становлення цілісності систем, що вивчаються методом сходження від абстрактного до конкретного. «Теоретичне пізнання, — писав він, — повинно дати об'єкт в його необхідності, в його всебічних відношеннях, в його суперечливому русі an und für sich»¹⁸/.

Отже, фундаментальні положення діалектико-матеріалістичної методології — принцип об'єктивності і принцип історизму виступають тісно пов'язаними нормативами теоретичного відтворення органічних систем в їх становленні і метаморфозах. Дослідження систем органічної цілісності розкриває природу діалектичних об'єктів сучасної науки, виявляє об'єктивну і суб'єктивну діалектику в її єдності і універсальності.

* * *

Активная разработка принципа системности в методологии диалектического и исторического материализма поставила на повестку дня выяснение общеполитической проблематики категориального анализа становления системно-органических целостностей. В этом отношении особенно важная роль принадлежит исследованию проблемы развития органической системы, рациональная интерпретация которой была впервые осуществлена К. Марксом. Под органической системой имеется в виду саморазвивающийся системный объект (целостность), который способен воспроизводит самого себя, вырабатывать морфологическую основу своего самообновления. Развитие выступает при этом как прогресс системы в овладении своими предпосылками, в согласованном функционировании всех ее подсистем «как органов». Сам процесс становления морфологических характеристик системы К. Маркс называл «гештальтивированием». Блестящий анализ этого процесса был проведен основоположниками марксизма на материале генезиса классовых отношений.

¹⁷ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1858 годов, с. 225.

¹⁸ Ленин В. И. Конспект книги Гегеля «Наука логики», с. 179.

Г. О. БАЛЛ

ЦІЛЕСПРЯМОВАНА ДІЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА І МІЖНАУКОВА КАТЕГОРІЯ

XXVI з'їзд КПРС підкреслив настійну потребу країни в тому, щоб розвиток «великої» науки, поряд з розробкою теоретичних проблем, більшою мірою був підпорядкований розв'язанню економічних і соціальних завдань радянського суспільства, прискоренню переведення економіки на шлях інтенсивного розвитку, підвищенню ефективності суспільного виробництва. В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» поставлено завдання «своєчасно визначати і змінювати спрямованість досліджень і розробок, організаційну структуру наукових установ відповідно до вимог науково-технічної революції», «посилити взаємодію суспільних, природничих і технічних наук»¹.

В умовах НТР інтегративні тенденції в розвитку природничих, суспільних і технічних наук істотно посилюються. Одним із виявів цього процесу є зростання кількості і ролі загальнонаукових категорій, а також міжнаукових (регіональних), тобто тих, що можуть продуктивно застосовуватись у численних (хоч і не в усіх) дисциплінах. До них належать такі категорії, як «енергія», «регулювання», «репродукція», «спеціалізація» тощо².

Сюди можна залічити й категорію дії. Поняття дії відіграє важливу роль в науковому, зокрема, соціально-гуманітарному пізнанні. Це пов'язано насамперед з тим, що, як писав К. Маркс, люди «починають з того, щоб їсти, пити і т. д., тобто не «стояти» в якому-небудь відношенні, а активно діяти, оволодівати за допомогою дії певними предметами зовнішнього світу і таким способом задовольняти свої потреби»³.

Взагалі термін «дія» широко вживається і в науковій і в буденній мові для пояснення численних і різноманітних явищ, зокрема для позначення події, за якої один предмет викликає зміну іншого або не дає їй відбутися (аналогічно — укр. «діяння», рос. «воздействие»). Таке вживання звичайне для фізичних і хімічних наук, воно стійко увійшло і в описи людської діяльності.

Предметом розгляду даної статті є зазначене поняття в розумінні «цілеспрямована дія». У подальшому викладі термін «дія» вживається саме в такому значенні. Хоча воно дещо вужче, ніж те, про яке йшлося вище, але все ж достатньо широке, щоб набути статусу загального для цілої низки наук.

«Цілеспрямована дія» — одна з провідних категорій психології. Так, С. Л. Рубінштейн і О. М. Леонтьєв, обгрутовуючи принцип єдності психіки й діяльності, важливе місце відвели розробці поняття дії

¹ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 169—170.

² Див.: Готт В. С., Семенюк Э. П., Урсул А. Д. О категориях современной науки. — Филос. науки, 1980, № 2, с. 31.

³ Маркс К. Зауваження на книгу А. Вагнера «Підручник політичної економії». — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 364.

як такого акту суб'єкта, що виходить з певного мотиву і спрямований на досягнення конкретної предметно-визначеної, усвідомлюваної індивідом мети. Як зазначав Е. Г. Юдін, поняття «предметної дії» виявилось «вихідним пунктом власне психологічної інтерпретації діяльності»⁴. Щоправда, термін «предметна дія» психологи тлумачать по-різному: в одних випадках мається на увазі дія щодо матеріального предмета, з яким суб'єкт може безпосередньо маніпулювати, в інших — будь-яка цілеспрямована дія, в тому числі розумова. Характерно, однак, що ці, як їх іноді називають, «внутрішні» дії «будуються за тією ж самою моделлю, що й зовнішні дії»⁵.

Подальша розробка категорії дії як міжнаукової має здійснюватись з урахуванням досягнень психологічної науки, а також нейрофізіології, чий положення чимало прислужилися у створенні психологічних концепцій дії. Зокрема, досліджений М. О. Бернштейном «живий рух» (рух живої істоти, що відтворює форму навколишніх предметів) характеризується В. В. Давидовим і В. П. Зінченком як «генетично вихідна одиниця аналізу психічної реальності». При цьому вони підкреслюють, що таких рух — «це не реакція, а акція, не відповідь на зовнішнє подразнення, а розв'язання задачі»⁶.

Поняття дії відіграє важливу роль у соціології, політичній науці, правознавстві, лінгвістиці. Воно є центральним для праксеології — дисципліни, що вивчає шляхи підвищення ефективності людської діяльності, передусім трудової⁷. Міцний зв'язок його з поняттям керування, з дослідженням проблем моделювання цілеспрямованої поведінки, проектуванням систем «людина — ЕОМ», створенням роботів тощо привертає увагу кібернетики. Починаючи з шістдесятих років, ведуться розробки з логіки дій⁸. Нарешті, посилюється філософський інтерес до цієї проблеми. Численні дискусії виявили боротьбу думок, зіткнення різних світоглядних установок.

Питання про властивості дій, їх детермінацію активно обговорюються у зарубіжній філософській літературі. В ідеалістичному трактуванні дії постають як абсолютна протилежність явищам і процесам природи, а цілкові пояснення протиставляються причинним. Учені ж, які дотримуються матеріалістичної позиції, не бачать між ними нездоланної межі і вважають, що, за певного осмислення, перші можна подати як різновид других. Щоправда, в тлумаченні цілеспрямованої поведінки ці дослідники нерідко припускаються спрощених, механістичних поглядів.

Застосування діалектико-матеріалістичної методології у дослідженні категорії дії дає змогу подолати обмеженість ідеалістичного та однобічного матеріалістичного підходів, з наукових позицій розв'язати низку питань, які й досі дискутуються в буржуазній філософії. Проте відсутність принципових розбіжностей в наших дослідників щодо розуміння категорії дії, так би мовити, самоочевидність її змісту і ролі, дещо «згладили» гостроту проблеми, що лише частково компенсується дослідженнями пов'язаних з нею категорій мети, цілеспрямованості, діяльності. У вітчизняній літературі методологічні питання аналізу дії

⁴ Див.: Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. М., 1978, с. 311.

⁵ Див.: Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М., 1973, с. 155; Розвиток категорії дії у психологічній науці простежено в працях М. Г. Ярошевського, В. А. Роменця, О. М. Ткаченка та ін.

⁶ Див.: Давыдов В. В., Зинченко В. П. Принцип развития в психологии.— Вопр. философии. 1980, № 12, с. 49—50.

⁷ Див.: Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе. М., 1975, 271 с.

⁸ Див., наприклад: The Logic of Decision and Action / Ed. by N. Rescher. Pittsburg, 1967. 221 p.; Nowakowska M. Teoria dzialania. Warszawa, 1979. 336 s.

здебільшого висвітлюються в межах спеціальних дисциплін або, в крайньому разі, на стику суміжних наук (наприклад психології та фізіології). А тим часом філософське осмислення категорії дії з марксистських позицій конче важливе як для спростування ідеалістичних поглядів на цю проблему, так і для піднесення рівня методологічної культури її дослідження в різних галузях науки.

У зв'язку з цим виникає потреба в розкритті міжнаукового характеру категорії дії, зокрема, на основі узагальнення результатів, здобутих у психології та кібернетиці.

Необхідні, звичайно, й інші підходи до аналізу категорії дії як міжнаукової. Так, наприклад, видається доцільним її розгляд на базі синтезу даних різних соціально-гуманітарних дисциплін. Це сприяло б глибшому проникненню в її сутність⁹.

Тут ми спинимося передусім на дослідженні дії у плані взаємозв'язку суспільних, природничих і технічних наук, визначимо в цьому зв'язку місце поняття дії в системі споріднених понять. Вище вже відзначалась відмінність цілеспрямованої дії від діяння. Розглянемо ще одне поняття, яке пов'язане з поняттям «дія», а саме — «операція».

Як відомо, терміном «операція» широко послуговуються в логіко-математичних і технічних науках, а також в описі людської діяльності. Він відображує процесуальний і результативний аспекти дії, причому, як правило, ці його значення не розмежовуються. Зазначені аспекти поняття операції в різних галузях науки мають, однак, різне «навантаження». У психології переважає процесуальний аспект, а в логіко-математичних науках — результативний. На це звернув увагу О. К. Тихомиров, спростовуючи уявлення про те, що «процеси розв'язання задач людиною і машиною, розрізняючись за характером керування, збігаються у своєму конкретному операціональному складі»¹⁰. Гадаємо, констатувати наявність або відсутності такого збігу взагалі неможливо, не маючи єдиного поняття операції, однаково придатного для описання поведінки і людини, і машини. Ми зробили спробу ввести таке поняття. За основу тут взяли, по-перше, узагальнення досвіду застосування терміна «операція» в різних науках і, по-друге, розрізнення понять «операція», «діяння» («воздействие») і «дія» (як «цілеспрямована дія») ¹¹. Першому з названих понять ставиться у відповідність процесуальний аспект функціонування активних систем, другому — результативний, третьому — результативний і цільовий. Дія розглядається при цьому як специфічний вид діяння, а операція розуміється як докладання тією чи тією активною системою (людиною, твариною, роботом, нарешті, абстрактною ідеалізованою системою, наприклад, машиною Т'юрінга) якоїсь її здатності (оператора) до певного матеріального чи ідеального предмета — операнда. Прикладами опису операцій можуть слугувати речення: «Вдарити кием по більярдній кулі»,

⁹ Зазначимо, що результати такого синтезу будуть, мабуть, цікавішими, якщо мати на увазі не цілеспрямовану дію в найширшому розумінні, як у даній статті, а вчинок, тобто особистісно детерміновану дію суб'єкта в певній соціальній або соціально-психологічній ситуації. Пошлемось тут на думку про те, що саме вчинок є «реальним сполучником між психологією та різними аспектами людської культури». — Див.: Р'омеєць В. А. Історія психології. К., 1978, с. 19.

¹⁰ Тихомиров О. К. Мышление как психическая деятельность. — В кн.: Современные проблемы теории познания диалектического материализма. М., 1970, т. 2, с. 296.

¹¹ Доцільність такого розрізнення не заперечує та обставина, що нерідко один і той же елемент функціонування активної системи потребує свого описання як операції, або як діяння, або як цілеспрямована дія залежно від того, в якому аспекті і в якій системі явище він розглядається. Докладніше див.: Балл Г. А. О понятиях «воздействие», «действие» и «операция». — Вопр. психологии, 1974, № 4, с. 10—20.

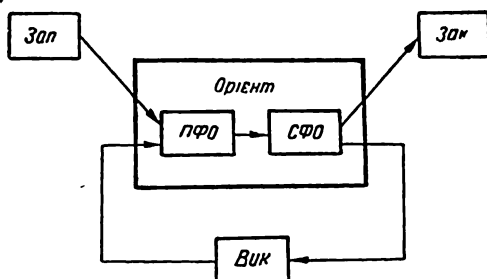
«Піднести число 2 в квадрат». Виділені слова позначають тут оператори, інші — операнди).

За допомогою однієї й тієї ж операції можуть бути викликані різні зміни предметів, тобто реалізовані ті чи ті діяння (або цілеспрямовані дії). Так, наприклад, внаслідок удару кием кулі «спрямовуються» в лузу, нагріваються тощо. Водночас одну й ту саму зміну предмета можна спричинити різними операціями (наприклад, перетворення числа 2 на число 8 — додаванням до нього числа 6, множенням його на 4, піднесенням його в куб¹²). Операція або система операцій, за допомогою якої реалізується певне діяння, — це спосіб діяння (в разі цілеспрямованої дії краще говорити про «спосіб дії»; цей термін, як відомо, широко вживається у психологічній теорії діяльності).

Звичайно, таке розуміння понять дії та операції, основою якого є психологічні дослідження, не може охопити всі випадки їх застосування. Одним із значень терміна «операція» є тлумачення його як закінченої дії або низки дій, спрямованих на розв'язання певної задачі, досягнення поставленої мети (наприклад, операція військова, операція хірургічна¹³). Тут, якщо пристати на нашу думку, «операції» надається значення, близьке до «дії», і навпаки. Ми зовсім не ратуємо за зміну усталеного вживання цих термінів, використання яких диктується зручністю¹⁴, нас спонукає потреба чіткого розрізнення позначуваних ними понять.

Схарактеризуємо цілеспрямовані дії і визначимо специфічні риси, що відрізняють їх від дій нецілеспрямованих. Основним виявом вказаної специфіки є особливий характер причини, яка зумовлює зміну стану певного предмета (предмета дії). Обов'язковим компонентом цієї причини є розбіжність між моделями (у широкому розумінні) його актуального і потрібного станів, наявними у діючій системі. Першу з цих моделей назвемо відображуючою, а другу — цільовою. Їх особливими випадками є психічний образ предмета людської дії (в його актуальному стані) і мета (ціль) суб'єкта щодо цього предмета.

Відмітною рисою цілеспрямованої дії є й специфічний спосіб її реалізації. Цей спосіб (коли він описується як певна закономірність, а не як конкретний факт) може бути поданий за допомогою такої блок-схеми (див. рис.).

Її складено на основі узагальнення численних схем дій, що наводяться в психологічній, нейрофізіологічній, кібернетичній літературі. Стрілки показують послідовне включення компонентів способу дії.

¹² Приклад з кн.: Мазур М. Качественная теория информации. М., 1974, с. 51.

¹³ Див.: БСЭ. 3-е изд., 1974, т. 18, с. 422.

¹⁴ М. М. Амосов, наприклад, для позначення приблизно того, що в нас названо «дією», застосовує термін «функціональний акт», а термін «дія» і «операція» вживає як синоніми.— Див.: Амосов Н. М. Алгоритмы разума. К., 1979. 224 с.

Розшифруємо використані позначення.

Запуск (зап.) — це подія, яка, не входячи до описуваної системи операцій (способу дії), спричинює дію. Її роль може виконувати як операція самої діючої системи, так і певний зовнішній вплив. Зазначимо, що М. О. Бернштейн класифікував здійснювані людиною чи твариною дії залежно від ролі, що відіграє в їх детермінації зовнішній пусковий сигнал. Ця роль максимальна у разі рефлексу і мінімальна у разі довільної дії¹⁵.

Пізнавальна фаза орієнтування (ПФО) — це система операцій, основною функцією якої є формування сигналу розбіжності, тобто моделі, що несе інформацію про розбіжність між актуальним і потрібним станами предмета дії або про відсутність такої розбіжності. ПФО може виконувати функцію формування чи зміни (в певному аспекті) відображуючої й цільової моделей предмета дії і функцію формування моделей, що несуть інформацію щодо можливостей подолання розбіжності між актуальним і потрібним станами цього предмета.

Спонукальна фаза орієнтування (СФО) — це операція (чи система операцій), основна функція якої полягає у здійсненні вибору між можливими подальшими операціями (підкреслимо, що йдеться про фактичне здійснення вибору; усвідомлюваний діючим суб'єктом вибір є тут специфічним окремим випадком). Однією з можливостей вибору тут є припинення оперування або перехід до операції закінчення. У разі, коли обрано якусь іншу можливість, СФО може забезпечувати також формування планової моделі, тобто такої моделі операції чи системи операцій виконання (див. нижче), яка первинна щодо неї і детермінує її.

Виконання (вик.) — це операція або система операцій, що забезпечує чи має забезпечити перехід предмета дії з актуального стану до потрібного. (Про спосіб дії, взятий у цілому, теж можна сказати, що він забезпечує чи має забезпечити такий перехід. Але рідч у тому, що виконавчі операції переводять предмет дії з актуального стану до потрібного за умови, що діюча система підготовлена до здійснення такого переводу).

Нарешті, закінчення (зак.) — це операція, що формує сигнал про припинення дії (її може й не бути).

Блоки, виділені у нашій схемі, — це так звані функціональні частини способу дії¹⁶. Основні поміж них — виконання, або виконавча частина способу дії, і орієнтування, або орієнтувальна частина способу дії (позначена на рис. як орієнт.).

Крім орієнтування й виконання, у способі дії виділяють іноді ще контрольну частину. Ми поділяємо думку, що контроль є функцією орієнтування¹⁷, яка в завершальній стадії реалізації дії виявляється найвиразніше внаслідок вичерпання або зведення до мінімуму інших функцій.

¹⁵ Див.: Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. М., 1966, с. 280.

¹⁶ Виділення функціональних частин у способах дій відіграє важливу роль у психології навчання, ефективність якого істотною мірою залежить від того, які функціональні частини способів засвоюючого дій становлять основні об'єкти опрацювання. — Див.: Машбиць Ю. І. Психологічний аналіз навчальної задачі. — Рад. школа, 1972, № 11, с. 29.

¹⁷ Див.: Гальперин П. Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. — В кн.: Исследования мышления в советской психологии. М., 1966, с. 254.

Структуру пізнавальної та спонукальної фаз орієнтування на рисунку не показано (вона може бути як простою, так і складною). Зокрема, у разі так званого активного орієнтування до складу блоку ПФО входить система операцій, яка ізоморфна тій, що подана на всьому рисунку, але відрізняється від останньої тим, що виконання в цій системі моделюється, так би мовити, в плані образу. Як відзначає П. Я. Гальперін, «тільки на основі такого примірювання дії в плані образу... є можливим її пристосування до одиничних одноразових особливостей умов поведінки»¹⁸.

Активне орієнтування описується П. Я. Гальперіном як суто психологічний феномен, властивий лише людині й, на нижчому рівні, тваринам. Проте створення «інтелектуальних» роботів, які за допомогою відображення зовнішнього середовища і оперування з моделями своєї поведінки досягають намічених цілей у нових для себе ситуаціях¹⁹, свідчить про те, що технічні системи також здатні до такого функціонування.

Вище розглянуто той випадок, коли спосіб дії описується як певна закономірність. Спосіб дії, описуваний як факт, або, інакше кажучи, реалізація способу дії в кожному окремому акті, завжди починається з орієнтування і ним же завершується (якщо не враховувати операції закінчення). Функція остаточної реалізації пізнавальної фази орієнтування зводиться при цьому до контролю досягнення мети дії. Якщо виконавча частина способу дії повторюється n разів, то орієнтувальна частина — $(n+1)$ разів. У граничному випадку (коли орієнтування дає інформацію, що мета вже досягнута) $n=0$, тобто реалізація способу дії не містить у собі виконання.

Зі сказаного випливає, що категорія цілеспрямованої дії щільно пов'язана з поняттями діючої системи, відображуючої, цільової і планової моделей. Схарактеризуємо їх детальніше.

Діапазон об'єктів, що їх відображує поняття діючої системи, дуже широкий. Навіть у межах психології воно використовується в дослідженнях з проблем не тільки індивіда, але й групи, колективу. Взагалі, можна розглядати як діючу систему будь-яку організацію (виробничу, політичну тощо), а також найрізноманітніші біологічні, технічні та людино-машинні системи. На наш погляд, до діючих систем можна залічити будь-які керуючі системи, що функціонують за принципом зворотного зв'язку. Адже в такій системі, по-перше, певним чином (наприклад у вигляді програми) фіксується мета керування, тобто модель потрібного стану об'єкта керування; по-друге, така система використовує інформацію про актуальний стан цього об'єкта (а значить, у системі є його відображуюча модель); по-третє, в результаті зіставлення зазначених моделей виробляється сигнал розбіжності, від параметрів якого залежить, чи здійснюватимуться подальші операції, і якщо здійснюватимуться, то які саме.

Отже, є достатня підстава включити до обсягу поняття дії поняття керуючого діяння в системі керування із зворотним зв'язком²⁰, що використовується в кібернетичі. Поняття дії (цілеспрямованої) ширше останнього: воно охоплює і випадки зміни мети (що характерні, зо-

¹⁸ Гальперін П. Я. Введение в психологию. М., 1976, с. 118.

¹⁹ Див., наприклад: Тимофеев А. В. Роботы и искусственный интеллект. М., 1978, 191 с.

²⁰ В літературі відзначається, що «головна характеристика керування полягає в реалізації цілеспрямованих і доцільних дій». (Тюхтин В. С. Философские проблемы кибернетики.— В кн.: Философские проблемы современного естествознания. М., 1974, с. 193.)

крема, для творчої діяльності), тоді як поняття керування відображує процеси забезпечення досягнення певної мети²¹. Підкреслимо також, що можливість описання багатьох дій як керуючих діянн зовсім не означає, що останнє поняття достатнє для пояснення всіх властивостей дій, особливо тих, які мають в основі активне орієнтування.

Широкому тлумаченню поняття діючої системи відповідає таке саме широке тлумачення понять відображуючої, цільової та планової моделей. Водночас профіль і завдання досліджень можуть потребувати виділення дій, в яких ці моделі задовольняють спеціальні вимоги (наприклад вимогу усвідомлення їх змісту суб'єктом діяльності). Для позначення усвідомлюваних форм зазначених моделей використовуються терміни «образ», «ціль» («мета») і «план». Питання про їх придатність для позначення неусвідомлюваних форм цих моделей є, як відомо, дискусійним. Тут, на наш погляд, має йтися не про терміни, а про необхідність враховувати як специфічні властивості усвідомлюваних образів, цілей і планів, так і все те, що об'єднує ці феномени з неусвідомлюваними формами відповідних моделей. Слід зважити і на різницю в рівнях усвідомлення, і на те, що формування свідомості передбачає певний рівень розвитку цілеспрямованих дій.

Отже, категорія цілеспрямованої дії охоплює широке коло явищ — від функціонування найпростіших автоматів до вищих форм людської творчості. Сприймати таке охоплення як ототожнення цих явищ означало б нерозуміння самої суті міжнаукових категорій. Адже виявлення спільних рис у різнорідних феноменах і узагальнене відображення цих рис у відповідних поняттях становлять важливу передумову конкретного вивчення специфіки окремих типів таких феноменів.

Наявність у діючій системі цільової моделі (зокрема усвідомлюваної мети) виступає як компонент причини дії. Зрозуміло, що через це мета постає як ланка в ланцюгу причинно-наслідкових зв'язків, оскільки сама має певні причини. Вище згадувалося про ідеалістичне протиставлення цільових пояснень причинним. Матеріалістичне тлумачення цільових відношень долає цей дуалізм. Воно полягає в тому, що мета (наприклад бажання дитини одержати іграшку) є однією із складових причини дії, що змінює стан відповідного предмета (наприклад іграшка переміщується до рук дитини). У психологічному (а також у соціологічному, етичному, кримінологічному) аналізі дій таке тлумачення є цілком правомірним і навіть необхідним. Але при цьому треба пам'ятати, що ідеальна мета не може існувати без матеріальної мозкової моделі, яка є її «носієм».

Важливою умовою дослідження дій є аналіз їх результатів, тобто станів різних матеріальних та ідеальних предметів, набутих ними внаслідок здійснення цих дій. Щодо успішних дій (мета яких досягається) виявляється корисним розрізнення їх прямих результатів (завбачених цілями дій) та всіх інших (непрямих). Зокрема, це розрізнення важливе в психології — результат, передбачений в усвідомленій меті дії, з більшою ймовірністю, ніж інші результати, усвідомлюється суб'єктом, краще запам'ятовується ним і більшою мірою впливає на його подальшу діяльність.

Було б, однак, помилкою ототожнювати прямі результати дій з усвідомлюваними, а непрямі — з неусвідомлюваними. Так, наприклад, суспільно небезпечні наслідки є прямим результатом дії злочинця лише за умови так званого прямого заміру. У разі ж непрямого (евентуаль-

²¹ Див., наприклад: Левада Ю. Управление.— Философская энциклопедия. М., 1970, т. 5, с. 283.

ного) заміру суспільно небезпечним є непрямий (хоч і усвідомлюваний, і навіть передбачуваний) результат дії. Психологічне і міжнаукове поняття цілеспрямованої дії охоплює, зокрема, й те, що юристи називають «навмисною бездіяльністю». Нагадаємо, що в реалізації способу дії його виконавча частина може бути відсутня.

Категорія дії міцно пов'язана з категорією задачі. Цей зв'язок виявляється у розгляді цих категорій і як психологічних, і як міжнаукових. Задача у найширшому розумінні є системою, обов'язковими компонентами якої є, по-перше, якийсь матеріальний або ідеальний предмет (предмет задачі) в його актуальному стані і, по-друге, вимога задачі, тобто модель потрібного стану цього предмета. Якщо ця модель включена у діючу систему та бере участь у детермінації дій, то вона виступає як цільова модель, про яку йшлося вище. Інакше кажучи, кожна дія спрямована на розв'язання тієї задачі, вимога якої міститься в діючій системі.

Описуючи співвідношення між діями та задачами, потрібно враховувати, що у функціонуванні скільки-небудь розвинених діючих систем ті й ті мають ієрархічну будову. Розв'язання досить складної задачі (позначимо її літерою M) досягається здійсненням системи дій, кожна з яких спрямована на розв'язання якоїсь підзадачі цієї задачі.

Якщо вдається розглянути дію V , спрямовану на розв'язання всієї задачі M , то кожному із згаданих вище дій можна назвати підпорядкованою щодо дії V (підпорядковуючою). Система, яка реалізує підпорядковану дію, не обов'язково збігається із системою, що реалізує підпорядковуючу дію (наприклад дія члена колективу є підпорядкованою щодо дії колективу).

Якщо фрагмент функціонування діючої системи, який відповідає певній функціональній частині способу дії V , може бути описаний як дія W (підпорядкована дії V), то в способі дії W можна також виділити функціональні частини. Звідси випливає важливий висновок: одні й ті самі фрагменти поведінки можуть належати до різних функціональних частин способу дії залежно від того, в системі якої дії вони розглядаються.

Згідно з П. Я. Гальперіним, «окрема предметна дія, виконувана й простежувана «щоб дізнатись», становить природну одиницю мислення»²². Спосіб такої дії входить, принаймні потенційно, до пізнавальної фази орієнтування певної підпорядковуючої дії. Можна, звичайно, виділяти і такі підпорядковані дії (дії прийняття рішення, планування, виконавські тощо), способи яких з усіма їх функціональними частинами входять до спонукальної фази орієнтування або до виконавчої частини способу підпорядковуючої дії.

З ієрархією дій щільно пов'язана ієрархія цільових моделей. У діючих системах, що відзначаються досить розвинутою спонтанною активністю, на найвищих щаблях цієї ієрархії перебувають цільові моделі особливого типу, які ми вважаємо за можливе ототожнити з потребами діючої системи. Насправді, потребу можна описати як модель потрібного стану самої діючої системи. Потреби (мається на увазі, звичайно, відображена активною системою потреба — у психології суб'єктивна, — а не об'єктивне відношення, що полягає в залежності функціонування системи, скажімо, від споживання якогось ресурсу) разом з підпорядкованими їм цільовими моделями, близькими до них в описуваній ієрархії, становлять сукупність мотивів дій. Поняття мотиву найповніше роз-

²² Гальперин П. Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий..., с. 247.

роблене у психології; нині посилений інтерес до нього виявляють представники суміжних з нею наук: біології і соціології. Та хоч на якому рівні аналізу і щодо якої діючої системи розглядаються мотиви, їх специфічна властивість полягає в тому, що вони є внутрішніми передумовами формування цільових моделей, які керують окремими діями, і виділення ресурсів діючої системи на реалізацію цих дій.

Заслуговує на увагу поняття «окремої діяльності», тобто системи дій суб'єкта, керованих спільним для них мотивом²³. Введене як суто психологічне, це поняття може мати ширше тлумачення. Кожній «окремій діяльності», як і кожній дії, можна поставити у відповідність певний предмет і певну модель його потрібного стану (цільову модель). Інакше кажучи, кожній «окремій діяльності», як і кожній дії, відповідає певна задача, розв'язувана суб'єктом.

Один мотив може бути підпорядкований іншому (наприклад мотив учня, що полягає в прагненні дістати хорошу оцінку, — мотивові заслужити схвалення батьків). Отже, можна говорити про ієрархію мотивів і відповідно про ієрархію «окремих діяльностей». При цьому суб'єкти підпорядкованого й підпорядковуючого мотивів можуть і не збігатися.

Наведені дані свідчать про високий рівень узагальненості поняття цільової моделі. Можна обґрунтувати такий висновок і щодо інших понять, пов'язаних з поняттям дії.

У порівняльному аналізі останніх, звичайно, треба враховувати і їх специфічні властивості — належність до того чи того класу. Але ці властивості можуть бути адекватно визначені лише на основі вироблення загального поняття дії. Вище ми спробували описати таке поняття, точніше — систему понять, що розкривають зміст категорії «дія».

Наголосимо ще раз, що дії не зводяться до сукупності виконавчих операцій. Більше того, як було показано вище, можливі дії, що зовсім не містять у собі таких операцій; водночас акти, які не містять у собі орієнтувальних операцій, не є актами цілеспрямованої дії. Наведене положення (якщо розглядати його в межах аналізу людської діяльності) є одним з конкретних виявів принципу єдності діяльності та психічного відображення. У зв'язку з цим воно становить значний методологічний інтерес як для психології (де воно застосовується давно), так і для розробки загальної теорії діяльності, бо дає змогу запобігти спрощеному її тлумаченню.

Отже, поняття цілеспрямованої дії має велике значення і для окремих наукових дисциплін, і для посилення зв'язків між ними, воно відіграє важливу евристичну роль у з'ясуванні принципів кільцевої будови і багаторівневої організації будь-якої діяльності, а також процесів, що її реалізують²⁴.

Комплексний міждисциплінарний характер дослідження дій має світоглядну значущість, дає змогу розкрити взаємозв'язок принципів, що покладені в основу марксистського розуміння рушійних сил суспільства (принципів детермінізму, діяльності). Розробка міжнаукової категорії дії допомагає простежити спорідненість і генетичний зв'язок закономірностей, що відповідають різним рівням розвитку матерії, різним формам її руху. Використання понять і пояснювальних схем однієї

²³ Див.: Леонтьев А. Н. Общее понятие о деятельности.— В кн.: Основы теории речевой деятельности. М., 1974, с. 12.

²⁴ Див., докладніше: Смирнов С. Д. Психологическая теория деятельности и концепция Н. А. Бернштейна.— Вест. Моск. ун-та. Сер. Психология, 1978, вып. 2, с. 14—25.

дисципліни для пізнання закономірностей, що їх вивчає інша, не означає зведення їх одна до одної.

М. Г. Ярошевський, застерігаючи проти редукціоністських тенденцій у методології психологічної науки, висловив думку, що реальність «не висвічується, а затемнюється, коли на неї проєктуються схеми, що склалися при дослідженні явищ інших порядків»²⁵ (мається на увазі застосування у психології схем, запозичених з фізіології, соціології, кібернетики). На наш погляд, така проєкція буває плідна, хоча, звичайно, не можна нею обмежуватись. Скажімо, виявилось, що схеми, розроблені в межах психології як суто психологічні, мають значно ширший діапазон застосування: вони успішно «працюють» у вивченні інших сфер реальності.

Досвід розвитку науки свідчить про однобічність як редукціоністського, так і ізоляціоністського підходів. Дедалі більшої значущості набувають загальнонаукові та міжнаукові категорії, що опосередковують зв'язки між поняттями, специфічними для окремих дисциплін, і сприяють пізнанню матеріальної єдності світу, створенню його наукової картини.

* * *

Поняття целенаправленого діяння, будучи одним из вєдущих в психологии, в то же время относится к числу межнаучных категорий, обладающих значительной эвристической и мировоззренческой ценностью. Оно находит эффективное применение в нейрофизиологии, социологии, правоведении, кибернетике и других науках. В статье выявляется место рассматриваемой категории в ряду родственных понятий, анализируются специфические черты целенаправленного действия и структура способов действий, описываются иерархические системы действий. Исследование процесса становления категории целенаправленного действия подтверждает вывод о несостоятельности как редукционистского, так и изоляционистского подхода к связям между научными дисциплинами.

²⁵ Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. М., 1974, с. 443.

В. Є. ХМЕЛЬКО

МЕТОДИКА СОЦІАЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБАЛАНСОВАНOSTІ СТРУКТУРИ РОБОЧИХ МІСЦЬ НА ПРОМИСЛОВОМУ ПІДПРИЄМСТВІ

XXVI з'їзд відзначив необхідність здійснити в найближче десятиріччя глибокі перетворення в найважливішій сфері життєдіяльності людей — у праці. «Партія і держава доклали і докладають багато зусиль, щоб зробити працю людини не тільки більш продуктивною, а й змістовною, цікавою, творчою. І найважливішу роль тут покликана відіграти ліквідація ручної, малокваліфікованої і важкої фізичної праці. Нею у нас поки що зайняті ще мільйони людей. Це не тільки економічна, а й серйозна соціальна проблема»¹, — відзначено у Звіті ЦК КПРС XXVI з'їздові партії.

В економічному плані малокваліфікована праця означає нерациональне використання трудових ресурсів, несумісне з переходом на інтенсивний шлях розвитку народного господарства. У соціальному — це завада розвитку людських здатностей, творчій самореалізації і самовираженню особи. Тому розв'язати цю проблему — значить, як підкреслив товариш Л. І. Брежнев, «усунути істотні перешкоди на шляху перетворення праці в найпершу життєву потребу кожної людини»².

Загальні орієнтири цієї роботи намічені у затверджених з'їздом «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року». Разом із завданням підняти технічну озброєність праці, всемірно впроваджувати комплексну механізацію і автоматизацію виробничих процесів на передній план висувається завдання «вжити заходів до досягнення збалансованості наявних і створюваних робочих місць з трудовими ресурсами»³.

Крім балансу за їх загальною кількістю, істотне значення для піднесення економічної і соціальної ефективності виробництва має узгодженість якісної структури робочих місць зі структурою загальноосвітньої і професійної підготовки кадрів. Соціологічні дослідження показують, що за сучасного рівня освіти молоді, яка поповнює робітничі колективи, збереження робочих місць, де використовується малокваліфікована праця, здебільшого спричинює низьку задоволеність роботою, високу плинність кадрів і, отже, економічні втрати. Навпаки, вдосконалення структури робочих місць, що забезпечує збагачення змісту праці і зменшення диспропорцій між тим рівнем освіти робітників, який потрібен виробництву, і тим, що наявний реально, сприяє підвищенню привабливості праці і зростанню стабільності трудових колективів, робить значний позитивний вплив на розвиток особи робітника, активізацію його трудової діяльності і піднесення її мотивів.

Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш ІВ. В. Щербинський відзначав, що «слід повніше забезпечувати відповідність між якісною структурою праці (з точки зору потрібних для неї освіти і кваліфікації) і кваліфікаційно-освітньою структурою робітничого персоналу. Для цього необхідно організувати систематичний контроль за відтворенням структури робочих місць і структури трудових ресурсів, ввести у плани економічного і соціального розвитку підприємств і регіонів відповідні показники»⁴.

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 69.

² Там же.

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС..., с. 166.

⁴ Труд, 1980, 29 июля.

Такі показники, що характеризують структуру робочих місць підприємства та її збалансованість зі структурою загальної і професійної освіти робітничого персоналу, а також процедури збирання і обробки потрібної інформації, які дають змогу обчислити ці показники, містяться у методичці, що описується нижче.

Методика розроблена і рекомендована до впровадження сектором наукового комунізму Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і відділом соціологічних досліджень праці Інституту філософії АН УРСР⁵.

Вона призначена для регулярного забезпечення керівництва підприємства, його служб і цехів соціальною інформацією, потрібною для підготовки і прийняття рішень про те, в якій послідовності доцільно ліквідувати наявні робочі місця мало-кваліфікованої і важкої ручної праці і для яких категорій робітників доцільно організувати додаткове навчання певного рівня, щоб найефективніше підвищувати ступінь збалансованості структур робочих місць і освіти робітничих кадрів з урахуванням тенденції зростання освіти і додержання пріоритету витіснення важкої ручної праці.

Задля цієї мети методика програмує виконання службами підприємства (соціологічною, кадровою, організації праці і службою АСУ) робіт, що в підсумку забезпечують автоматизоване складання на ЕОМ (з періодичністю, визначеною керівництвом підприємства) вихідних документів таких чотирьох типів.

1. Документи оглядово-аналітичного характеру, що містять для заданого об'єкта (підприємства, цеху або дільниці) показники потреб у робочих кадрах окремо: (а) по основних видах праці, (б) по рівнях потрібної освіти, (в) по розрядах потрібної кваліфікації; а також показники задоволення цих потреб і збалансованості структури робочих місць з наявною і прогнозованою освітою робітничих кадрів.

2. Документи оцінно-рекомендаційного характеру, що становлять упорядковані списки виділених однотипних об'єктів (з відповідними показниками для кожного об'єкта): перелік виробничих дільниць з найменш сприятливою на підприємстві структурою робочих місць; списки робочих місць (по цехах), рекомендованих до усунення у першу, другу і третю чергу; перелік цехів з недостатньою для виробництва освітою робітничих кадрів; списки робітників (по цехах), рекомендованих для додаткового навчання.

3. Документ оцінно-орієнтовного характеру — впорядкований перелік усіх цехів з обраними показниками структури робочих місць та її відповідності рівневі освіти робітників.

4. Документи вибірково-аналітичного характеру (що видаються за окремими запитами), які містять показники розподілів і статистичних зв'язків між певними характеристиками робочих місць і кадрів обраних виробничих під-

⁵ Над складанням методики працював автор статті у співробітництві з В. І. Паніотто. Її дослідний варіант апробований лабораторіями соціологічних досліджень і профорієнтації (ЛСДП) двох металургійних заводів Жданова. У грудні 1980 року — у відділенні переробки рідких шлаків доменного цеху заводу «Азовсталь» (одержані експертні оцінки спеціалістів відділення щодо 95 видів робочих місць, на яких було зайнято 444 робітники; обстеження здійснив П. Н. Ковчук). У січні 1981 року — у листопротатному цеху «1700» заводу ім. Ілліча (спеціалісти цеху оцінили 195 видів робочих місць, на яких було зайнято 849 робітників; обстеження здійснили В. І. Ісаєв та В. М. Гутникова).

Під час доопрацювання методики враховані зауваження і пропозиції згаданих співробітників ЛСДП заводів «Азовсталь» та ім. Ілліча, а також пропозиції щодо організації обробки інформації на ЕОМ співробітників відділів АСУ цих підприємств А. І. Андрюхіна і В. А. Баданової. Крім того, взято до уваги рекомендації з приводу дослідного варіанту методики, висловлені соціологами А. Г. Здравомисловим, В. П. Чорноволенком, О. І. Шкаратаном, В. О. Ядовим, а також В. І. Герчиковим, Л. Є. Кесельманом, Д. А. Лалетиним та Н. А. Лобановим.

розділів або підприємства в цілому; вони призначені для поглибленого аналізу стану виділених об'єктів під час підготовки проектів відповідних рішень.

У документах перших трьох типів інформація подається як готова для розроблення і перевірки виконання відповідного розділу плану економічного і соціального розвитку підприємства.

Реалізація зазначеної методики передбачає прийняття дирекцією, партійним і профспілковим комітетами заводу рішення про її впровадження і видання відповідного розпорядження (або постанови) із затвердженням планом-графіком заходів.

Процес реалізації методики умовно поділений на три етапи: підготовчий, основний і етап стаціонарного режиму.

На підготовчому етапі соціологічна служба має опанувати понятійний апарат методики, в якому ключовим є уточнене поняття «робоче місце» (РМ). Цей термін нерідко вживається як назва тієї частини простору виробничого приміщення або території, де працює (або має працювати) якийсь робітник. Для позначення робочого місця в цьому разі звичайно використовують назву тих засобів праці (певної сукупності, одиниці або частини виробничого обладнання), що їх даний робітник приводить у дію або обслуговує. У цьому розумінні на одному і тому самому РМ може працювати не одна людина, а кілька (за неоднозмінної організації виробництва). Однак різні групи РМ можуть бути зайняті в різне число змін. Обчислення кількості виділених в такий спосіб «просторових» РМ дає величину, що, як правило, не дорівнює і не кратна чисельності необхідного підприємству робітничого персоналу. Тому для обліку обсягу потреб підприємства (і його підрозділів) у трудових ресурсах треба було б виділяти «одиничне «фізичне» РМ — конкретну частину не тільки виробничого простору, а й виробничого часу. За такого підходу кількість РМ збігається з чисельністю необхідних виробництву працівників з повною нормативною зайнятістю. А це дозволяє обчислювати ступінь збалансованості загальної кількості РМ і трудових ресурсів.

Проте це ще не дозволяє обчислювати ступінь збалансованості їх якісних структур, істотних у соціально-економічному плані. Так, наприклад, очевидно, що вимоги до рівня підготовки робітничого персоналу на різних РМ зумовлюються не простором і часом, а тією сукупністю трудових функцій, яка передбачається певними засобами праці та її конкретною організацією. Тому за комплексного підходу РМ доцільно розглядати не тільки як певне місце у відповідній системі функціонуючих засобів виробництва (у фізичному просторі-часі), але й як певне місце у відповідній системі організації праці, її поділу і з'єднання (тобто у певному функціональному просторі).

Відповідно до такого підходу в описуваній методиці прийнято таке визначення: окреме (одиничне) РМ — це локалізована засобами праці та її організацією у виробничому просторі і часі певна сукупність трудових функцій, для виконання яких протягом будь-якого даного календарного періоду необхідна трудова діяльність одного працівника у повний (встановлений законом) робочий час за цей період.

У методиці вводиться також поняття ідентичних РМ, а їх сукупності виділяються як окремі види РМ — одиничні об'єкти прикладного дослідження за даною методикою.

Предметом цього дослідження є вимоги, що ставить функціональний зміст праці на РМ кожного виду, до рівня загальноосвітньої і професійної підготовки робітників. Через те що нормативні довідники дають тільки усереднені вимоги до рівня освіти робітників певних професій і розрядів, рівень підготовки, потрібний на кожному конкретному виді РМ, завбачено визначати методом стандартизованих експертних оцінок за допомогою спеціальної анкети, призначеної для інженерно-технічних працівників цих цехів.

Експертне оцінювання РМ передбачено здійснювати по цехах на основному етапі дослідження. Для його організації і проведення кожний із цехів підприємств забезпечується доданим до методики комплектом документів, до якого входять: 1) рекомен-

дації щодо формування і організації роботи цехової експертної комісії; 2) інструкція щодо збирання і підготовки первинної інформації; 3) форми вихідної документації; 4) анкета експертної оцінки РМ; 5) облікові форми.

На підготовчому ж етапі у кожному цеху за процедурами, описаними в інструкції, здійснюється аналіз територіальної і функціональної структур цеху і складаються вихідні документи: 1) список підрозділів цеху; 2) списки видів РМ кожного підрозділу; 3) список експертів рівня освіти, потрібного на виділених видах РМ. Соціологічна служба підприємства подає методичну допомогу цехам у складанні вихідних документів, здійснює перевірку і облік запланованих експертів, організовує тиражування експертних анкет і провадить інструктаж для співробітників цехів з питань організації експертної оцінки РМ і підготовки здобутої інформації до обробки на ЕОМ.

Оскільки на складання математичних програм машинної обробки інформації може знадобитися більше часу, ніж для інших видів підготовчих робіт, то соціологічній службі рекомендується після ознайомлення з методикою передусім підготувати для служби АСУ підприємства технічне завдання на обробку інформації про РМ і кадри, а також на створення відповідної бази даних. Зміст такого технічного завдання викладений у додатку «Загальна схема формування баз даних і зміст обробки інформації на ЕОМ». Тут на соціологічну службу покладається узгодження форми викладу технічного завдання зі службою АСУ і приведення його до вигляду, необхідного для програмістів даної служби. Після цього, перед тим як розповсюджувати методичні документи в усіх цехах, соціологам підприємства доцільно самим здійснити повний цикл збирання і підготовки первинної інформації в одному з цехів. Досвід цієї роботи та її наступний аналіз допоможе соціологам краще підготуватися до виконання згаданих вище функцій консультантів, контролерів та інструкторів під час запровадження методики в решті цехів.

Служба АСУ підприємства на підготовчому етапі (і протягом першої частини основного етапу) розробляє і освоює комплекс програм обробки інформації згідно з технічним завданням, підготовленим соціологами. Цей етап завершується проведенням інструктивної наради з членами цехових експертних комісій, які безпосередньо відповідають за збирання і підготовку до обробки первинної інформації, і переданням їм потрібної кількості тиражованих бланків анкет експертної оцінки РМ та облікових форм.

Основний етап робіт розпочинається в цехах з підготовки анкет експертної оцінки, кожна з яких складається з двох частин — загальної і спеціальної. Загальна частина однакова для всіх експертів; спеціальна ж — однакова тільки для тих (як правило — п'яти) експертів, які оцінюють одні і ті самі РМ. Під час підготовки анкет у бланк їхньої спеціальної частини вписуються коди і назви тих видів РМ, що оцінюються певними експертами.

Перед врученням анкет рекомендується вжити низку заходів, спрямованих на формування позитивного емоційного фону контактів дослідників з експертами та їхньої готовності до співробітництва в освітньо-кваліфікаційній паспортизації РМ.

Коли анкети роздано в цехах, розпочинається заповнення двох облікових форм, в одну з яких заносяться відомості про РМ, а в другу — про робітничий персонал. У першій, до фіксації експертних оцінок, зазначаються: 1) коди підрозділів цеху, до складу яких (функціонально і територіально) входить кожний вид РМ; 2) кількість працівників на даному виді РМ, потрібних за штатним розкладом, з одного боку, і реально — за відповідної організації виробництва — з другого; 3) вид функціонально-технологічного характеру праці; 4) нормативний вік виходу на пенсію з даного виду РМ для чоловіків і жінок.

Для наступних обчислень показників збалансованості структур РМ і кадрів в обліковій формі відомостей про робітничий персонал фіксуються: коди підрозділу цеху і виду РМ, на якому зайнятий кожен робітник, його табельний номер, стать, рік народження, освіта і тарифний розряд. У тих випадках, коли в АСУП є діюча підсистема «Кадри», у базі даних якої містяться відомості про робітників, тоді ця інфор-

мація збирається за короткою формою, що в ній фіксуються тільки коди підрозділу цеху, дільниці, виду РМ і табельний номер робітника.

Заповнені у цехах облікові форми передаються службі АСУП, де (за розробленими на цей час програмами) здійснюється автоматизований попередній аналіз розподілів експертних оцінок. У процесі цього аналізу за критеріями, заданими в методиці, визначається перелік тих видів РМ кожного цеху, що дістали надто розбіжні оцінки потрібної освіти і потребують оцінки цехової експертної комісії. Списки цих РМ і ті оцінки, що їх вони дістали, видрукуються ЕОМ за спеціальною формою і передаються у відповідні цехи.

Цехові експертні комісії мають за певною процедурою провести арбітражну оцінку рівня освіти, потрібного на виділених РМ. Частка таких РМ за правильною організації експертного опитування не перевищує, як показують пілотажи дослідження, здійснені на металургійних заводах Жданова, п'ять-шість процентів загального числа оцінюваних РМ.

Після одержання заключних оцінок цехових експертних комісій служба АСУ підприємства здійснює обробку здобутої інформації. Формули та алгоритми, розроблені в методиці, дозволяють обчислювати показники, що характеризують (у масштабах підприємства, цеху, виробничої дільниці або служби): потреби в робітничих кадрах, ступінь задоволення цих потреб, збалансованість структур РМ і освіти робітничих кадрів і два види їх дисбалансу.

Для стаціонарного режиму передбачені процедури, що забезпечують регулярне оновлення інформації у базах даних «Робочі місця» та «Робітничий персонал» АСУП і періодичне автоматизоване складання вихідних документів для керівництва підприємства і цехів.

За прийнятим у методиці змістом поняття «робоче місце» кількість РМ певної якості збігається з необхідною підприємству кількістю ресурсів відповідної якісної значеності. Тому характеристики структур РМ водночас є і характеристиками відповідних потреб у робітничих кадрах.

У вихідних документах передбачено вміщувати показники, що характеризують структуру РМ (ї потреб в робітничих кадрах) у трьох аспектах: 1) за основними видами функціонально-технологічного характеру праці (функціонально-технологічна структура); 2) за тарифними розрядами робіт (тарифно-кваліфікаційна структура); 3) за рівнями потрібної освіти (освітньо-кваліфікаційна структура).

Загальну картину функціонально-технологічної структури РМ та потреб у робітничих кадрах дає розподіл РМ за основними видами виконуваної на них праці. Частковими показниками функціонально-технологічної структури у підсумкових формах слугують: для оцінки ступеня її відсталості—частка РМ ручної праці і частка РМ важкої ручної праці; для оцінки ступеня її прогресивності— частка РМ по налагодженню і ремонту автоматизованого обладнання. Крім того, обчислюються показники, які орієнтовно характеризують загальний рівень розвитку функціонально-технологічної структури РМ (за умовною 5-ти бальною шкалою і в процентах від найбільшого можливого значення) та її неоднорідність. Ці показники можуть слугувати для порівняння у даних аспектах різних виробничих підрозділів (підприємств, цехів, дільниць).

Для оцінки рівня розвинутої праці потрібно враховувати ступінь її складності, а отже, рівень вимог, що їх вона ставить до кваліфікації робітників. За показник рівня потрібної кваліфікації звичайно править тарифний розряд. У цьому разі, однак, кваліфікаційна структура праці висвітлюється у специфічному плані, в якому складність праці оцінюється разом з її важкістю, шкідливістю та деякими іншими особливостями, що потребують грошової винагороди. Тому за такого підходу точніше говорити не про кваліфікаційну, а тарифно-кваліфікаційну структуру. Загальну характеристику цієї структури потреб у робітничих кадрах дає розподіл РМ за тарифними розрядами робіт, що його передбачено методикою вміщувати у додатковій підсумковій формі, тобто в числі тих вихідних документів, які надаються за запитом.

Диференціація РМ за тарифними розрядами робіт із зазначених причин не дозволяє достатньо надійно оцінити частку потреб у малокваліфікованій праці в тому чи тому виробничому підрозділі. Адекватнішу характеристику дають оцінки тих вимог, що ставляться до рівня загальної і професійної освіти робітників. За такого підходу ступінь кваліфікованості потрібної праці може бути узагальнено оцінений середніми витратами часу на здобуття освіти, необхідної для ефективного виконання відповідних трудових функцій.

Освіта (загальна і професійна) як компонент кваліфікації працівника має особливе значення для сучасного виробництва. І це зумовлено не тільки зросталою досконалістю засобів праці внаслідок науково-технічної революції, а й якісно новим рівнем розвитку відтворення трудових ресурсів в умовах зрілого соціалізму, коли завершився перехід до загальної повної середньої освіти. Провідним фактором диференціації у визначенні рівня кваліфікованості праці стає потрібний для неї рівень освіти. Особливо в соціальному аспекті — з погляду тих об'єктивних умов, що їй надає зміст праці для розвитку особи робітника. Повна середня освіта, що становить масову норму для під-ростаючих поколінь, які вступають у виробництво, нині становить конкретну «точку відліку», щодо якої рівні потрібної освіти виступають як середні, низькі або високі.

Детальніший аналіз тих вимог, які праця на кожному з РМ ставить до рівня загальної і професійної освіти працівників, дозволяє розкрити освітньо-кваліфікаційну структуру потреб у робітничих кадрах. Загальну картину цієї структури дає розподіл РМ за рівнями потрібної освіти. Частковими показниками стану освітньо-кваліфікаційної структури РМ конкретного підрозділу виробництва слугують частки РМ, яким має відповідати освіта вища, нижча за повну середню або така, що їй дорівнює. За узагальнений показник рівня розвитку цієї структури в цілому править середнє число років потрібної освіти. Показником її неоднорідності, відповідно, слугує коефіцієнт варіації числа років потрібної освіти.

Із зазначеного раніше випливає, що за умов зрілого соціалізму соціально важливим показником, який характеризує структуру потреб у робітничих кадрах, є ступінь її невідповідності загальній середній освіті. У методиці розроблений такий показник, що виражається у процентах і дістає нульового значення тоді, коли у виробничому підрозділі немає жодного РМ, на якому потрібна освіта нижча повної середньої.

Як уже було сказано, у підсумкових документах передбачено також показники, що характеризують ступінь задоволення потреб виробництва у робітничих кадрах у трьох структурних розрізах. Так, наприклад, в одній із підсумкових форм вміщуються дані про наявність, нестачу (або надлишок) робітничих кадрів за кожним видом праці у числовому і процентному вираженні. Тут же наводиться використовуваний звичайно звідний показник, що відображує (у процентах) відношення сумарної наявності до загального обсягу потреб. Однак це — «валовий» показник, який не враховує структурних диспропорцій. Тільки в тому разі, коли відношення наявних і потрібних кількостей робітників однакові за всіма видами праці, він адекватно характеризує також і ступінь відповідності функціонально-технологічних структур РМ (потреб у робітничих кадрах), з одного боку, і самих робітничих кадрів — з другого. У загальному ж випадку зазначена умова не виконується: потреби у робітничих кадрах для різних видів праці задовольняються, як правило, неоднаковою мірою. Тому у методиці розроблено спеціальний показник — індекс структурної кількісної відповідності (C_1), що в даному разі характеризує відповідність потрібних і наявних кількостей робітників для різних видів праці. Він дорівнює 100 процентам тоді і тільки тоді, коли за всіма позиціями наявні кількості точно відповідають потрібним. Якщо всі потреби повністю незадоволені («відсутність наявності»), показник дорівнює нулю. За полярних структурних диспропорцій (повному незадоволенні одних потреб і надлишковому задоволенні інших) індекс стає негативним і може сягнути нижнього граничного значення (—100 %) тільки за максимальних структурних диспропорцій («усього того, що потрібно, немає; усе те, що є, не потрібне»). За пропорційного задоволення цих потреб величина C_1 збігається з величиною згаданого вище «валового» показника, а в реальних ситуаціях невеликих структурних диспропорцій — дещо менша за нього.

Задоволення потреб в робітничих кадрах різних тарифних розрядів характеризується показниками, аналогічними описаним вище. Однак задоволення потреб виробництва в робітничих кадрах різних рівнів освіти у такий спосіб не може бути схарактеризоване, тому що наявний рівень освіти робітників зовсім не завжди збігається з тим, що потрібний на їхніх РМ. Тому у методиці передбачена побудова двовимірного розподілу робітничого персоналу за рівнями потрібної і наявної освіти, який дає загальну картину відповідності освітньо-кваліфікаційних структур наявних кадрів та їхніх РМ. З тієї ж причини у методику введений спеціальний індекс структурної якісної відповідності (C_2), що в даному разі характеризує ступінь відповідності рівнів освіти наявних робітничих кадрів рівням освіти, потрібним на їхніх РМ. Так само, як C_1 , індекс C_2 змінюється у межах від 100 % до -100 %. Індекс дорівнює 100 % у тому і тільки в тому разі, коли за всіма позиціями наявна кількість повністю відповідає потрібній, тобто коли всі робітники мають саме той рівень освіти, який потрібний на їхніх РМ. Граничного нижнього значення (-100 %) C_2 може сягнути тільки в тому разі, коли рівні потрібної і наявної освіти мають протилежні значення за шкалою, що їх вимірює. Якщо ж усі відхилення наявної освіти від потрібної дорівнюють половині зазначеної максимальної різниці, то — внаслідок прийнятого визначення меж зміни C_2 — цей індекс дорівнює нулю.

Загальну картину збалансованості (незбалансованості) освітньо-кваліфікаційних структур РМ і робітничого персоналу дає розподіл РМ за знаком і величиною відмінностей між рівнями потрібної і наявної освіти у робітників, які працюють на цих РМ. Для зручності аналізу здійснюваних розподілів усі зайняті РМ поділені на три групи — за освітою робітників: (а) що дорівнює потрібній, (б) нижча потрібної і (в) вища за потрібну. Кожна з двох останніх груп і собі поділена на чотири підгрупи — за абсолютною величиною різниці між потрібною і наявною освітою, вираженою числом років навчання: один рік (незначна), два роки (помірна), три-чотири роки (значна), п'ять років і більше (вельми значна). Ці розподіли дозволяють оцінити ступінь збалансованості освітньо-кваліфікаційних структур РМ і кадрів, а також величини обох компонентів дисбалансу зайнятості в якісному аспекті — зумовленого (а) недостатністю освіти робітничого персоналу і (б) нестачею РМ достатньо кваліфікованої праці, тобто такої, що дозволяє робітникам повністю реалізувати у трудовій діяльності свій освітній потенціал.

Узагальненими показниками абсолютних величин цих компонентів дисбалансу «служують (виражені числом людино-років освіти): (а) обсяг освіти, недостатній для виробництва і (б) обсяг освіти, що не дістає реалізації у виробництві. А через те що значення цих показників залежать від загальної кількості зайнятих робочих місць, то для порівняння величин освітніх дисбалансів у різних виробничих підрозділах використовуються питомі значення цих величин — у розрахунку на одного зайнятого у підрозділі робітника.

Для порівняльної оцінки ступеня збалансованості освітньо-кваліфікаційних структур РМ і кадрів у різних виробничих підрозділах і для виділення тих із них, де ситуація щодо цього особливо неблагополучна, важливо враховувати не тільки становище, що склалося на момент обліку, але й імовірні перспективи його зміни. Перспективи ж цій зумовлені трьома основними обставинами: а) часткою незайнятих РМ з певними рівнями потрібної освіти; б) рівнем освіти робітничого поповнення; в) часткою робітників передпенсійного віку.

На першому етапі застосування методики (поки у базі даних не буде нагромаджена інформація, достатня для побудови більш точної прогностичної моделі) передбачається обчислення параметрів рівняння регресії наявної освіти робітників відносно часу їх зарахування на РМ (за останні 5 років) і використання результатів відповідних розв'язань цього рівняння для обчислення імовірного значення ступеня відповідності потрібної і наявної освіти у двох випадках: 1) за умови заповнення вакантних РМ у поточному році і 2) через 5 років за незмінної структури РМ, збереженні тенденції зростання наявної освіти і виходу на пенсію робітників, які досягли пенсійного віку. Для цих же випадків передбачено обчислення згаданих вище узагальнених показників.

Описана тут підсумкова інформація має подвійне призначення. По-перше, вона уможливило загальне ознайомлення зі станом структур РМ у різних виробничих підрозділах. Для цього передбачено регулярне видання відповідних підсумкових форм двох рівнів узагальнення даних: а) по підприємству в цілому — для дирекції і загальнозаводських служб (відділів організації праці, кадрів, технічного навчання; лабораторій соціологічних досліджень); б) по окремих цехах — для керівництва відповідного цеху. По-друге, ця інформація призначена для поглибленого аналізу і оцінки стану справ у тих з підрозділів, що підпорядковані конкретному рівневі керівництва, в яких порівняно з іншими становище найменш благополучне. З цією метою передбачається (за наявності запитів) видання підсумкових форм: а) дирекції підприємства і загальнозаводським службам — по обраних ними цехах (або підрозділах цехів); б) керівництву цеху — по обраних дільницях (або службах) відповідного цеху.

Однак самий відбір підрозділів з найменш благополучним станом РМ, кадрів і основних співвідношень між ними становить складне завдання, пов'язане із застосуванням багатьох критеріїв. Його розв'язання без машинної обробки даних або потребує надто великих витрат праці, або — за великої кількості підрозділів — взагалі неможливе (через величезний обсяг інформації, що має бути піддана аналізу). Тому методика враховує попередній автоматизований відбір найменш благополучних підрозділів за спеціально розробленими критеріями і алгоритмами. Його результати передбачено видавати у спеціальних формах, які містять впорядковані переліки відповідних підрозділів і той мінімум показників, що їх характеризують, який необхідний або для відбору об'єктів поглибленого аналізу, або для розробки проектів планових рішень по двох напрямках удосконалення структури праці: структури РМ, з одного боку, і структури рівня освіти робітничих кадрів — з другого.

Для підготовки рішень першого напрямку мають видаватися документи у двох формах з різним рівнем узагальнення підсумкових даних. Форма, призначена для дирекції підприємства і його служб, містить перелік певного числа виробничих дільниць, що — порівняно з іншими дільницями всіх цехів підприємства — мають найменш сприятливу структуру РМ (з погляду стану її функціонально-технологічної та освітньо-кваліфікаційної підструктур і співвідношення останньої зі структурою освіти робітничих кадрів).

Відбір дільниць у цей перелік і його впорядкування здійснюються за 17-ма критеріальними показниками, що побудовані в такий спосіб, щоб найбільш неблагополучні РМ враховувались з вищим пріоритетом. Так, наприклад, з вищим (першим) пріоритетом враховується частка РМ важкої фізичної праці, що не потребує жодної позавиробничої освіти, зайнятих робітниками з освітою не нижче повної середньої. З другим пріоритетом враховується частка незайнятих РМ важкої фізичної праці, що не потребує освіти (в тих випадках, коли освіта щойно взятих у даний цех робітників в середньому не нижча повної середньої). З третім пріоритетом — частка таких РМ, зайнятих робітниками з освітою, не нижчою неповної середньої, та ін.

Кожна зі внесених до форми дільниць характеризується 12-ма частковими і узагальненими показниками наявного і прогнозованого стану найважливіших ланок і сторін функціонально-технологічної та освітньо-кваліфікаційної структури і співвідношення останньої зі структурою освіти робітничих кадрів. Крім того, у цій же формі взначається число РМ, рекомендованих до ліквідації у 1, 2 і 3-тю чергу на кожній із включених до списку дільниць. Ці показники обчислюються за алгоритмом, аналогічним алгоритмові відбору дільниць до даної форми.

Показники, наведені у формі, призначаються: для порівняльної оцінки стану структури РМ і ступеня її дисбалансу зі структурою робітничих кадрів на обраних дільницях; для врахування соціально значущих характеристик РМ цих дільниць у процесі вироблення рішень про те, які підрозділи виробництва підпадають під першочергову реконструкцію (або організаційні перетворення).

Форма, призначена для керівництва цеху, містить перелік усіх видів РМ, які — порівняно з іншими видами РМ у даному цеху — найбільш несприятливі за характером і змістом праці і рекомендуються до ліквідації в 1, 2 або 3-тю чергу. Порядок

видів РМ у списках кожної черги визначається за таким же принципом, як і порядок дільниць з найменш сприятливою структурою РМ у переліку форм, описаної вище, а кожний із видів РМ характеризується аналогічними показниками.

Під час використання зазначеної підсумкової інформації пропонується враховувати такі обставини. Поки існують РМ, на яких потрібний рівень освіти нижчий за загальний (повний) середній, прийнятий у нашому суспільстві як мінімальний, треба здійснювати активну політику в напрямі ліквідації таких РМ за допомогою механізації і автоматизації виробничих процесів і відповідних організаційних перетворень. Проте очевидно, що всі неблагополучні за характером і змістом праці РМ водночас ліквідувати неможливо. Для того, щоб витрати на такі заходи, за інших рівних умов, дали найбільший соціальний (а тим самим і економічний) ефект, насамперед треба ліквідувати ті з РМ, які не тільки не відповідають сучасній соціальній нормі загальної освіти, а й увійшли в глибоку суперечність зі структурою освіти реально наявних робітничих кадрів та їх поповнення. Під час порівняння між собою тих видів РМ, праця на яких не належить до фізично важкої, оцінку неблагополучності РМ в цьому аспекті можна одержати за питомою вагою освіти робітників, що не реалізується у виробництві. Цей «запас» освіти має, безперечно, позитивне значення для виробничих підрозділів, в яких здійснюється реконструкція або готується її проведення. Однак там, де цього немає, виробничий «надлишок» освіти робітників нерідко перетворюється на фактор їх негативного ставлення до своєї роботи.

Другою стороною дисбалансу зайнятості в якісному аспекті є недостатність наявної освіти. Для вдосконалення якісної структури праці потрібне прийняття відповідних рішень і здійснення заходів щодо організації додаткового навчання робітничих кадрів. Інформаційне забезпечення підготовки і прийняття рішень з цього питання має за основу видання двох форм з різним ступенем узагальнення підсумкових даних.

Форма, призначена для дирекції підприємства і його служб, відповідальних за перепідготовку кадрів, містить перелік усіх цехів підприємства з недостатнім для виробництва рівнем освіти робітничого персоналу. Впорядкування цехів у цьому переліку здійснюється за трьома показниками, що застосовуються з наданням пріоритетів. Перелік відкривають цехи, робітничий персонал яких має (у середньому на одного зайнятого) найбільш недостатню освіту. За однакових значень цього показника першими подаються цехи, де цей показник відзначається більшою величиною в розрахунку для робітників у віці до 40 років. Якщо ж і цей показник має ту саму вагу, пріоритет у переліку віддається тим цехам, що в них частка робітників, рекомендованих для додаткового навчання, вища. Причому до числа рекомендованих включаються всі робітники у віці, молодшому за 46 років, освіта яких менша за потрібну на їхніх РМ, якщо число років необхідного додаткового навчання не перевищує половини терміну, який залишився до досягнення ними пенсійного віку.

Крім того, кожний із цехів, що вноситься до форми, описується ще 14-ма показниками. Два з них позначають загальне число людино-років навчання, яких не вистачає для виробництва в усьому робітничого персоналу цеху і в робітників у віці до 40 років. Решта ж, 12 показників — це характеристики трьох розподілів робітників (з недостатнім для виробництва рівнем освіти): а) за віковими групами; б) за рівнями наявної освіти; в) за рівнями освіти, потрібної на їхніх РМ.

Ці дані призначені: для порівняльної оцінки невідповідності рівнів освіти робітників освітньо-кваліфікаційній структурі РМ; для виділення цехів, де перепідготовка кадрів має першочергове значення для виробництва; для розроблення планів навчання робітничих кадрів з урахуванням потреб різних цехів і ступеня їх задоволення.

Форма, призначена для адміністрації цеху та його громадських організацій, містить відомості про робітників, рекомендованих для додаткового навчання. Крім зазначення табельного номера, кожний зі внесених до цього переліку описується 13-ма показниками, що характеризують його самого і те РМ, на якому він зайнятий.

Для зручності використання цієї інформації (для організації додаткового навчання робітників) дані в останній формі передбачено групувати за однаковими рів-

нями наявної освіти, а всередині цих груп — за однаковими рівнями потрібної освіти (тут порядок визначається віком робітників).

Нарешті, для періодичного ознайомлення керівництва із загальним станом структур РМ у цехах підприємства, з характеристиками збалансованості і дисбалансів структур РМ і кадрів методикою передбачено регулярне складання звідного переліку обраних показників структур робочих місць та їх відповідності структурі робітничих кадрів по цехах підприємства. Впорядкування цехів у цій формі здійснюється за ступенем збалансованості освітньо-кваліфікаційних структур їхніх РМ і кадрів.

Насамкінець — кілька слів про перспективи, що їх відкриває реалізація описаної методики. Під час її здійснення в АСУ підприємства формується база даних, особливості побудови якої створюють якісно нові можливості для піднесення ефективності управління соціальними процесами на підприємстві.

Основна конструктивна особливість цієї бази даних — відображення інформації про робочі місця як «стикувальні вузли» особових і речових елементів продуктивних сил конкретного промислового підприємства. Відображувана у базі даних структура робочих місць є тим інформаційним «каркасом», на якому можна нарощувати різні дані про працівників, з одного боку, і про умови їх виробничої діяльності — з другого, дістаючи при цьому можливість аналізувати взаємозв'язки між будь-якими параметрами обох сторін.

Після нагромадження протягом кількох років статистичних даних про рух кадрів щодо структури робочих місць сформовану інформаційну базу можна буде використати для прогнозування збалансованості структури робочих місць з освітньою робітничого персоналу під час порівняння проектних варіантів плану технічного розвитку підприємства та його підрозділів (коли під час розроблення варіантів складаються проекти змін у відповідних штатних розкладах). Такі прогнозні розрахунки дозволять оцінювати порівняльну соціальну ефективність альтернативних варіантів технічного розвитку виробництва з погляду якнайповнішої реалізації принципу «від кожного — за здібностями» і якнайповнішого задоволення потреб робітників у змістовній, цікавій, творчій праці, а це — один з найдійовіших соціальних факторів піднесення економічної ефективності виробництва.

Кодифікувавши групи професій, визначивши і зафіксувавши належність кожного виду робочих місць до певної групи, далі можна розв'язувати завдання забезпечення збалансованості професійних структур робочих місць і кадрів, організації не тільки додаткового навчання, але й перекваліфікації робітничого персоналу. На цьому ж етапі можна підготувати розв'язання з допомогою ЕОМ задачі по складанню для тих, хто поступає на виробництво, оптимального переліку наявних вакансій з урахуванням його спеціальності, рівня підготовки і найнаступніших потреб виробництва.

Сформовану інформаційну базу після проведення цілеспрямованих соціологічних досліджень можна доповнювати даними і про багато інших істотних характеристик робочих місць і кадрів (показниками санітарно-гігієнічних, технологічних, організаційних, економічних, соціальних умов праці і життя конкретних категорій працівників; мотивів їх трудової і соціальної активності, ставлення до різних форм організації праці, матеріального і морального стимулювання, їх ініціативності, виконавської дисципліни, ефективності у трудовій діяльності та ін.). Розрахунки статистичних залежностей між такими показниками (вони можливі тільки за допомогою ЕОМ) і соціологічний аналіз результатів цих розрахунків дозволять здобувати соціальну інформацію, необхідну для визначення найефективніших заходів щодо зниження плінності кадрів, піднесення їх трудової і соціальної активності, ініціативності і дисциплінованості, розвитку економічного ставлення до виробничих ресурсів.

Загалом же, з погляду перспектив, що відкриваються, реалізація даної методики може розглядатися як створення в АСУ підприємства першої черги спеціалізованої підсистеми соціального управління — інформаційно-технічної бази для розв'язання конкретних завдань управління соціальними процесами, підвищення ефективності використання соціальних факторів інтенсивного економічного зростання.

* * *

Решениями XXVI съезда КПСС намечаются глубокие преобразования в важнейшей сфере жизненной активности советских людей — труде. Такие преобразования, необходимые для дальнейшего совершенствования социально-экономической эффективности производства, предусматривают, кроме общей количественной сбалансированности наличных и вновь создаваемых рабочих мест с трудовыми ресурсами; также согласованность качественной структуры рабочих мест с уровнем общеобразовательной и профессиональной подготовки кадров. При современном уровне образования молодежи, пополняющей рабочие коллективы, сохранение рабочих мест, где используется малоквалифицированный труд, влечет за собой низкую удовлетворенность работой, высокую текучесть кадров, экономические потери. Всемерное совершенствование структуры рабочих мест, обеспечивающее обогащение содержания труда и уменьшение диспропорций между реально наличным и требуемым для производства уровнем образования рабочих, способствует повышению привлекательности труда, стабилизации трудовых коллективов, совершенствованию эффективности и качества работы всех производственных звеньев.

В предлагаемой методике на основе уточненного определения рабочего места разработан комплекс показателей, характеризующих структуру рабочих мест промышленного предприятия и ее сбалансированность с уровнем общего и профессионального образования рабочего персонала, а также процедуры сбора и обработки различной информации такого рода. Опытный вариант методики апробирован лабораториями социологических исследований и профориентации двух металлургических заводов г. Жданова.

Реализация предлагаемой методики открывает возможность для формирования базы данных, позволяющей повышать эффективность управления социальными процессами на промышленном предприятии. Основная конструктивная особенность названной базы данных — наличие информации о рабочих местах как стыковочных узлах личностных и вещественных элементов производительных сил промышленного предприятия. На основе этой базы данных можно наращивать информацию любого вида о работниках, с одной стороны, и условиях их производственной деятельности — с другой, получая возможность анализировать взаимосвязи любых параметров обеих сторон.

Бібліографічна інформація

ФІЛОСОФСЬКА ЛІТЕРАТУРА, ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ В 1980 РОЦІ

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ

Ленинизм — революционное знамя нашей эпохи : Материалы респ. науч. конф., посвящ. 110-й годовщине со дня рождения В. И. Ленина / (Сост. В. К. Василенко). — Киев : Политиздат Украин., — 434 с.

Единство мировоззренческой и методологической функций марксистско-ленинской философии : Респ. науч. конф. 28—30 окт. 1980 г. Тез. докл. и выступлений. — Киев. — 20 с.

Секция 1. Материалистическая диалектика — единство коммунистического мировоззрения и научной методологии. 67 с.

Секция 2. Мировоззренческая и методологическая функция категорий, принципов и законов марксистско-ленинской философии. 98 с.

Секция 3. Мировоззренческие и методологические проблемы формирования личности. 94 с.

Секция 4. Мировоззренческие и методологические проблемы развития общественных наук. 120 с.

(Продовж. на с. 121)

І. В. ІВАНЬО

РОЛЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ В КИЄВІ СЕРЕДИНИ ХІХ ст.

У багатомітній історії Києва діяльність геніального сина українського народу Т. Г. Шевченка посідає важливе місце. Завдяки своїй творчості, що відобразила життєві інтереси знедоленого народу, визвольні прагнення кріпосного селянства, він по праву став у ряди найвидатніших діячів світової культури.

Як поет, борець і мислитель Шевченко належить до революційно-демократичного напрямку. Його творчість і практична діяльність мали великий вплив на передову суспільну думку й духовну культуру Києва середини ХІХ ст. і в наступні епохи. Тема цієї статті має принаймні три аспекти, які характеризують вплив ідей Шевченка на суспільну думку 40—60-х років у Києві. Ці аспекти привертати увагу ще в дожовтневий період, коли були опубліковані важливі архівні документи та спогади сучасників поета. Але всебічне дослідження ролі Шевченка в суспільній думці Києва здійснене лише за радянської доби на основі марксистсько-ленінської методології. По-перше, видано публікації, що характеризують участь поета в діяльності заснованого наприкінці 1845 — на початку 1846 р. у Києві Кирило-Мефодіївського товариства¹. Завдяки працям радянських учених нині докладно розкрито роль Шевченка як діяча лівого, революційного крила цього товариства. По-друге, показано зв'язок Шевченка з Київським університетом, вплив його ідей на умонастрій та переконання передового студентства. Цій темі присвячені спеціальні праці радянських учених², пов'язані зі святкуванням 100-річчя від дня народження великого українського революційного демократа. І по-третє, шевченкознавці досліджують вплив ідей поета на діяльність таємних товариств і передових діячів у період його останнього перебування в Києві 1859 року³.

Проте роль українського поета в розвитку суспільної думки і духовної культури в Києві середини ХІХ ст. досі не була предметом спеціального аналізу. Спробуємо здійснити такий аналіз, враховуючи три згадані аспекти теми «Шевченко і Київ».

Відзначимо передусім пов'язані з Києвом деякі факти біографії Шевченка. Вперше він побував у Києві 1829 року, коли служив кріпосним козачком у поміщика Енгельгардта. Потім, вже 1843 року, будучи студентом Петербурзької академії художеств, Шевченко здійснив

¹ Див.: Кирилюк Є. П. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство.—Вісті АН УРСР, 1944, № 3/4; Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество. М., 1959. 172 с.; Бородин В. С. Твори Шевченка в архіві кирило-мефодіївців.—В кн.: Збірник праць чотирнадцятої наукової Шевченківської конференції. К., 1966; Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. К., 1971. 300 с.; Назаренко І. Д. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка. 2-е вид. К., 1964. 399 с.

² Див.: Рудько М. П. Тарас Шевченко і Київський університет. К., 1959. 86 с.; Попов П. М. Шевченко і Київський університет. К., 1964. 80 с.

³ Див.: Жур П. Третя зустріч: Хроніка останньої мандрівки Т. Шевченка на Україну. К., 1970; Марахов Г. І. Т. Г. Шевченко в колі сучасників. К., 1976. 152 с. та ін.

поїздки на Україну «для малювання етюдів» і в 1843—1844 роках він проживав у Києві. Після закінчення Петербурзької академії художеств 1845 року Шевченко приїхав на Україну і тривалий час жив у Києві, де його ім'я стало популярним, особливо серед студентів і викладачів Київського університету.

Ці факти дають можливість всебічно охарактеризувати участь Шевченка в ідейному житті Київського університету, а також його вплив на формування визвольного руху на Україні.

Палке слово поета благотворно впливало на осередок прогресивно настроєної молоді, що навчалася в університеті та в інших учбових закладах Києва. Друзі Шевченка, пропагандисти його друкованих і рукописних заборонених віршів стали ентузіастами освіти народу в недільних школах. Київські шанувальники великого поета завжди були виразниками революційно-визвольних ідей, тоді як вороги Шевченка часто-густо виступали в союзі з найзапеклішими реакціонерами і мракобісами.

У свою чергу Київський університет, як осередок просвіти і вільнодумства, відіграв важливу роль у формуванні поглядів Шевченка. «Не підлягає сумніву,— писав П. М. Попов,— що передова частина студентів Київського університету в період тісних стосунків Шевченка з цим науковим і учбовим закладом разом з поетом вітала професорів-літературознавців Максимовича і його наступників по кафедрі М. Костири⁴ і В. Красова, які збуджували у молоді захопленій інтерес до науки, виховували почуття відданості до вітчизни, до трудового народу, до народної поезії, до передової літератури»⁵.

Відомо, що 1843 року Шевченко познайомився з М. О. Максимовичем — першим ректором, а потім деканом філософського факультету Київського університету. Ще в той час, коли Максимович був професором Московського університету, його знали як людину з прогресивними переконаннями і як укладача збірників українських народних пісень і дум, виданих в 1827 і 1834 роках. Дослідники справедливо відзначали вплив Максимовича на пробудження у Шевченка інтересу до народної творчості, до історії і культури Київської Русі, зокрема до безсмертного «Слова о полку Ігоревім».

В другій половині 40-х років у Київському університеті, як відзначав історик М. Владимирський-Буданов, «пожвавішилися і заворушилися уми... Соціальні і політичні питання висунуті були на перший план і стали цікавити навіть медиків-спеціалістів. Старе покоління пробудилося від сну; молоде з захопленням кинулося слухати лекції наук політичних і соціальних»⁶.

Шевченко покладав великі надії на молодь Київського університету, з яким він вирішив зв'язати свою долю. У згаданій праці П. М. Попова правильно зверталася увага на той факт, що в повістях «Музикант», «Художник», «Близнець» та ін. Шевченко показує важливу роль Київського університету у формуванні поглядів і переконань його позитивних літературних героїв⁷.

Коли 1845 року була організована Київська археографічна комісія, Шевченко працював у ній спочатку позаштатним, а потім штатним

⁴ Монографія М. Костири («Батюшков, Жуковский и Пушкин: Из лекций по эстетической критике русских писателей»). Київ, 1853) була заборонена. Див.: Попов П. М. Шевченко і Київський університет, с. 7.

⁵ Див.: Попов П. М. Шевченко і Київський університет, с. 7.

⁶ Див.: Владимирский-Буданов М. Ф. История имп. Университета св. Владимира. Київ, 1884, т. 2, с. 318.

⁷ Див.: Попов П. М. Шевченко і Київський університет, с. 36.—46.

членом-співробітником. Ця робота пробудила в ньому глибокий інтерес до археології, яку пізніше він у «Щоденнику» назвав «матір'ю історії». Беручи участь у розкопках курганів, Шевченко вивчав життя своїх покріпачених земляків, проникався революційними ідеями, які все більшого звучання діставали в його літературній творчості й пробуджували демократично настроєні уми молоді.

До моменту прибуття в Київ Шевченко вже сформувався як революційний демократ. Популяриність у місті мали його «Кобзар», «Гайдамаки», неопубліковані поеми «Сон», «Кавказ», «Єретик», «Великий льох», «І мертвим і живим...» Усі ці твори поета, проникнуті революційним духом, стали важливим чинником формування самосвідомості прогресивних верств українського суспільства. Своїми палкими закликами Шевченко пробуджував почуття непримиренності, усвідомлення необхідності боротьби з ненависним кріпацтвом. Він бачив, що «народ замучений мовчить», що потрібно розбудити в ньому почуття протесту проти поневолення. За широтою поглядів і глибиною почуттів вірші Шевченка різко виділялися на фоні ліберально-визвольних прагнень, що панували в гуртку київської інтелігенції, в який входили М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський та ін. Новизну ідей Шевченка визнавали всі, хто розглядав його вірші як засіб революційної пропаганди, як заклик до боротьби проти соціального й національного гніту.

Саме у творах цих років, вміщених у збірнику «Три літа», Шевченко з винятковою силою виражає свої погляди на історичний зміст соціальної і національної визвольної боротьби українського народу, малює вражаючі картини, уярмлення народу, докоряє своїх сучасників у байдужості до долі людей праці, в глухоті до волі й честі своєї Батьківщини. Особливо гнівно картає пануючі класи українського суспільства, які вірнопіддано служили царизму і за одержані привілеї допомагали проводити на Україні політику соціального і національного гніту. Тому ліричні вірші циклу «Три літа» і викликали пильну увагу царських жандармів під час слідства у справі кирило-мефодіївців. Ці твори, пов'язані з київським періодом творчості поета, проникнуті революційно-демократичним, визвольно-патріотичним пафосом, мають гостру антимонархічну спрямованість. Висловлюючи протест проти національного гніту українського народу царизмом, Шевченко нещадно викривав експлуататорські класи, незалежно від їх національності. Особливо гнівний голос поета звернений до ворожих народів українських панів і гетьманів. Шевченко виступав як пропагандист революційно-демократичної ідеї соціально-визвольної боротьби селянства проти самодержавства і поміщицько-кріпосного ладу, самодержавно-чиновницького апарату гноблення і безправ'я. Це важливо підкреслити тому, що вже в той період погляди Шевченка мали яскраву визвольну спрямованість і чіткий соціально-класовий зміст. М. Костомаров, який познайомився з Т. Шевченком у Києві 1845 року, у своїх спогадах згодом писав про приголомшуючі враження, які він одержав від прочитаних поетом неопублікованих віршів: «Мене обдало страхом... Я побачив, що Муза Шевченка роздирала завісу народного життя... І страшно і солодко, і боляче і чарівно було заглянути туди!!!... Тарасова муза... своїм незгасним світочем і відкрила за собою дорогу до сонячних променів, і світлого повітря, і людської допитливості...»⁸

⁸ Костомаров М. И. Воспоминания о двух мастерах.— Твори: В 2-х т. К., 1963, т. 2, с. 403—404.

Шевченко виступав як виразник інтересів покріпаченого селянства. Ослівуючи героїчну визвольну боротьбу українського народу, він закликав до опору самодержавству і кріпацтву, розкривав ідею селянської революції, виражав упевненість, що

Розкуються незабаром
Заковані люди,
Настане суд, заговорять
І Дніпро і кручі.

У «Заповіті» (1845) поет-революціонер прямо закликав український народ порвати кайдани рабства і кров'ю поневолювачів своїх окропити волю.

Під час слідства у справі кирило-мефодіївців Шевченко назвав причини, які викликали і поширення ним антисамодержавних і антикріпосницьких ідей з допомогою поезії. «Перебуваючи в Петербурзі, я чув усюди зухвальство і осуд царя та уряду. Повернувшись у Малоросію, я почув ще більше і гірше між молодими і літніми людьми, я бачив злиденність і жахливе пригнічення селян поміщиками, посесорами і економами — шляхтичами, і все це робилося іменем царя і уряду»⁹.

Наприкінці 1846 року Шевченко прибув до Києва з археологічної експедиції і активно включився в діяльність Кирило-Мефодіївського товариства під впливом побачених ним картин свавілля поміщиків і безправ'я селянства. За свідченням М. Костомарова, спочатку поет поставився до його ідей «з великим недовірям і з винятковою нетерпимістю»¹⁰, що було причиною багатьох суперечок між ними. Для революційного демократа Шевченка були неприйнятними християнсько-месіанські і монархічні погляди М. Костомарова й інших буржуазно-ліберальних членів товариства.

В. Семевський, який одним із перших ґрунтовно розкрив суспільно-політичні погляди Шевченка періоду його участі в Кирило-Мефодіївському товаристві, показав радикалізм цих поглядів, що позначився і на поглядах значної частини членів товариства. Зокрема, дослідник відзначав вплив Шевченка на Костомарова¹¹.

Про те, як розуміли дух творчості і поглядів Шевченка представники правого крила «кирило-мефодіївців», дає можливість судити один із листів В. Білозерського до М. Гулака. Захоплюючись поетом, кореспондент писав: «Я мимоволі приємно призадумався над тим, яку геніальну людину ми маємо в Тарасі Григоровичу: бо тільки геній здатний вгадувати і потреби народу і навіть цілого віку,— до чого не приведуть ніяка наука, ні звання, без вогню поетичного і разом релігійного. Як би я хотів, щоб переклад псалмів передавав також істинно благий настрій душі нашого Кобзаря»¹². Це висловлювання характерне для багатьох ліберальних прихильників поета, далеких від розуміння істинної спрямованості його волелюбної та вільнодумної поезії.

І. Франко так характеризував цей період діяльності революційного демократа: «В Києві дістає місце при комісії археографічній. Там же довкола нього громадяться молодіж, котра вже перед тим, напевно, почасти і під впливом його пісень, утворила була таємний зв'язок в

⁹ Див.: Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Визнання кирило-мефодіївців. К., 1915, с. 66.

¹⁰ Див.: Русская мысль, 1885, № 5, с. 211.

¹¹ Див.: Семевский В. И. Кирилло-Мефодиевское общество, 1846—47 г. Б. М., изд-во журн. «Голос минувшего», 1918, с. 12.

¹² Див.: Білозерський В. Лист до М. Гулака.— В кн.: За сто літ. К., 1928, кн. 2, с. 52.

цілі освічування народу і знесення кріпацтва. Шевченко вносить новий дух, нові погляди в ту громадку людей молодих, гарячих і перепитих бажанням загального добра»¹³.

У зв'язку з цим П. М. Попов справедливо звертає увагу на те, що таємне товариство кирило-мефодіївців сформувалося переважно з університетських або з напівуніверситетських кіл Києва¹⁴. Нині вже ствердилася думка про те, що в суспільно-політичному русі на Україні, особливо в Києві, провідна роль належала Шевченкові. «Проповідь Шевченком революційних ідей дістала відгук серед широкого кола передової інтелігенції України і сприяла її згуртованості, пробудженню свідомості і прагненню до визвольної боротьби»¹⁵. Студент Г. Андрузький, кажучи про участь Шевченка в Кирило-мефодіївському товаристві, повідомляв про революційні погляди поета, який, на відміну від Костомарова і інших поміркованих учасників, керувався правилом: «Хто відданий царю — той негідник, а хто ліберал (тобто вільнодумець, демократ.— І. І.), той благородна людина»¹⁶. Г. Андрузький, на думку істориків, в основному правильно характеризував вплив поета на передову громадськість Києва і всієї України¹⁷.

Під впливом Шевченка формується революційно-демократичне крило кирило-мефодіївців. У програмних документах товариства не містилося відкритого заклику до селянської революції. Поет же був гарячим пропагандистом лозунгу революційної дії в ім'я визволення народу від пут кріпосного рабства. Його радикально-демократичними ідеями захоплюються однодумці М. Гулак, О. Навроцький, М. Савич та ін. Про велику популярність поглядів і творчості Шевченка серед прогресивної київської молоді збереглося і свідчення П. Куліша, який писав: «Я знайшов знаменитого Кобзаря, оточеного великою повагою від представників місцевої інтелігенції...»¹⁸

У вирокові III відділення у справі кирило-мефодіївців, де містилося розпорядження про заборону і вилучення творів Шевченка підкреслювалося, що він «зжив між друзями своїми слави знаменитого малоросійського письменника, а тому вірші його вдвічі шкідливі і небезпечні»¹⁹. Шевченко був засланий рядовим з власноручною резолюцією Миколи I: «Під найсуворіший нагляд із заборною писати і малювати».

Як впливає з опублікованих В. Бородіним документів, особливо зусилля царські чиновники доклали до того, щоб заборонені твори Шевченка не поширювалися в Київській, Подільській і Волинській губерніях.

Під час перебування Шевченка на засланні його революційними ідеями надихалася прогресивна молодь Києва й інших міст України. У щоденнику великого Кобзаря є свідчення про зустріч в період повернення із заслання з колишніми студентами Київського університету, які зазнали впливу волелюбного народного поета.

Відомо, що, і перебуваючи у засланні, Шевченко не переставав цікавитися тим, що відбувалося в Києві: Зокрема, він виявляв глибокий інтерес до видань археографічної комісії і неодноразово звертав-

¹³ Франко І. Я. Тарас Шевченко.— В кн.: Франко І. Я. Твори: В 20-ти т. К., 1955, т. 17, с. 90.

¹⁴ Попов П. М. Шевченко і Київський університет, с. 7.

¹⁵ Див.: Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів, с. 176.

¹⁶ Див.: Новицький М. Шевченко в процесі 1848 р. і Шевченкові папери.— Україна, 1925, кн. 1/2, с. 53.

¹⁷ Сергієнко Г. Я., с. 235.

¹⁸ Куліш П. А. Письма.— Русск. арх., 1892, № 7, с. 342.

¹⁹ Див.: Спогади про Тараса Григоровича Шевченка. К., 1959, с. 45—46.

ся до знайомих надіслати йому видрукувані пам'ятки «Жизнь князя А. М. Курбского в Литве и на Волыни», «Летописи» С. Величка і Г. Грабянки.

Після повернення із заслання 1859 року Шевченко мав дозвіл поїхати на Україну, щоб поправити здоров'я і малювати з натури етюди, як про це повідомлялося в секретному листі начальнику Київського жандармського управління, якому було дано наказ встановити за Шевченком суворий нагляд²⁰.

На цей час революційні переконання поета вже остаточно сформувалися. Його погляди з кардинальних соціальних, філософських, моральних і естетичних проблем як представника всеросійської революційно-демократичної ідеології відзначалися зрілістю і послідовністю.

Напередодні селянської реформи Шевченко не поділяв ілюзій лібералів щодо можливості справедливого розв'язання селянського питання і обстоював необхідність революційної перебудови суспільства. За свідченням сучасників, Шевченко часто засуджував релігійні забобони, що давало привід для звинувачення його в «кошунстві». Є. Шаблювський відзначав ці настрої великого Кобзаря в період роботи над поемою «Марія». «Антимонархічна і антиклерикальна спрямованість поеми, насиченої революційним пафосом, викликала незадоволення ліберальствующих земляків поета»²¹.

Шевченко виявляв великий інтерес до селянського бунту 1856 року на Київщині — так званої Київської козаччини. На це звернув увагу П. Жур, який відзначив, що революціонер-демократ 1859 року пробув більше за все в місяцях найсильніших дій повстанців 1855—1856 рр.²²

У липні 1859 року Шевченко був арештований, а потім доставлений до Києва, де під суворим наглядом перебував близько двох тижнів. Ці дні були дуже тяжкими для нього. Йому довелося давати пояснення з приводу своїх антирелігійних «богохульних» висловлень у розмові з землеміром Козловським. Хоча у властей і не було достатніх підстав, щоб знову засудити поета, але київський генерал-губернатор князь Васильчиков у листі до шефа жандармів В. Долгорукова висловився за заборону Шевченкові поселитися на Україні: «Якщо б Шевченко побажав поселитися в тутешньому краї, то я гадав би відхилити його наміри..., оскільки він відомий тут як людина, яка скомпрометувала себе з політичного боку...»²³.

Усі свідчення біографів, що стосуються цього періоду життя Шевченка, підтверджують тяжіння його до студентської молоді, яку він намагався прилучити до збирання фольклору і до участі у підготовці тоді першого українського часопису «Основа». Твори Шевченка робили величезний вплив на революційно-настроєне студентство Києва. Дослідники відзначають наявність на той час у Києві революційних гуртків, зокрема підпільної організації молоді, що навчалася в другій Київській гімназії. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст., під час революційної ситуації в Росії і на Україні, — писав П. Попов, — значною мірою під впливом революційних ідей і творів Шевченка, в Київському університеті продовжується і поширюється підпільна революційна діяльність»²⁴.

²⁰ Див.: Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. К., 1950, с. 215.

²¹ Шаблювский Е. С. Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы. Киев, 1975, с. 122—123.

²² Див.: Жур П. Третя зустріч. Хроніка останньої мандрівки Тараса Шевченка на Україну, с. 106—108.

²³ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. К., 1950, с. 232.

²⁴ Попов П. М. Шевченко і Київський університет, с. 61.

У Києві Шевченко пропагував революційні ідеї навіть під суворим наглядом поліції. Гадають, що він поновив знайомство з прогресивними професорами університету М. Максимовичем, М. Іванишевим, С. Селіним. Тоді в цьому учбовому закладі працював професор історії і естетики П. Павлов, людина демократичних переконань, який співробітничав з О. І. Герценом за кордоном. Він був знайомий з Шевченком і цікавився його творчістю. П. Павлов був ідейно зв'язаний з молоддю, що брала участь у таємних товариствах. Він активно сприяв відкриттю недільних шкіл у Києві. Все це безперечно зближало погляди П. Павлова і Т. Шевченка.

Організація недільних шкіл — виявлення просвітницької ідеології в дії. Той факт, що ініціаторами відкриття недільних шкіл на Україні, зокрема в Києві, були знайомі або однодумці Шевченка, не випадковий. На нього вказав свого часу відомий хірург і педагог, пошечитель Київського учбового округу М. І. Пирогов (відзначимо, що перша недільна школа відкрита 1859 року в Києві). Він писав: «За організацію недільних шкіл взялися перші малоруси, ревниві шанувальники Шевченка, з учнів професора Павлова»²⁵.

Шевченко виявив великий інтерес до організації недільних шкіл на Україні і особливо в Києві. Дослідники вже встановили, що за останні роки життя в Петербурзі він не поривав з прогресивно настроєними киянами, наприклад зі своїм майбутнім біографом М. Чалим, на імя якого надіслав 50 примірників «Кобзаря» з проханням виручені гроші віддати до каси київських недільних шкіл²⁶.

Відомо, що викладачі недільних шкіл Києва, переважно студенти університету, зверталися до Шевченка 1861 року зі вдячним листом за надіслані примірники «Кобзаря»²⁷.

Неабияким фактом біографії Шевченка є також складання «Букваря южнорусского» для недільних шкіл Києва. Все це свідчить про активну участь Шевченка у зміцненні демократичної просвітницької думки на Україні. Створюючи «Букварь южнорусский», Шевченко виходив з власного, демократичного розуміння завдань народної просвіти. Цим зумовлена політична спрямованість «Букваря южнорусского» проти «Граматки» Куліша. Шевченко, за свідченням мемуаристів, неодноразово різко висловлювався проти «Граматки», як шкідливої для справи народної просвіти.

І. Айзеншток, посилаючись на листа В. Ламанського, навіть вважав, що Шевченко є автором допису, присвяченого критичному розглядові нового видання «Граматки», в якому відзначається, що вона «образить багатьох своєю зовнішньою потворністю і схоластичною внутрішньою пустотою».

Не випадково «Букварь южнорусский» Шевченка викликав шалені нападки з боку охоронців православ'я і самодержавства, наприклад І. Кулжинського. У виданій у Києві брошурі останній звинуватив Шевченка в тому, що в «Букваре южнорусском» він не наводить церковних молитв і християнських заповідей, а містить думу про Марусю Богуславку, яка закінчується «молитвою найновішого виробництва» — закликом до «якоїсь волі людської», і до «визволення з якоїсь неволі»²⁸.

²⁵ Пирогов Н. И. О воскресных школах.— Соч. СПб, 1887, т. 2, с. 220.

²⁶ Шевченко Т. Г. Лист до М. К. Чалого. 11.VIII, 1860 р.— Повне збір. творів. В 10-ти т. К., 1957, т. 6, с. 223.

²⁷ Айзеншток І. Я. Из розшуків про Шевченка.— В кн.: Збірник праць п'ятої Шевченківської конференції. К., 1957, с. 116—143.

²⁸ Див.: Кулжинский И. О зарождающейся так называемой малороссийской литературе. Киев, 1863, с. 15.

Наприкінці 50-х років у Київському університеті навчалися А. Свидницький, Є. Мосаковський, М. Драгоманов та ін. Радянські дослідники показали вирішальний вплив на революційну поезію Свидницького віршів Шевченка. Ще більш радикальні погляди були властиві учасникові підпільних гуртків студенту-різночинцю Є. Мосаковському. Його вільнодумство формувалося під впливом ідей декабристів, Герцена, позацензурних творів Шевченка, які він пропагував серед молоді, що навчалася в Києві. Він захищав демократичні принципи просвіти, поширював ідеї Шевченка, намагався видати його твори і біографію.

Взаємодія таємних революційних гуртків молоді Києва і Харкова у період революційного піднесення відбувалася на основі революційно-демократичної ідеології, під сильним впливом ідей і подвижницького життя Шевченка. У свідомості передового студентства участь в нелегальній революційній агітації проти самодержавства і кріпацтва була нерозривно пов'язана з поширенням рукописних позацензурних творів великого поета. Це підтверджує діяльність багатьох студентів і вільних слухачів Київського університету, зв'язаних з революційними гуртками, учасники яких широко пропагували революційні твори Шевченка. За свої прогресивні переконання і агітаційну роботу чимало з них зазнавали переслідувань. Їхня революційна діяльність — свідчення величезного впливу революційного слова Шевченка на уми і серця прогресивної молоді Києва і всієї України.

Ідейний вплив Шевченка, окрім людей безпосередньо зв'язаних з ним знайомством і спільною діяльністю, поширювався на десятки вихованців Київського університету та інших учбових закладів. Частина їх належить до революційно-демократичних діячів, що пропагували революційне слово і вільнолюбні ідеали поета (Є. Мосаковський, В. Синегуб, А. Красовський, Г. Пустовойтова та ін.).

У колі революційних діячів, близьких за поглядами до Шевченка, А. Красовський посідає особливе місце. Заслужений полковник царської армії, він проникся революційно-демократичними переконаннями і в 1861—1862 роках проводив революційну агітацію серед солдат Київського гарнізону. Він був засуджений до смертної кари, яку замінено 12 роками каторги. У Сибіру А. Красовський переписував і поширював твори Шевченка. Під одним із них він підписався як «земляк і друг покійного автора»²⁹.

Серед тих, хто сприйняв передові ідеї Шевченка і під їх впливом звернувся до вивчення фольклору і етнографії, були вихованці Київського університету, які дотримувалися демократичних або ліберальних переконань. Це — етнографи-фольклористи П. Єфіменко, брати Тадей і Йосип Рильські, батько Лесі Українки — П. Косач та ін.

Шевченко був поборником єднання прогресивної молоді слов'янських народів на революційно-демократичній платформі.

Радянські дослідники всебічно висвітлили міцні зв'язки поета з представниками російської революційно-демократичної думки. Вивчені також ідейні зв'язки Шевченка і польської прогресивної і революційно-демократичної інтелігенції.

Глибокими були стосунки Шевченка з поляками, що навчалися в Київському університеті. Серед них — Юліан Кенджицький, який брав участь у повстанні 1863 року. Він познайомився з Шевченком ще 1846 року, будучи студентом Київського університету, і залишив свої спогади про великого поета-революціонера. Ідеями і творчістю Шевчен-

²⁹ Див.: Марахов Г. Андрій Красовський — борець проти кріпацтва і самодержавства. К., 1961. 151 с.

ка захоплювалися й інші студенти-поляки. І під час повернення Шевченка із заслання деякі з них зустрічали його з захопленням в Астрахані, Новгороді. Про це є записи у «Щоденнику» за 1857 рік. Ідейні зв'язки між Шевченком і вихованцями Київського університету — учасниками польського повстання 1863 року не поодинокі. Окрім уже згаданого Кенджицького, назвемо А. Гожалчинського, який здійснив переклад на польську мову творів Шевченка і видав їх 1862 року в Києві.

У передмові до цієї книжки Гожалчинський накреслив цілу програму заходів, які, на його думку, треба здійснити на спомин заслуг великого сина України³⁰.

У роки навчання в Київському університеті ідеями і творчістю Шевченка захоплювався П. Свенціцький — польський письменник — демократ, пропагандист, перекладач і критик творів українського поета і мислителя. Своєю творчістю і поглядами Шевченко зробив помітний внесок у єднання прогресивної думки російського, українського і польського народів.

Передчасна смерть Шевченка ще сильніше піднесла його ореол як палкого борця за справу визволення народу від кріпосного рабства. Значення його палкого закликун надзвичайно зросло в умовах революційної ситуації напередодні селянської реформи 1861 року. Розумінням цього значення проникнуті промови студентів Київського університету, проголошені під час перевезення труни з тілом Шевченка через Київ і на похоронах у Каневі (М. Драгоманова, А. Стоянова, Ф. Левицького, М. Чалого, К. Шейковського та ін.).

Революційні ідеї Шевченка продовжували впливати на свідомість молоді Києва і всієї України. Про це свідчать також і жандармські доноси. Так, у березні 1863 року київський генерал-губернатор доносив шефу жандармів: «Шевченко має тут, особливо поміж малоросійською молоддю, багатьох палких прихильників і, як здається, не стільки за поетичний талант, яким він був обдарований, скільки за революційний напрям своїх творів»³¹. У цьому документі досить правильно відображений надзвичайний вплив революційного слова на формування вивольної думки на Україні.

Як ми вже переконалися, вплив творчості Шевченка на духовне життя Києва був надзвичайно великим. Нові важливі сторінки в історії посилення впливу ідейної спадщини революційного демократа на суспільну думку України і Києва пов'язані з боротьбою навколо його творчості між прогресивними і реакційними силами. Ця боротьба почалася вже за життя Шевченка і тривала аж до перемоги Жовтня. Ідейна спадщина Шевченка ніколи не була об'єктом неупередженого аналізу навіть тоді, коли до нього зверталися представники академічної науки. Бо з ідеями і ідеалами Кобзаря пов'язані важливі проблеми розвитку культури і суспільної думки України.

Реакційні вчені і публіцисти виступали єдиним фронтом проти революційно-демократичного напрямку умів, утвердження якого пов'язувалося з іменем Шевченка і революційних демократів загалом. У боротьбу проти ідей, які уособлював Шевченко, включалися як віроніпіддані професори Київського університету, так і співробітники реакційної київської преси. На сторінках «Вестника Юго-Западной и Западной России», що виходив у Києві, а також газети «Киевлянин» публікувалися матеріали, які фальсифікували погляди Шевченка. Реак-

³⁰ Див.: Gorzalczyński A. J. Przekłady pisarzów malorossyjskich. I. Taras Szweczenko. Kijów, 1862, t. I, S. XIX—XX.

³¹ Цит. за кн.: Рудько М. П. Тарас Шевченко і Київський університет, с. 45.

ціонери затушовували прогресивні й вільнолюбні ідеї Шевченка, по-наклепницькому зображали його як сепаратиста, ворога російського народу.

Біографи, мемуаристи та дослідники наводять численні факти популярності ідей Шевченка наприкінці 50-х — на початку 60-х років не тільки серед інтелігенції, а й серед простого люду. Вказуючи на такі факти, Ф. Сірко, наприклад, писав, що революційні народники 60-х років серед приміського населення Києва знаходили «чимало людей, пройнятих соціально-демократичною пропагандою Шевченка»³². Є. Шабліовський наводить низку інших свідчень сучасників Шевченка про те, що послідовники і пропагандисти його революційної поезії були не тільки серед передової інтелігенції і студентства Києва, але й серед простих людей — міщан і селян Київщини³³.

В розглянутий нами період розвиток передової української суспільної і філософської думки значною мірою осяяний ідеями і ідеалами родоначальника української революційної демократії. В Києві, представники культури якого творчо засвоювали і поширювали ідеї Шевченка, філософська думка стала важливим чинником соціального і культурного розвитку³⁴.

У радянську епоху — епоху корінних соціальних перетворень і втілення в життя ідей соціального визволення — творча спадщина поета і мислителя стала надбанням усього трудового народу. «В сім'ї вольній, новій» вдячні нащадки шанують його як визначного діяча визвольного руху. У численних наукових працях розкривається сила і велич його творчого генія. Зауважимо, що саме Київ став центром вивчення ідейної спадщини поета.³⁵ Завдяки дослідженням учених столиці Радянської України всебічно розкрито значення літературної і художньої спадщини Т. Г. Шевченка, показано глибину й багатство його революційно-демократичної думки та матеріалістичних поглядів.

* * *

Идейное наследие Т. Г. Шевченко прочно вошло в историю развития прогрессивной мысли в Киеве середины XIX в. В статье раскрывается благотворное влияние великого поэта-революционера на формирование освободительных идей в Киеве. Его влияние испытали члены тайного Кирилло-Мефодиевского общества, в котором он возглавлял его революционно-демократическое крыло. Пoesия и взгляды поэта оказали большое влияние на убеждения молодежи, принимавшей активное участие в революционном движении в Киеве и других городах. Идеями Шевченко была озарена деятельность участников многих революционных кружков.

³² Див.: Сірко Ф. Тарас Шевченко і його думки про громадське життя. Львів, 1879, с. 18. Цит. за кн.: Шабліовський Е. С. Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы. Киев, 1975, с. 189.

³³ Див.: Шабліовський Е. С., с. 188—190.

³⁴ Див.: Комішанченко М. П. З історії Українського шевченкознавства. К., 1972. 390 с.

³⁵ Див.: Шевченкознавство. Підсумки і проблеми. К., 1975. 562 с.; Шевченківський словник : В 2-х т. К., 1976—1977, т. 1—2.

А. К. БИЧКО

ФОЛЬКЛОРНО-ЕПІЧНІ ДЖЕРЕЛА ДАВНЬОРУСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Серед чинників, які зумовили виникнення давньоруської культури, значне місце посідає усна народна творчість. «Народ,— відзначав О. М. Горький, — не тільки сила, яка творить всі матеріальні цінності, він — єдине і невичерпне джерело цінностей духовних, перший за часом, красою та геніальністю творчості філософ і поет, який створив усі визначні поеми, всі трагедії землі та найвеличнішу з них — історію всевітньої культури»¹.

Народна творчість підготувала той духовний ґрунт, на якому пізніше, у період розквіту державності стародавніх русичів, складається в них картина світу. Вивчення фольклорних скарбів з усім розмаїттям його казок, легенд, пісенних творів — обрядових, а також тих, що виконувалися на учтах і тризнах, погребових плачів, частівок, билиць, билін, дає змогу заглибитись у духовний світ наших далеких предків, відновити те, чого не можна досягнути жодними іншими засобами².

Зі становленням феодальних суспільних відносин роль ідеологічного, духовного «керівника» перебирає на себе писемна література, але значення фольклору не зменшується. Адже самі ідеї, принципи, навіть художні образи літератури завжди черпає з народної творчості. Саме це визначало коло інтересів, відображених у тій чи тій літературній пам'ятці, або ж тематичний вибір творів для перекладу.

Якщо «реставрація» фольклорних пам'яток — поле діяльності філологів, мистецтвознавців, музикознавців, фольклористів, то філософи, на наш погляд, мають виявити ті світоглядні орієнтири, якими характеризується розвиток духовного життя в докласовий період.

Свого часу К. Маркс відзначав, що «минула дійсність постає відображеною у фантастичних образах міфології»³. Основоположники марксизму розглядали міфологію в широкому соціокультурному контексті, не обмежуючись епохою її зародження і класичного вираження. Вони протестували соціальні умови міфологізації відчуженої свідомості загалом і певною мірою передбачили «відродження» міфологічних типів мислення у сучасному буржуазному суспільстві.

Розгляд цього суспільного феномена привертає інтерес наших дослідників. В історико-філософських працях особлива увага приділяється з'ясуванню закономірностей духовного виробництва і філософії як одного з його різновидів. Зазначені проблеми розкриваються в дослідженнях В. Ф. Асмуса, О. Ф. Лосева, О. М. Іліаді, Ф. Х. Кессіді, А. Н. Чанишева, М. О. Ліфшиця, Д. В. Джохадзе, М. І. Шахновича, Є. М. Мелетинського та ін.

¹ Горький М. Разрушение личности.— В кн.: Литературно-критические статьи. М., 1937, с. 26.

² Деякі дослідники взагалі вважають це завдання нездійсненим. «Що стосується духовної культури слов'ян V—VIII ст., включаючи їх релігійні уявлення,— пише В. Д. Королюк,— то, за археологічними джерелами вірогідного періоду, вона, практично, взагалі не може бути реконструйована» (цит. за: Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи. М., 1972, с. 11).

³ Див.: Маркс К. Конспект книги Льюиса Г. Моргана «Древнее общество».— Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 45, с. 227—372.

Різні підходи до вивчення міфологічної свідомості, що застосовуються у розробках філософів, мистецтвознавців, істориків, етнографів, мають істотне значення і для осмислення процесів зародження і становлення давньоруської культури.

Нині стає все нагальнішою потреба інтеграції цих підходів, оскільки, як слушно зазначає академік Б. О. Рибаків, сама лише фактографія матеріалу про слов'янське язичництво нині не може дати задовільного результату. «Для подолання описового, фактографічного характеру дослідження,— відзначає він,— недостатньо... однієї класифікаційної роботи; потрібно... розробити комплексний підхід до різних джерел, що дають нам інформацію про язичництво, зруйнувати перегородки між різними науками, які вивчають ці джерела, і, не боячись гіпотетичності ряду побудов, добратися до спільних проблем слов'янського і особливо руського язичництва.

Першим таким ключем є, без сумніву, вчення В. І. Леніна про можливість «відльоту фантазії від життя» в процесі сприйняття світу людиною і про «гносеологічне коріння» релігії. З цього випливає необхідність виявлення і реконструкції не тільки первісного мислення, але й первісного світогляду, еволюції картини світу. Третім важливим елементом аналізу є встановлення хронологічної і стадіальної стратиграфії язичницьких уявлень і культів. При цьому виявляється, що нові комплекси уявлень не витісняли повністю старі, а нашаровувалися на них, співіснували з ними.

Четвертим ключем є семантика народного мистецтва...»⁴.

Усі ці засоби дослідження сприяють виявленню таких особливостей життя, побуту і відносин давніх слов'ян, які не дістали достатнього висвітлення в письмових свідченнях тієї епохи. Зазначена реконструкція є дуже складною справою, насамперед тому, що «адекватне» сприйняття епохи для нас утруднене її хронологічною віддаленістю, а також тому, що «мірки» духовного буття того часу не збігаються з сучасними.

Значні зрушення в дослідженні цих проблем сталися нині, з публікацією ґрунтовних статей і книг, де висвітлюється становлення і розвиток давньоруської культури. Особливу цінність становлять праці академіків О. А. Окладникова, Д. С. Лихачова та Б. О. Рибаків, де на основі фактичного матеріалу, введеного авторами в науковий обіг, розроблено низку методичних принципів, що допомагають реконструювати духовний світ наших далеких предків.

Писемних пам'яток, з яких можна уявити певні особливості духовного світу русичів, залишилось мізерно мало. Це — тексти мусульманських авторів (арабських, персидських, турецьких) і середньовічних теологів, що сповнені злих нападок на язичників-слов'ян, вірменські, сірійські і староеврейські записи, врешті — літописні відомості. Останні становлять найбільшу цінність, бо зберігають «живе слово» русичів. Та, на жаль, ми володіємо лише невеликою часткою того багатства, що було створене на Русі.

Починаючи з часів татарської навали протягом багатьох віків пожежі і руйнування нищили книжки, безліч книгозховищ було пограбовано⁵. Та чи не найбільшої шкоди завдали церковники, які зяття «викоринювали» залишки язичництва. «Не диво,— зазначає Д. С. Лихачов,— що ми уявляємо собі давню руську літературу, значно більшою мірою церковною, ніж вона була насправді. Наші уявлення про давню

⁴ Рибаків Б. А. Язычество древних славян. М., 1981, с. 4.

⁵ Див.: Волков Н. В. Статистические сведения о сохранившихся древнерусских книгах XI—XIV веков и их указатель.— В кн.: Памятники древней письменности. СПб., 1897, 400 с.

руську літературу, особливо її початкового періоду, знівечені зусиллями багатьох поколінь охоронців церковних і монастирських бібліотек, зусиллями переписувачів, які переробили на свій лад старі твори, загальними умовами збереження давньоруських творів»⁶.

Народна творчість найповніше зберігає «духовний клімат» далекої епохи, відображує різні аспекти життя народу. «Справжню історію трудового народу не можна знати, не знаючи усної народної творчості»,— писав О. М. Горький.

Вивчення фольклору допомагає простежити процес становлення духовного життя русичів, їх сходження по щаблях самосвідомості до того рівня, коли виникає потреба у певних узагальнюючих, абстрагуючих поняттях.

Найдавніші давньоруські пам'ятки дають можливість зробити висновки, що в першій половині VI ст., коли Київ стає центром полянського слов'янського князівства, відбуваються складні соціальні процеси, пов'язані з переходом від родоплемінного ладу до державного, зазнають розкладу родові союзи і виникають сільськогосподарські общини. Виділяються сім'ї, відбувається індивідуалізація виробництва. Посилюється майнова, а отже — і соціальна нерівність. Період цей академік Б. О. Рибakov називає «передфеодальним».

Свідомість людей цієї складної епохи, що поєднувала в собі особливості кількох суспільних формацій, була досить «багатощаровою», хоча переважали у ній риси й особливості родової, докласової свідомості, яка формувалась за умов, коли людина здебільшого пристосовувалась до природи. Для родової свідомості характерне злиття з природною суттю світу.

Ця свідомість містить чимало елементів магії. Найдавнішими різновидами промислової магії була мисливська та інші різновиди, пов'язані з прадавніми системами господарської діяльності. Мисливська магія щільно переплетена з тотемістичними віруваннями і величезною мірою спирається на них. Про це свідчать образи лісовиків, водяних, берегинь, польовиків, мавок, які доніс до наших днів казковий фольклор, а також звичай рядитися у маски кози, журавля, коня та інших тварин, які брали участь у масляничних і різдвяних обрядах.

Єдність магії і тотемізму цілком зрозуміла. І те й те було не чим іншим, як спробою вплинути на природу, від якої людина практично себе не відокремлювала. Проте, як відзначають дослідники цього періоду, саме тотемізм, будучи формою усвідомлення єдності колективу, тим самим є і відображенням його відмінності від усіх інших людських колективів. «Норми та правила, які діяли в колективі, поширювалися лише на членів даного колективу — осіб, що мали один тотем, тотемістичних родичів,— пише Ю. І. Семенов.— З виникненням тотемізму стадна мораль оформилася і набула тотемістичного характеру»⁷.

Значні залишки тотемічних вірувань, що збереглися в пам'ятках культури слов'янських народів, переконливо свідчать про те, що період цих вірувань в їхній історії був тривалим. Так, наприклад, у російських, українських, білоруських народних казках героєм нерідко виступають лисиця, заєць, ведмідь та інші звірі й птахи, наділені мовою, розумом, такою могутністю, яка не притаманна людині, здатністю переступати межі, що відокремлюють людину від тварини. Тут — і так зване оборотництво: «Повернувся Вольга сударь Буслаевич, повернувся он левом-зверем... Повернувся Вольга сударь Буслаевич Науй-птицей,

⁶ Лихачев Д. С. Возникновение древнерусской литературы. М.; Л., 1952, с. 7.

⁷ Семенов Ю. И. Как возникло человечество. М., 1966, с. 346.

полетел по подоблачю... Повернувся Вольга сударь Буслаевич рыбей-шученькой и побежал по синю морю... Повернувся Вольга сударь Буслаевич малой птицею-пташицей и будет скоро во граде во Кieve, и повернулся он добрым молодцем, и будет он со своею со дружиною со доброю».

В народних казках надзвичайно поширений сюжет народження дитини від тварини; цілий цикл таких казок виділяє у своєму тритомнику А. Н. Афанасьєв: казки про Іванка Медведка — сина ведмедя, Івана Коров'ячого сина (або Биковича), сина Змія тощо⁸.

Отже, тотемізм є виразником єдності членів родового колективу, перенесеної на тваринний світ, найчастіше — на ту тварину, яка була даною колективові найпотрібнішою. Пізніші тотемістичні вірування включають у себе віру в тотемістичних єдиних предків. Хоча тотемізм виникає раніше від релігії, він входить складовою частиною в релігійні вірування.

Мисливська магія давніша за скотарську і землеробську. Виникають також «охоронна», лікарська, любовна та інші різновиди магії, що є одним із «наочних» свідчень виділення та оформлення суцільної свідомості, її практично-діяльної сторони. Адже магія — один з етапів становлення «перетворюючої» діяльності, коли людина намагається вплинути на хід подій, проте ще не виходить за межі «пристосовницької» діяльності, розглядаючи світ як поєднання окремих предметів, фактів та явищ, що мають не причинно-наслідковий, а часо-ово-послідовний зв'язок.

Згідно з такими уявленнями, викликавши один із фактів, можна викликати і появу іншого і, отже, домогтися бажаного результату. «Поряд з вірою в прикмети, — відзначає Ю. І. Семенов, — виникла віра в існування у тих чи інших предметів зовнішнього світу властивості магичного впливу на результат людської практичної діяльності і взагалі на долю людини — примітивний, архаїчний фетишизм»⁹. Фетишизм стає ілюзійним поглядом на світ загалом.

Магія, як писав Гегель, «є першою формою релігії, яка, власне, ще не може бути названа релігією»¹⁰. Ні тотемізм, ні фетишизм не подвоюють світу, як це робить релігія. Проте вже в цих формах до-релігійного мислення виділяється той момент, який зумовлює їх переростання у релігію. «Речі виявляються тут наділеними такими силами, — відзначає О. Ф. Лосєв, — які їм зовсім не властиві, і це становить те, що звичайно називається демонічною суттю, абсолютно невіддільною від них. Невіддільність ця сама по собі впливає із первісної нездатності взагалі розрізнити внутрішнє і зовнішнє»¹¹.

Тогочасний спосіб здобування життєвих ресурсів ставить людину майже в повну залежність від природи, і тому вона мислить навколишнє «хтонічно» — як таке, що складається з землі або ж нею породжене.

Коли ж відбувається перехід до кування металу, до стабільного скотарства та плужного землеробства, зростає потреба в плануванні, передбаченні. Це і сприяє розвитку суспільної свідомості в напрямі більшого виділення абстракцій. «Демон» — ідея, поняття речі — ще більше відокремлюється від речі. Настає вік преанімізму, коли світ мислиться, як і при фетишизмі, неупорядкованим і неорганізованим, проте весь цей хаос вноситься в світ ідей — «демонів» речей, якоюсь

⁸ Афанасьєв А. Н. Народные русские сказки : В 3-х т. М., 1958, т. 1, с. 346.

⁹ Семенов Ю. И., с. 366.

¹⁰ Там же, с. 362.

¹¹ Лосєв А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. М., 1957, с. 36.

мірою — за межі самого світу. «Початковий ступінь анімізму, — зазначає О. Ф. Лосев, — переходить у розвинутий ступінь з того моменту, коли демон з безособистісної істоти стає особистісною і взагалі набуває тієї чи тієї індивідуалізації. Спочатку і тут ще випирає стихійна сила демона, його подвійна основа, що виникла в свідомості первісної людини як проекція її виробничої і взагалі життєвої практики, як проекція її соціальних відносин на природу»¹².

Анімізм характерний для досить високого рівня міфологічної свідомості, притаманний слов'янам на певному щаблі їх розвитку. «Вони моляться рікам і німфам, і всяким іншим божествам, приносять жертви всім їм і за допомогою цих жертв проводять гадання»¹³, — сповіщає візантійський історик Прокопій із Кессарії в VI ст. Як бачимо, в складній системі міфологічних уявлень слов'ян тісно переплелися між собою елементи політеїстичних вірувань, і анімізм, і залишки давнього фетишизму. Це особливо помітно в народних казках. Один з найархаїчніших персонажів, який пов'язаний з періодом збирання, полювання і відловляє епосі матріархату, Баба-Яга — володарка темних сил — лісу, а пізніше потойбічного світу — «тридесятого царства».

До образів міфології патріархального періоду належать Кошей Безсмертний, хоча цей образ і пов'язаний з більш ранніми фетишистськими символами. Він має обов'язкові атрибути — череп, кістяк і його влада значно ширша, ніж у Баби-Яги, — над природою загалом, над людським життям та смертю. У слов'янській міфології ці образи чудовиськ-мертв'яків виступають втіленням зла. Страх перед мертвими, як відомо, виникає ще в ранню епоху становлення людського суспільства і виявляється у більш розвинутих суспільствах у вірі в упирів, оборотнів. Ця віра свідчить про те, що відбувається далі становлення і розвиток абстрактних понять разом з уявленнями про «потойбічний», «той світ».

За віруваннями древніх, душа спочатку неподільно пов'язана з тілом і існує разом з ним, перебуваючи біля нього й після смерті людини. Пізніше формуються уявлення про загробний світ, в який нібито переходить душа після смерті тіла.

Це — одна з ознак появи релігійних вірувань, що свідчить про який рівень абстрактного мислення, коли ідеальне відчужується, відокремлюється від матеріального і саме «царство ідеального» набуває певної «категоріальної упорядкованості».

Вироблена міфологією символічна картина світу, коли символіка втілена в конкретно-чуттєвих образах, поступається перед символікою, втіленою в релігійних поняттях.

Це підтверджується низкою фактів. Якщо врахувати, що погребний обряд як такий відображає «реальне життя» з запізненням на два-три покоління...¹⁴, то той опис старослов'янських звичаїв, який залишив нам відомий мандрівник і вчений X ст. Ібн-Фадлан, дає можливість зробити висновок, що в зазначений час відбувалося становлення так званої протоселянської передфеодальної общини. Розпадається первісна «єдність», втілена в родоплеменних відносинах. Масове захоронення замінюється індивідуалізованим. Вже досить чітко простежуються вірування в потойбічний світ. «Ви, араби, нерозумний народ, — наводить Ібн-Фадлан слова одного з присутніх на похоронах знатного слов'янина, — бо ви берете найдорожчого і найповажнішого для вас серед

¹² Лосев А. Ф., с. 61.

¹³ Прокопій із Кессарії. Война с готами. М., 1950, с. 297.

¹⁴ Богданов А. П. Древние киевляне по их черепам и могилам. — Из протоколов антропологической выставки. СПб., 1897, с. 8.

людей і кидаєте його в землю, де його поїдають плазуни та черви; ми ж спалюємо в одну мить, і він в ту ж мить переходить до раю»¹⁵.

Як бачимо, у слов'ян того періоду існують достатньо розвинені релігійні уявлення. «...Ось бачу мого пана сидячим в раю, а рай прекрасний, зелений, з ним перебувають дорослі чоловіки і хлопчики, він зве мене, тому ведіть мене до нього»¹⁶ — заявляє присутнім дівчина, призначена для спалення разом з померлим.

Разом з релігійними виникають інші форми суспільної свідомості, які покликані стверджувати і закріпляти певну «упорядкованість» дофеодалного суспільства. Це насамперед мораль. «Слов'яни, — за свідченням очевидців, — дружелюбні, гостинні, але непереможні в бою»¹⁸ і жорстоко карають порушників їхніх звичаїв і традицій».

Мораль цього періоду фактично спрямована на збереження єдності, нерозчленованості людського колективу.

В IX—X ст. на Русі складаються ранньофеодалні відносини, на основі племінних об'єднань утворюється ранньофеодална держава.

Разом з формуванням ранньокласових відносин відбувся переворот і в суспільній свідомості. Дедалі більшу роль відіграє індивідуальність як виразник певних суспільних тенденцій, напрямів, інтересів.

Відображенням цього переходу від безособової, немов розчиненої в природі свідомості до такої, що прагне «індивідуалізації», коли індивідом виступає суспільство загалом, є билини. Спочатку в них ідеться про боротьбу людини з природою, де поразки зазнає людина. Так, билина про Святогора розповідає, як гине цей герой від власної надмірної сили, що фактично не має «людського» характеру: «Грузно от силушки, как от тяжелого бремени. Вот и говорит Святогор: «Как бы я тяги нашел, так я бы всю землю поднял!». Наїхавши на «сумочку переметную», Святогор намагався це зробити: «...Ухватил он сумочку обеими руками, поднял сумочку повыше колен; и по колени Святогор в землю угрыз, а по белу лицу не слезы, а кровь течет. Где Святогор увяз, тут и встать не мог, тут ему было и кончение»¹⁸.

В іншій билині про Святогора-богатира відображено наступний етап становлення «героїчної» свідомості — «нерозумна», «нелюдська» сила Святогора переможена землеробом Іллею Муромцем без бою. Надзвичайно важливий момент — відмова Іллі Муромця від цієї нерозумної сили Святогора:

Мне твоей силушки не надобно,
А мне своей-то силушки достаточно.
Если силушки у меня да прибавится,
Меня не будет носить да мать сыра земля¹⁹.

У численних творах народної творчості з'являється герой, який пермагає нерозумні сили природи, такі, наприклад, як змії. У билинах — це цикл про Добриню, в народних казках — цикл про Козьму-Дем'яна. «Особливий інтерес, — пише Б. О. Рибаків, — становить географія записів про Козьму-Дем'яна: Київщина, Полтавщина, Черкащина, Прилуки, Золотоноша, Звенигород, Златопіль, Біла Церква»²⁰. Як відомо, це — найдавніший центр землеробської слов'янської культури, «откуда есть пошла земля русская».

¹⁵ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. С половины VII до конца X века (по Р. Х.). СПб, 1870, с. 100—101.

¹⁶ Там же, с. 101.

¹⁷ Там же, с. 268, 269.

¹⁸ Билины. В 2-х т. М., 1958, т. 1, с. 22.

¹⁹ Там же, с. 33.

²⁰ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. М., 1979, с. 232.

З XI—XII ст. ми вже маємо пам'ятки писемної культури Київської Русі, але значення народної творчості в дослідженні становлення того духовного «грунту», на якому «засіялися» зерна філософської культури дохристиянського періоду, є надзвичайно важливим. Адже саме епос доносить до нас думки, почуття та прагнення людей далекої епохи. Як і епічна творчість усіх народів, руський билинний епос формується в період становлення народностей, їх територіальних переміщень, завоюницьких походів і боротьби з завойовниками. «Вік героїв» — так назвав цю епоху Гегель.

Основна тема народної творчості цього періоду — становлення не окремих характерів, особистостей, а національних доль, всієї історії народу. «...Усвідомлюватись й оцінюватись ці характери і події могли з різного національного й соціального погляду, в світлі різних суспільних ідеалів, у різних традиціях усної та літературної творчості, з різною долею гіперболізму або навіть фантастики»²¹.

З цього випливає той «монументалізм», який притаманний літературі та мистецтву епохи феодалізму і який виявляється в тому, що в змалюванні людської особистості переважає прагнення до нових, «узагальнених» характеристик. Останні повинні дати певну схему дій та вчинків, обов'язкових для представників тієї чи іншої верстви чи кола населення. «Сильний не богатир — сильне воїнство, яке він втілює, — відзначає академік Д. С. Лихачов. — Художнє узагальнення йде по шляху створення узагальненого образу героя, що втілює в собі якості всіх російських воїнів. Цим шляхом ішов розвиток образу билинного богатиря, який з часом став один, без війська, воювати за Руську землю проти величезної рати ворогів»²².

Самовіддана боротьба за торжество народної єдності, вміння жертвувати собою за народ — основні мотиви билинного епосу. А його головний герой — народ, який перемагає тільки завдяки своїм власним силам, вмінню, розуму, а іноді й хитрощам.

Саме тому так широко в билинах використовується гіперболізація. Богатир знищує сили незліченні, він наділений надзвичайними здатностями:

Разгорелось сердце у богатыря,
А у старого казака Ильи Муромца...
Пропускал коня он богатырского
А на тую ли рать — силу великую,
Стал он силу с крайчика потапывать,
Стал копьём колоть да из лука стрелять,
Из лука стрелять, рубить он саблей вострою,
Потоптал он всех татаровой поганых²³.

І все ж ця «надсила» богатирів має істинно людський характер, хоча й залишила на собі помітний слід «догеройчного», дофеодального періоду, пов'язаного з міфологічним світосприйманням. Та мудрість, якую керується народ у своєму ставленні до світу, те, що дає йому правильну орієнтацію в ньому, — все це дістає втілення в певній конкретно-чуттєвій символіці світу, відображеній в язичництві.

Герої народного епосу далекі від тих добродійств, які намагається нав'язати християнська мораль.

Оцінку особистості визначає ідея народної єдності, відданості своєму народові. Той, хто вірно служить Батьківщині, заслуговує най-

²¹ Поспелов Б. М. Проблемы исторического развития литературы. М., 1972, с. 170.

²² Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси. М., 1970.

²³ Былины, с. 134.

вищої шани. Той же, хто служить її ворогам, викликає негативне ставлення. Так, Олег, який убив слов'янських князів із роду Кия — Аскольда і Діра і привів варягів на Руську землю, загинув, згідно з народною легендою, від власного коня. Святополк Ярославович назавжди затаврований прізвиськом «Окаянний» за зв'язок з польськими загарбниками. Чернігівські князі, що родичалися з половцями (XII ст.), дістали зневажливе наймення «Гориславовичі».

Найвищими словами характеризуються богатирі. «Суворий і могутній Ілля,— пише В. Я. Пропп,— витриманий і культурний Добриня, веселий і винахідливий Альоша виражають героїчні риси російського народу. В них народ відтворює самого себе. За всієї їхньої відмінності вони об'єднані одним почуттям, одним прагненням: вони не знають більш високого служіння, ніж служіння своїй Батьківщині, і за це вони готові за неї віддати своє життя»²⁴.

Незважаючи на символічність образів богатирів, вони вже достатньо індивідуалізовані. Тут і різниця їх легендарних доль, і різниця в характерах, що виявляється в тих різних «шляхах», якими йдуть богатирі до перемоги (чесним, відкритим, могутнім ударом Іллі Муромця, «вежеством» Добрині Никітіча, «наскоком» і лукавством Альоші Поповича).

Важливим моментом у билинному епосі є негативне ставлення до феодальних верхів. З усіх князів похвали заслужив Володимир «Красне Солнишко» (це образ двох Володимирів — Володимира Святославича і Володимира Мономаха) — за те, що бореться з ворогами Русі. Проте билини не дуже жалують і його:

Я иду служить,— говорить Ілля,—
И за землю российскую,
Да и за стольный Киев-град,
За вдов, за сирот, за бедных людей...
А для собаки-то князя Владимира
Да не вышел я вон из погребца²⁵.

Київський цикл билин знайомить нас з процесом розквіту та «вмирання» героїчного періоду. Спочатку неспіливо, а потім дедалі активніше і голосніше звучать в них християнські релігійні мотиви. Звичайно, церква ніколи доброзичливо не ставилася до билинного епосу. Але спочатку, в період «пристосування» і «вживання» в народне життя, вона не могла виставляти великих претензій. З часом християнство розпочинає наступ на народну епічну творчість. Кінець кінцем воно поховало Ілля Муромця... у християнській церкві.

І хоча само християнство претендувало на роль «просвітителя Русі», яке нібито здійснило «чудо» миттєвого переходу від дикунства до державності, письменства та культури, епос засвідчує зовсім інше. Як відомо, всі богатирі були освічені — вони читали написи на придорожних каменях, писали і відповідали на послання.

І все ж билинний епос припинив своє існування разом з завершенням так званого героїчного періоду. Змальований в ньому тілесно-чуттєвий світ дедалі більше поступається «подвійній» картині світу, центр якого переноситься за видиме — у сферу «вищих» регуляторів ідеального, абстрактного характеру.

«Регулятивним принципом» нового світосприймання дедалі більше стає «духовність» у її найбільш завершеному вигляді — понятті бога. А у зв'язку з тим, що народний епос ще у дохристиянський період до-

²⁴ Пропп В. Я. Русский героический эпос. Л., 1955, с. 200—201.

²⁵ Билины, с. 148.

силь повно сформулював ту сферу «духовності», що набрала найбільшої ваги,— мораль, християнство «входить» у життя русичів і знаходить для себе місце як виразник саме цієї сфери.

Билинний епос підготував духовний «грунт» для прищеплення релігійного регулятивного морального принципу. Саме в цьому треба шукати той яскраво виражений з самого початку запровадження християнства на Русі і інтерес до морально-етичних проблем, що дістав своє втілення у виборі для перекладу християнських літературних творів морально-етичного плану, у відвертому потягу руської літератури та мистецтва до цієї теми, а зрештою — в морально-гуманістичному спрямуванні суспільної думки пізніших епох.

Билинні мотиви, які втілювали народність у найвищому, так би мовити, «узагальненому» вигляді, не зникають з орбіти духовного життя слов'янських народів у пізніші часи. Вони входять до складу тих художніх моделей, які в писемній літературі стають символами давньо-руської народності.

Пізніше билини починають відігравати роль засобу епічного відтворення минулого в житті народу. Потяг до історичного зображення, який дістав своє найперше втілення в билинному епосі, далі все настійніше потребує писемної літературної фіксації.

Ця потреба виникла задовго до введення писемності. Адже поява писемності і утворення алфавіту — це різні події. Як відзначає Д. С. Лихачов, «російська література виникла зовсім не внаслідок переходу до нас творів візантійської та болгарської літератур,— зовсім не з причин механічних і випадкових,— не як результат появи на Русі християнської освіченості і не як просте продовження перекладної літератури. Вона народилася з внутрішніх потреб класового, феодального суспільства древньої Русі...»²⁶.

Поява ж писемності зумовлювалась особливостями соціального розвитку Русі. Як відомо з «Повісті временних лет», у першій половині X ст. складалися договори з греками для запису того тексту перекладу, який зберігався у русичів. Посилалися грамоти до інших народів і держав.

Арабські мандрівники Ібн-Фадлан, Масурі та інші стверджують, що у древніх русичів були письмена, про що свідчать «написи на камені», на дереві, зокрема на шиферних пряслицях, берестяні грамоти, знайдені в Новгороді а також графіті (близько 300) в Софійському соборі.

Усі ці написи мали багатоалфавітну основу і могли свідчити про наявність писемності в Київській Русі. І коли з'явився найдосконаліший алфавіт, створений Кирилом і Мефодієм, слов'яни прийняли його.

«Потреби в писемності, — пише Д. С. Лихачов, — виявляються, як видно із попереднього, в державному житті — в договорах і відносинах з іноземними державами (договори, супроводжувальні грамоти), у великій торгівлі (написи на посудинах із наповненням), у нових майнових відносинах (письмові заповіти, написи, що підтверджують власність), у розвинутому ремеслі (підписи імені майстра, що замінили попередні родові знаки власності), у вшануванні знатних померлих (напис на могилі руса), як видно, в розвинутому язичеському культі (пророцтво, написане в храмі)»²⁸.

Введення алфавіту відкрило дорогу цілому потоку письмової літератури — перекладної та оригінальної. Глибокий внутрішній соціально-

²⁶ Д. С. Лихачев. Возникновение древнерусской литературы, с. 13.

²⁷ Там же, с. 19—20.

політичний та ідеологічний зміст і довершеність художньої форми цієї літератури є свідченням високого рівня матеріальної і духовної культури Київської Русі періоду її розквіту.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що серед чинників, які зумовили формування філософських поглядів далекої від нас епохи, значне місце посідають пов'язані з становленням елементів абстрактно-логічного мислення. Від виділення ідеальних моментів колективної соціальної діяльності в язичництві давньої Русі передфеодальної епохи (тотемістські, фетишистські та анімистські елементи у первісному світосприйманні) до чітко сформульованої в билинному епосі програми світоглядно-етичних та естетичних поглядів, висловлених на рівні поетичних узагальнень, — ось настійно потребували філософсько-світоглядного осмислення, — ось той шлях, що його проходить суспільна свідомість давніх русичів. Не дивно, що так жадібно-активно сприймають вони ті філософські і суспільно-політичні ідеї, що приходять до них разом з поширенням писемності на Русі. Проте, це вже дещо інше питання, що потребує спеціального висвітлення.

* * *

Анализируя фольклорно-эпические истоки культуры Древней Руси, автор приходит к выводу, что среди факторов, обусловивших формирование мировоззренческих представлений указанного исторического периода, значительное место занимают те, которые связаны со становлением элементов абстрактно-логического мышления. От выделения идеальных моментов коллективной социальной деятельности в язычестве передфеодальной эпохи (тотемистские, фетишистские и анимистские элементы в первобытном мировоззрении) к четко сформулированной в билинном эпосе программе мировоззренческо-этических и эстетических взглядов, высказанных на уровне поэтических обобщений (настоятельно требовавших философско-мировоззренческого осмысления) — путь, который проходит сознание древних русичей. Не случайно столь активно воспринимаются ею те философские и общественно-исторические идеи, которые появляются здесь с распространением письменности.

(Продовження. Початок — на с. 101)

Вопросы общественных наук : Респ. межвед. науч. сб.— Киев : Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.

Вып. 42. В. И. Ленин и актуальные проблемы историко-партийной науки.— 136 с.

Методологические проблемы обществознания / [Н. В. Дученко, В. В. Сокоренко, А. Е. Конверский и др.]— Киев : Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 247 с.

Общественные науки в высшей школе / [М. А. Варшавчик, А. Т. Нелеп, Ю. И. Палкин и др.]— Киев : Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 295 с.

Практика — познание — мировоззрение : Мировоззрен. содержание принципов диалект. и ист. материализма / [А. И. Яценко, Н. Ф. Тарасенко, Н. М. Есипчук и др.]— Киев : Наук. думка.— 271 с.

Проблемы философии : Респ. межвед. науч. сб.— Киев : Вища школа. Изд-во

при Киев. ун-те.

Вып. 49. Актуальные проблемы исторического материализма. 150 с.

Вып. 50. В. И. Ленин и актуальные проблемы материалистической диалектики. 142 с.

Вып. 51. Актуальные проблемы методологии и логики познания. 158 с.

Структурно-логические схемы учебного процесса по марксистско-ленинской философии : (Метод. рекомендации в помощь преподавателю) [Вдовиченко Г. Г. и др.]— Киев : ИПК при Киев. ун-те.— 130 с.

Философия : [Сб. статей / Редкол. : А. Ф. Плахотный (отв. ред.) и др.]— Харьков : Изд-во при Харьк. ун-те.

Вып. 14. 86 с.— Вестн. Харьк. ун-та, 194.

ШУЛЬГА І. В., ГОШОВСЬКИЙ М. М. Всеперамагаюча сила лєнінізму.—К. : т-во «Знання» УРСР.— 48 с.

(Продовж. на с. 131)

В. Я. ОЛІЙНИК

ПРО РАЦІОНАЛІЗМ І ЕЛЕМЕНТИ ІРРАЦІОНАЛЬНОГО У ФІЛОСОФІЇ ГЕРАКЛІТА

Учення Геракліта Ефеського (близько 544—близько 483 рр. до н. е.) викликало чимало суперечливих суджень і оцінок з античного часу й до наших днів. Ця суперечливість пояснюється не тільки обмеженістю і фрагментарністю текстів Геракліта (відомо всього 126 фрагментів з його творів), а також оригінальністю і самотутністю мови й стилю філософа. Основна причина різних, іноді діаметрально протилежних інтерпретацій ідей Геракліта полягає у прагненні представників різних філософських шкіл спертися у своїх побудовах на авторитет цього античного мислителя або спотворити його погляди, якщо вони суперечать доктринам певної школи.

Сучасні буржуазні філософи докладають чимало зусиль, щоб зобразити Геракліта абсолютним ірраціоналістом, а його вчення—таким, що підтверджує їх теорії. Ця тенденція простежується ще у Ф. Ніцше, який називав Геракліта найвеличнішим з філософів і вважав його своїм попередником. Б. Рассел оголошує ефеського мислителя містиком «особливого роду» і заявляє, що Геракліт, «хоча він і був іонійцем, не належав до наукової традиції мілетської школи»¹. Неотоміст Ф. Коплстон намагається довести, що діалектика Геракліта може бути (в доповнення до релігійного одкровення) допоміжним засобом пояснення механізму «створення» світу богом². «Геракліт наш»...— говорить інший неотоміст Е. Жільсон³. По-теологічному інтерпретує філософію Геракліта і К. Ясперс. На його думку, для Геракліта людське мислення було лише відображенням «божественного логосу»⁴.

У цій статті, спираючись на діалектико-матеріалістичну методологію, спробуємо визначити істинне співвідношення між раціональним і ірраціональним у філософській спадщині ефеського мислителя. Для цього потрібно насамперед надати цим поняттям конкретного визначення. В радянській філософській літературі під раціональним і ірраціональним розуміють категорії, якими позначають природу реальності або харак-

тер пізнавальних здібностей людини. Раціональне—філософська категорія, що позначає все те, що досягається розумом, охоплюється логічними засобами. Ірраціональне—філософська категорія, яка позначає те, що перебуває за межами розуму, є алогічним або неінтелектуальним, несумірним з раціональним мисленням або навіть протилежним йому⁵. Згідно з марксистською філософією, не існує абсолютної протилежності раціонального і ірраціонального⁶. Діалектичний взаємозв'язок раціонального та ірраціонального здійснюється протягом всього процесу розвитку знання. Знання вважається раціональним, коли воно укладається в рамки існуючих логічних форм. Але з розвитком людської практики знання неминує виходить за ці рамки і не може бути пояснено на основі старої логічної системи. Нове знання містить у собі ірраціональний компонент, що не узгоджується з логікою і більшістю раніше відомих фактів. Отже, ірраціональне виконує певні позитивні функції в процесі пізнання. З виявленням нових фактів, утворенням нових логічних форм ірраціональне перетворюється в раціональне. В ході дальшого поглиблення людських знань виникає нове ірраціональне, яке також долається і перетворюється в нове раціональне.

Метафізичний відрив раціонального від ірраціонального спричинює виникнення односторонніх систем раціоналізму та ірраціоналізму. Раціоналісти визнають в новому знанні лише те, що вкладається в межі старих логічних форм, а решту відкидають як незнання. Ірраціоналісти, навпаки, звертають увагу лише на ірраціональне, гіпертрофують його, вважають, що лише воно містить у собі новий результат. У такій інтерпретації ірраціональне становить одну з головних категорій сучасного філософського ірраціоналізму.

Містично й ідеалістично витлумачене ірраціональне є основою всіх екскурсів сучасних ірраціоналістів в античну філософію. З цих позицій вони конструюють суцільний ірраціоналізм античної філософії і зокрема філософії Геракліта. Насправді ж філософський ірраціоналізм формувався тільки в епоху краху феодального ладу. А в антич-

¹ Рассел Б. История западной философии. М., 1959, с. 60.

² Див.: История античной диалектики. М., 1972, с. 299—300.

³ Цит. за кн.: История античной диалектики. М., 1972, с. 297.

⁴ Див.: История античной диалектики, с. 272.

⁵ Див.: БСЭ. М., 1972, т. 10, с. 449.

⁶ Про це докладніше див.: Коплнн П. В. О рациональном и иррациональном.— Вopr. философии, 1968, № 5, с. 111—121.

ній натурфілософії ірраціональне існувало лише як тенденція. Проаналізуємо під цим кутом зору співвідношення раціонального і ірраціонального у філософії Геракліта.

Діяльність Геракліта проходила в період, коли філософія тільки зароджувалася, але вже тоді в ряді принципових питань вона виступила проти релігійно-міфологічного світогляду. Водночас в останньому містилися елементи, які були одним із джерел філософії, — це антропоморфізм і соціоморфізм міфології, релігії і частково мистецтва. У цих дофілософських формах суспільної свідомості людина освоювала світ на рівні емоційно-образних уявлень. Філософи Фалес, Анаксимандр, Анаксимен зробили спроби раціонально пояснити світ. Висунута ними ідея першоречовини була одним із початкових кроків на шляху вироблення поняття матерії. Матеріалістична і раціоналістична лінія мідетських мислителів дістала дальший розвиток у вченні Геракліта Ефеського.

Найважливішою складовою частиною філософії Геракліта є вчення про логос. Термін «логос» вперше введений Гераклітом⁷. Виникнення цього образу-поняття є законним результатом критики ефеським мислителем релігійно-міфологічних поглядів.

У домарксистській історії філософії вчення Геракліта про логос оцінювалося неправильно. Більшість істориків філософії, насамперед теологи, вбачали в гераклітівському «логосі» немовби передісторію іудейсько-християнського вчення про бога-слово. При цьому посилялися на фрагмент 31, де філософ говорить про кругообіг речовини і де «логос» названий «всуправляючим» і «богом». Але, як показав О. Ф. Лосев⁸, це не думка Геракліта, а інтерпретація Климента Александрийського, одного з «отців церкви», який розглядав усю попередню історію філософії як підготовку християнства. Дослідження О. Ф. Лосева допомогли встановити, що ряд помилок у трактуванні гераклітівського «логоса» допустили Марк Аврелій, Стобей, Посідоній⁹. Пізніші історики філософії тлумачили гераклітівський «логос» як «бога», «доло», «вечність», «мудрість», «закон» та ін. По-іраціоналістичному інтерпретує вчення Геракліта про логос М. Хайдеггер¹⁰.

Радянські елліністи глибоко і всебічно дослідили Гераклітове вчення про логос.

⁷ Про інтерпретації терміна «логос» в античній філософії див.: Лосев А. Ф. Логос. — В кн.: Философская энциклопедия 1964, т. 3, с. 246—248. Огляд розуміння логоса Гераклітом див. у кн.: Дынник М. А. Диалектика Гераклита Эфесского. М., 1929, с. 128—129. Див.: також: Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу. М., 1972, с. 215—223.

⁸ Див.: Лосев А. Ф. Логос — В кн.: Философская энциклопедия, т. 3, с. 246—248.

⁹ Там же.

¹⁰ Див.: История античной диалектики. М., 1972, с. 271.

Їхні розвідки показали, що в «логосі» Геракліта дістали відображення ідеї єдності й боротьби протилежностей, загальної об'єктивної закономірності і необхідності¹¹.

«Логос» — це основний образ-поняття філософії Геракліта. Залежно від контексту воно набуває різного значення. З допомогою цього терміна мислитель намагався виразити зміст відкритого ним закону єдності й боротьби протилежностей. У 50-му фрагменті філософ говорить¹²: «Все — єдине: подільне — неподільне, народжене — ненароджене, смертне — безсмертне, логос — вічність; отець — сини, бог — справедливність; не до мене, але до логосу прислухаючись, мудро визнати, що все — єдине». Як бачимо, тут Геракліт розуміє логос як гармонію протилежностей, «що розходяться». Ідею гармонії і напруженої рівноваги протилежностей філософ виразив у 51-му фрагменті: «Вони не розуміють, як те, що розходиться саме з собою, погоджується: гармонія, що повертається (до себе), як у лука і лири». Думки про гармонію протилежностей ми бачимо і в інших афоризмах ефеського мислителя (див. фр. 58, 59, 60, 88). Розвиваючи далі своє вчення, філософ показує, що логос виявляється через боротьбу протилежностей. Ідея боротьби протилежностей була виражена Гераклітом з допомогою «смысло-образу» «війни» (або «боротьби») — фр. 80.

Чуттєво сприйнятим аналогом логоса, відзначають радянські дослідники, у Геракліта виступає вогонь. Вогонь ефеський мислитель вважає найбільш рухливим і здатним до перетворень різновидом матерії. «Вічно живий» вогонь — це матеріальне первоначало світу (архе). Видозміни цього архе приводять до утворення всіх речей (фр. 30, 31, 66, 76, 90). Але якщо первоначало вічне, то існування його виявив — окремих речей має тимчасовий характер. Вогонь «править» світом (фр. 64), є мірою усіх речей (фр. 90) і як правляча сила — розумний (фр. 64). Первоначало (вогонь) і окремі речі перебувають у суперечливій єдності (фр. 90). З усієї багатоманітності речей виникає одне — вогонь, і з одного (космічного вогню) — все (фр. 10). Космос — це процес постійних перетворень вічно живого вогню, «який мірами загоряється і мірами згасає» (фр. 30). Вогонь у Геракліта не ірраціональний. Він підпорядковується всеуправляючому логосу і «мірі». Отже, «логос» у Геракліта — це загаль-

¹¹ Див.: Дынник М. А. Диалектика Гераклита Эфесского, с. 167; Комаров В. Я. К текстологическому анализу античной философии. Л., 1969, с. 48 ф. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу. М., 1972, с. 216; Лосев А. Ф. Логос. — В кн.: Философская энциклопедия, с. 246—248; Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981, с. 135.

¹² Тут і далі тексти і номери фрагментів див. за кн.: Материалисты Древней Греции, М., 1955, 236 с.

ний закон об'єктивної реальності. В ученні про логос філософ з Ефеса вперше виразив в образах-поняттях сутність закону єдності й боротьби протилежностей. Цей геніальний згода ефеського мислителя яскраво демонструє раціоналістичне розуміння ним закономірностей об'єктивної дійсності.

Щоб показати суперечливу єдність руху і спокою, становлення і того, що сталося, Геракліт створив відомий образ річки, в яку не можна увійти двічі (див. фр. 12, 49а, 91). Становлення Геракліт розумів як єдність протилежностей, як єдність виникнення і знищення, народження і загибелі речей. Щоб показати єдність зміни і стабільності, античний мислитель звертається також до образу Сонця: «Сонце — не тільки (як говорить Геракліт) нове кожного дня, але вічно і безперервно нове» (фр. 6). В усіх наведених думках філософа становлення розуміється як єдність мінливості й стабільності.

Водночас, як відзначає Р. Сінгх, учення Геракліта про становлення «можна легко перебільшити, роздути, і неминучим результатом буде протилежність раціоналізму. Це може зруйнувати цілком весь фундамент раціонального світового порядку в ученні Геракліта...»¹³ Так і було насправді. Вже учен Геракліта Кратіл поклав початок релятивістському уявленню про чисте становлення, позбавлене моментів сталості. Він учив, що в ту саму річку не можна увійти і жодного разу. Згодом, як відзначає Ф. Х. Кессіді, Платоном, Арістотелем і всією наступною античністю Геракліту було приписано вчення про загальну течію¹⁴.

Так виникла традиція, згідно з якою вважалось, що головним у філософії Геракліта є вчення про загальну плинність. Ф. Х. Кессіді підкреслює, що «ідея загальної плинності була надмірно перебільшена, непомірно роздута, в результаті чого Геракліт, який передусім вчив про логос-розум, що панував у світі і визначав світ як єдиний і раціонально-гармонійний порядок, був витлумачений як алогіст (іраціоналіст), містик і релятивіст»¹⁵.

Буржуазні філософи експлуатують цю тенденцію, тлумачать учення ефеського мислителя в іраціоналістичному дусі, намагаючись знайти в ньому коріння сучасного іраціоналізму. Так, Ф. Ніцше, взявши за вихідну точку гераклітівську ідею становлення, висунув містичну іраціоналістичну концепцію. Він вважав, що світ — це вічне становлення без мети, початку і кінця. Воно не приводить ні до чого сталого, не підпорядковується жодним законам. Це безглуздий хаос, гра сил, що виникають з навколишнього небуття і занурюються в нього,

«процес, який не приводить нікуди»¹⁶. Тут доцільно навести висновок Ф. Х. Кессіді про те, що «трактування гераклітівської філософії з погляду абсолютної мінливості всього сущого (тобто в дусі Кратіла) робить Геракліта іраціоналістом-агностиком і суб'єктивістом, що неправильно»¹⁷. Отже, вчення про становлення, в якому філософ сформулював ідею про суперечливу природу єдності руху і спокою, також має раціоналістичний характер.

Важливим раціоналістичним елементом у філософії Геракліта було вчення про долю. Релігія і міфологія того часу трактували долю як надприродну силу, яка визначає всі події в житті людини. Вона розумілася як «доля» (таке значення термінів «μοῖρα», «αἵσα» і «геймармене»). У понятті долі у спотвореному вигляді відображалось панування над людиною неусвідомлюваних нею природних і суспільних сил. Уже те, що людина при народженні наслідує певні фізичні задатки, належить у класовому суспільстві до певного класу, неминуче змирає, приводило до висновку про зовнішню зумовленість її життєвого шляху. Геракліт відкинув релігійно-морфологічне уявлення про долю як фатальну соціально-космічну закономірність. Він висловив думку про те, що доля людини визначається не зовні, а розгортається з неї самої, що «етос» людини (від грецьк. звичай, нрав, характер), тобто форма її існування, і визначає її долю (див. фр. 119). Поширення Гераклітом таких уявлень про долю завдало удару релігійно-міфологічному світогляду його епохи.

Раціоналізм Геракліта прекрасно демонструє висловлена ним думка про те, що «цей космос, той самий для всього існуючого, не створили ніякий бог і ніяка людина, що він завжди був, е і буде вічно живим вогнем, що мірами загорється і мірами згасає» (фр. 30). З цього фрагмента випливає, що мислитель не визнавав бога ні творцем, ні першопричиною, ні першорухієм, ні правителем світу. Це був відчутний удар по релігійно-міфологічним поглядам. З приводу цього фрагмента В. І. Ленін відзначає: «Дуже хороший виклад начал діалектичного матеріалізму»¹⁸.

Геракліт першим в історії дав раціоналістичну оцінку сновиддям. Філософ припускає, що сновиддя не містять нічого надприродного (див. фр. 89, пор. також фр. 73). Такий висновок підкреслюється свідченням Секста Емпірика про позицію Геракліта з цього питання: «І якщо ми забуваємося ві сні, то знову приходимо до пам'яті після пробудження»¹⁹.

¹⁶ Див.: Краткий очерк истории философии. М., 1960, с. 572—574.

¹⁷ Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу, с. 210.

¹⁸ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 293.

¹⁹ Эмпирик Секст. Две книги против логиков.— Соч.: В 2 т. М., 1976, т. 1, с. 86.

¹³ Цит. за кн.: Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу, с. 209.

¹⁴ Див.: История античной диалектики, с. 93.

¹⁵ Там же.

Одним із перших натурфілософів Геракліт звернув увагу на проблему пізнання. Він відзначав, що на шляху пізнання є численні труднощі, що треба докладати багато зусиль, щоб пізнати справжню природу речей, яка не лежить на поверхні. «Природа любить приховуватися»,— зауважує він (фр. 123). Очевидно, про це йдеться і у фр. 56. Ефеський мислитель вказував на труднощі вивчення і психічних явищ: «Яким би шляхом ти не йшов, меж психеї ти не знайдеш, такий великий її логос» (фр. 45). Відомо, що психеєю (душею) Геракліт називав свідомість. При цьому він припускав, що душа має матеріальну основу. Такою основою у його вченні є суха вогненна речовина. Геракліт підкреслює, що дуже багато повинні знати філософи, однак багатознання не навчає бути розумним (фр. 35, 40). Істина в кінцевому підсумку досягається мисленням, а той, хто не виходить за межі почуттів, часто помиляється (фр. 107, 112). Геракліт вважає, що всімо людському родові властива здатність до правильного пізнання світу (фр. 116). «Психеї властивий самозростаючий логос»,— каже філософ (фр. 115). Ця думка Геракліта показує, що джерело знань і вчинків людини треба шукати в ній самій, а не в діяльності або волі богів. Отже, Геракліт стояв на раціоналістичній позиції і в питанні про пізнання.

Водночас аналіз текстів показує, що великий філософ античності не уникнув містичних заблуджень. Фрагмент 94 твердить: «Сонце не перейде своєї міри, інакше його б надогнали Ерінії, помічниці Правди». Враховуючи, що Ерінії—одні з найбільш похмурих образів грецької міфології—богині помсти, мешканки Аїда, даний фрагмент не можна розцінити інакше як вияв залишків релігійно-міфологічних поглядів у ефеського мислителя. Пережитки орфічних поглядів містяться в ученні Геракліта про душу. Фрагменти 21, 26, 62, 88 у поєднанні зі свідченням Секста Емпірика: «...коли ми живемо, мертві наші душі й поховані в нас; коли ж ми помираємо, оживають і живуть душі»²⁰, говорять про те, що Геракліт вірив у існування в людині душі, яка живе і після її смерті. Віра в існування в людині душі—це виявлення однієї з найдавніших форм релігійної свідомості. Хоча Геракліт заперечував створення світу богами (фр. 30), відмовляв їм у безсмерті (фр. 62), а іноді термін «бог» використовував лише як звичайний спосіб вираження думок (фр. 24, 119), проте він визнавав існування бога. Твердження, згідно з яким ефеський мислитель вживав такі терміни, як «бог», «боги», «божественний», тільки з літературних міркувань, мабуть, дуже категоричне. До висновку про визнання Гераклітом існування богів приводить аналіз фрагментів 5, 24, 30, 67, 78, 102, 114, врахування загального історичного фону епохи, а також факту незрілості науки і суспільної практики в той

період. Геракліт вірив у можливість визначення волі богів і пізнання майбутнього на основі божественного осяяння і пророцтва снів: «Сивілла шаленими вустами вимовляє похмуре, неприкрашене і непідмазане, і мова її звучить крізь тисячоліття, бо вона спонукана божеством» (фр. 92, 93).

На подібних містичних заблудженнях ефеського мислителя й спекулюють сучасні ірраціоналісти, які, змішуючи філософську проблематику ірраціонального з релігійно-теологічною проблематикою містицизму, намагаються довести, нібито існує багатовікова традиція в розвитку ірраціоналізму.

Водночас зауважимо, що у філософії античного мислителя знаходимо і уявлення про ірраціональне, які зовсім не тотожні містицизму. Так, створивши образи-поняття, «смыслеобразы» і філософемі, Геракліт певною мірою виходить за межі розсудку. Саме як таке, що виходить за межі розсудку, постає в нього в окремих випадках ірраціональне. На цьому також спекулюють сучасні ірраціоналісти, забуваючи, що раціональне не тотожне розсудковому: як відзначав уже Гегель, те, що ми називаємо ірраціональним, є насправді «початок і слід розумності»²¹. Тому намагання буржуазних філософів використати ірраціональне у Геракліта для обґрунтування сучасного ірраціоналізму безідейні. Ірраціональне нерідко виступає у нього як доповнення до раціонального в процесі пізнання світу.

Отже, аналіз фрагментів філософа приводить до висновку, що, незважаючи на окремі ірраціоналістичні елементи, в ученні Геракліта переважає раціоналізм. Геракліт стояв біля джерел раціоналістичної тенденції у давньогрецькій філософії. Вперше в історії філософії він відкрив суперечливу природу речей.

Раціоналістичний характер має вчення Геракліта про логос і про становлення. Ефеський мислитель піддав глибокій критиці релігійні погляди, різні забобони, заблудження і містику і сміливо висунув ідеї, що протистояли панівному релігійно-міфологічному світогляду. Створення Гераклітом образів-понять, смыслеобразів і філософем є важливою віхою на шляху формування філософських понять і категорій. На раціоналістичних позиціях стояв Геракліт і в питанні про пізнання. Разом з тим в окремих випадках він наближається до розуміння діалектичної єдності раціонального та ірраціонального.

* * *

В статтю показано, що філософія Геракліта, стоящая у истоков рационализма, в ряде случаев приближается к уяснению диалектического единства рационального и иррационального. В связи с этим рассматриваются представления эфесского мыслителя об иррациональности.

(ОЛІЙНИК)

²⁰ Эмпирик Секст. Три книги Пирроновых положений.— Соч., т. 2, с. 368.

²¹ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. М., 1974. т. 1, с. 416.

ВІДОБРАЖУВАТИ РЕАЛЬНІ ЖИТТЄВІ ПРОБЛЕМИ

Редакції журналів «Вопросы философии» і «Філософська думка» разом провели зустріч з читачами, яка відбулась у Києві 15 травня 1981 року.

Обидва академічні філософські журнали — всесоюзний і республіканський — мають тут в основному ту саму читачську аудиторію. Цікаво і корисно було вислухати думки наукової громадськості про діяльність двох споріднених друкованих органів, які мають одне призначення, але відзначаються певною специфікою в його виконанні. «Вопросы философии» задають тон іншим філософським виданням солідністю і глибиною постановки проблем, ґрунтовністю їх висвітлення, вибором найактуальніших тем. Змістовий і «географічний» діапазон публікацій цього журналу — якнайширший. «Філософська думка» як республіканське видання відображує передусім розвиток суспільствознавчих досліджень в УРСР, і напрям вищуваних в ньому матеріалів відповідає спрямуванню розробок, скоординованому загальносоюзним «поділом праці» між філософами.

Представниця зустрічі, у якій взяла участь від редколегії журналу «Вопросы философии» головний редактор журналу В. С. Семенов, заступник головного редактора А. П. Полторацький, відповідальний секретар Л. І. Греков, В. О. Лекторський, редколегія і працівники редакції «Філософської думки», співробітники Інституту філософії АН УРСР, викладачі, слухачі ІПК і студенти філософського факультету Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, завідувачі кафедрами філософії київських вузів, продемонструвала ту атмосферу активізації творчої думки і пошуків конкретних шляхів піднесення ефективності і якості роботи, що характеризує все життя країни після XXVI з'їзду КПРС. Критичний аналіз зробленого, виявлення нереалізованих можливостей вдосконалення тематики і підвищення теоретичного рівня статей, плани і пропозиції щодо подолання труднощів, пов'язаних з їх організацією і підготовкою до друку, — все це органічно пов'язувалося з вимогами, поставленими XXVI з'їздом КПРС до суспільствознавців, усіх працівників ідеологічного фронту.

Головний редактор журналу «Вопросы философии» доктор філософських наук В. С. Семенов на початку свого виступу розповів про плани редакції на нинішню п'ятирічку. Центральне місце в них посідають теми, що мають відобразити теоретичний потенціал ідей XXVI з'їзду КПРС. Накреслено три основні лінії у підготовці публікацій. Перша з них втілюється насамперед у

веденні рубрики «Актуальні соціально-філософські проблеми у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС», відкритої у четвертому номері журналу за цей рік статтею академіка П. М. Федосєєва про завдання науки у новій п'ятирічці. Друга — пов'язана з підготовкою і проведенням II Всесоюзної наради з філософських питань сучасного природознавства. Напередодні наради було організовано цікаві дискусії, в яких взяли участь багато відомих учених. Матеріали їхніх виступів узагальнюються. Крім того, готуються огляди, що тематично відповідають напрямові роботи кожної секції цієї наради. Третя лінія — відображення питань, що стосуються наступного Всесвітнього філософського конгресу. Вони цілеспрямовано висвітлюватимуться, зокрема, під новою рубрикою «Філософські проблеми культури».

Журнал практикує створення регіональних номерів. Така, «масована» форма виступів учених тієї чи іншої республіки або певного району нашої країни дає більш-менш повну картину філософських досліджень на місцях, дозволяє виявити їх пріоритетні напрями, поліпшити координаційну роботу. Головним підсумком роботи в цій галузі за останні роки були республіканські номери. Багато з них спеціально готувались у зв'язку з відзначенням ювілейних дат утворення радянських республік: 60-річчя Азербайджанської РСР, Казахської РСР і Вірменської РСР — у 1980 році, 60-річчя Грузинської РСР — у 1981 р. Особливої вагомості цим номерам надало те, що їх відкривали статті відомих партійних діячів: члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря Компартії Казахстану Д. А. Кунаєва, кандидата в члени Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря Компартії Азербайджану Г. А. Алієва, першого секретаря ЦК Компартії Вірменії К. С. Демирчяна. У шостому номері публікується стаття кандидата у члени Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії Грузії Е. А. Шеварднадзе. З постановочною, проблемною статтею «Науково-технічна революція і управління суспільними процесами» виступив у журналі член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинький.

Восьмий номер планується присвятити відображенню стану філософських розробок у регіоні Сибіру і Далекого Сходу.

Редакція журналу «Вопросы философии» сказав В. С. Семенов, вдячна провідним ученим України за співробітництво й ініціативу у проведенні багатьох зустрічей, зокрема «круглих столів» у Львові й Харкові. Така практика плідна, вона активізує нау-

кові сили, допомагає різним колективам філософів утверджуватися в обраних ними напрямах розробок, нарощувати професійний і змістовий потенціал своїх досліджень, виявляти молоді талановиті кадри. От і ця зустріч, місце якої вибрано не випадково, дозволить ліпше познайомитися з розробками світоглядних питань теорії матеріалістичної діалектики, які особливо інтенсивно здійснюються в Києві, зокрема в Інституті філософії АН УРСР. Найзначущіші їх результати потрібно активніше доводити до всеосяжного читача.

Спинившись на якості статей, що містяться в редакційному портфелі, В. С. Семенов відзначив, що поряд із серйозними дослідженнями реальних проблем є багато матеріалів слабких, схематичних. Нерідко автори, навіть беручись за актуальну тему, працюють «на холостих обертах», приховують відсутність новизни, конструктивності за рясними цитатами, наукоподібністю викладу. Партія ж вимагає сміливого теоретичного аналізу нових явищ життя, глибоких узагальнень і науково обгрунтованих соціальних прогнозів, конкретних рекомендацій. Отже, перед журналом стоять важливі організаційні завдання: розширювати контакти з ученими, які працюють на головних напрямах філософських досліджень, виявляти і обговорювати на своїх сторінках нові ідеї і розробки, сприяти творчому зростанню молодих науковців, їх активній участі в науково-літературному праці.

Буде відкрито спеціальну рубрику «Трибуна молодого філософа». Добираються найцікавіші праці аспірантів, з яких можна комплектувати цілі серії матеріалів.

Відповідаючи на задане по ходу його виступу запитання про ключові проблеми, на яких зосереджує увагу журнал, В. С. Семенов сказав, що це — передусім проблеми в галузі матеріалістичної діалектики, оскільки всі витoki проблем потрібно шукати в діалектиці.

Головний редактор журналу «Філософська думка» академік АН УРСР В. І. Шинкарук у своєму виступі відзначив, що редакція прагне вчасно знайти філософську громадськість з дослідженнями, що створюються в УРСР, з тим специфічним, що характеризує наукову продукцію академічних установ, навчальних закладів, кафедр у Києві і обласних центрах.

Республіканський філософський журнал ставить своєю метою уникнути дублювання тих напрямів, в яких провадиться розробки в інших республіках. Він, за доброю традицією, синхронізує свою роботу з діяльністю Інституту філософії АН УРСР, додержується основного русла, в якому здійснюється дослідницький пошук у цьому колективі. Відомо, що інститут уже понад десять років інтенсивно вивчає світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики, методології соціального пізнання. На сторінках «Філософської думки» результати цих досліджень висвітлювались у таких основних напрямах: осмислення діалектики сучасно-

го соціального процесу, зокрема розвитку і вдосконалення соціалістичного способу життя, аналіз світоглядних аспектів діалектики, розкриття органічної єдності світоглядних і методологічних аспектів діалектики, розробка світоглядних і методологічних проблем суспільствознавства і природознавства та ін.

На Інститут філософії АН УРСР, зауважив В. І. Шинкарук, покладається обов'язок відображувати духовне життя республіки. Але йдеться не про пасивне віддержання, а про стимулювання тих його процесів, що проростають у майбутнє. У 1980 році скликаю «круглий стіл» Спільки письменників України, Інституту філософії АН УРСР і журналу «Філософська думка». Його матеріали публікувались під рубрикою «Проблеми формування людини». Було порушено і осмислено багато важливих питань, які, безперечно, багаті поштовх і новим дослідженням, і новим літературним творам, що кожні по-своєму, сприятимуть вихованню нової людини, будівника комунізму.

Невдовзі відзначатиметься 1500-річчя Києва. Редакція заздалегідь розпочала підготовку до нього, організувавши цілу серію статей, які мають, що характерно, не тільки історико-філософську і історико-культурну спрямованість, а й соціально-актуальну, пов'язану з поглибленим вивченням сучасних проблем життя і розвитку столиці України, визначенням перспектив її дальшого економічного, соціального і культурного зростання. Органічним продовженням цієї роботи буде публікування матеріалів Всесоюзної конференції, присвяченої півторатисячолітньому ювілеєві Києва, у якій візьмуть участь багато відомих учених з нашої країни, зарубіжні дослідники. Крім того, журнал відображатиме роботу ювілейної сесії АН СРСР і АН УРСР, інші події великого політичного і культурного значення.

Далі учасники читачької конференції висловили свої думки, побажання, критичні зауваження і пропозиції щодо діяльності академічних філософських журналів.

Декан філософського факультету Київського держуніверситету доктор філософських наук професор І. Ф. Надольний відзначив їх авторитет серед різних категорій читачів нашої країни і закордоном. «Вопросы философии» — провідне видання нашої філософської періодики, сказав він, навколо цього журналу групуються основні сили. Разом з тією великою роботою, яку він здійснює, добре було б, щоб у ньому дістало відображення питання про структуру суспільствознавства в цілому. Це аспект надзвичайно важливий як у загальнотеоретичному плані, так і з погляду викладацької практики. Він потребує чіткої, конструктивної розробки і висвітлення з трибуни такого масового органу, як журнал, щоб наразі уникнути дублювання, безконечних дрібних уточнень, повторення давно розв'язаних питань. На сторінках академічних філософських журналів мають виступати

представники усіх галузей суспільствознавства. Рецензії, яких багато друкують «Вопросы философии», оперативні і ґрунтовно оцінюючі нові праці, на жаль, часто обминають монографії і збірники республіканських видавництв. На думку І. Ф. Надольного, в журналах потрібно обов'язково давати огляди теоретичних розробок суспільствознавців у соціалістичних країнах, корисно було б організовувати разом з ними «круглі столи».

Завідуючий відділом логіки наукового пізнання Інституту філософії АН УРСР доктор філософських наук професор М. В. Попович закликав до ширшого висвітлення у філософській періодичній проблем логіки і методології науки для стимулювання підготовки до VII Міжнародного конгресу (1983 р.) і Всесоюзного симпозиуму (1982 р.) з цих проблем. Нині, відзначив він, формальна логіка ставить свої завдання на стигу з культурно-історичною проблематикою. Тут має здійснюватися критика структуралістської тематики.

Завідуюча кафедрою філософії природничих факультетів КГУ доктор філософських наук професор Н. Т. Костюк підкреслила, що «Вопросы философии» як флагман розвитку філософської науки здійснює публікації за всіма основними теоретичними напрямками. Проводилася значна підготовка і до висвітлення тих досліджень, з якими прийшли філософи до Всесоюзної наради з філософських питань природознавства. Багато з них були відзначені, але з нашої республіки майже не відображені розробки вузівських спеціалістів, тимчасом як вони видавали періодичні республіканські збірники, залучали до участі в ній здібну наукову молодь.

«Вопросы философии», продовжила Н. Т. Костюк, мають зважати на широку аудиторію, що цікавиться цим журналом. Університетська професура, студентство з інтересом читають і обговорюють його матеріали. Але не завжди вони доступні для «не-філософів», тим паче коли ті стикаються із суперечливим тлумаченням окремих проблем у статтях різних авторів. Бажано, щоб «Вопросы философии» друкували більше праць молодих учених, а також замовляли більше статей авторам з нашої республіки.

Науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, кандидат філософських наук Н. Я. Іванова звернула увагу на важливість висвітлення всесоюзним філософським журналом таких ключових проблем, як предмет філософії і проблема всезагального.

Заступник директора Інституту філософії АН УРСР П. Ф. Йолон зазначив, що підготовка номерів, присвячених дослідженням у регіонах, важлива і має бути продовжена, але цікаві результати може дати і організація галузевих номерів — з філософських питань фізики, біології, сучасної історичної науки та ін. Цю роботу можна скоординувати з «Філософською думкою».

Доктор філософських наук професор КГУ

В. О. Босенко розвинув цю думку, запропонувавши такі галузеві «блоки» статей видавати у вигляді додатку до журналу, а не як спеціальні номери.

Старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР доктор філософських наук В. С. Горський відзначив, що можна сказати багато доброго про висвітлення в журналах «Вопросы философии» і «Філософська думка» історико-філософської тематики. Це стосується загального обсягу матеріалів, діапазону охоплених проблем, солідності авторів. Але впадає в око те, що і в тому і в тому журналі відображення історико-філософських досліджень відбувається не за принципом відтворення реального їх стану, стимулювання пріоритетних напрямів, а, так би мовити, за ювілейним принципом. Крім того, не відповідає дійсному розвитку розробок з історії всевітньої філософії їх подання в журналі «Філософська думка». І ще одно. Група дослідників республіканського Інституту філософії плідно працює над вивченням багатой спадщини діячів Києво-Могилянської академії, що розсуло часові рамки досліджень вітчизняної історико-філософської науки на сто років. Але і вони вже затісні: рішуче заявляє про себе проблема вивчення філософської думки у Київській Русі. Адже у процесі аналізу літератури, здійсненого під час згаданих досліджень, виявилось, що в ній дістало відображення все, а от філософської думки в той період ніби й не було. Це також суперечить дійсності. Показати, як воно було насправді, — цікаве і важливе завдання, зобоводеності якому надає близьке вже відзначення 1500-річчя Києва.

Під рубрикою «До 1500-річчя Києва» активно виступають болгарські учені, які показують витоки взаємозв'язку і взаємобагачення культур слов'янських народів.

Завідуючий відділом наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР доктор філософських наук Є. К. Дулуман відзначив, що питання наукового атеїзму на рівні академічних друкованих органів не обговорюються зовсім. Щоправда, ця галузь дістала нині свої спеціальні журнали, але це не означає, що відпала потреба осмислення і узагальнення атеїстичної проблематики у специфічному аспекті філософського дослідження. Його мають шукати і академічні філософські періодичні видання. Крім того, потрібні узагальнені рецензії і огляди науково-атеїстичної літератури.

Завідуючий відділом критики сучасної буржуазної філософії доктор філософських наук А. Т. Гордієнко висловив думку про те, що не можна висувати до філософського журналу вимогу забезпечити висвітлення всіх напрямів сучасної філософської науки. У ньому має бути продумана основна стратегія, щоб він задавав тон, спонукав до збудження і стягнення наукових сил у «блочних точках», тобто спрямовував їх на ті вузлові проблеми, що становлять першорядний суспільний інтерес. Цим,

вважає промовець, і визначається ефективність періодичного органу.

Важливо те, що «Вопросы философии» прагнуть розмови з читачами, публікуючи відгуки на статті, огляди листів, розширюють і зміцнюють зв'язки з авторами в різних регіонах РРФСР, інших союзних республіках. Доцільно розвивати спеціалізацію регіональних номерів журналу, доповнивши її тематичною. Наприклад, у Грузинській і Українській радянських соціалістичних республіках активно розробляються проблеми теорії культури, тож доцільно організувати публікації спеціальних номерів, присвячених цим республікам, саме в такому напрямі.

Питання про висвітлення соціальних проблем села присвятив свій виступ старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР кандидат філософських наук Е. К. Самборський. Він сказав, що у «Вопросах философии» почала забуватися традиція їх ґрунтовного розкриття, тим часом важливість цього завдання зростає, повинна бути програма розгортання публікацій з вузлових проблем цього напрямку.

У виступі завідуючого кафедрою філософії АН УРСР доктора філософських наук М. О. Парнюка позитивно оцінювався досвід «Вопросов философии» в налагодженні контактів з філософською громадськістю різних міст країни, в організації «круглих столів», де обговорюються актуальні проблеми суспільної практики і сучасного наукового пізнання. Ці форми роботи, які зміцнюють зв'язок друкованого органу з життям, потрібно і надалі розвивати, урізноманітнювати, вдосконалювати. Разом з тим слід приділяти належну увагу такій надзвичайно важливій формі науково-координаційної діяльності, як огляди літератури з діалектичного та історичного матеріалізму — за різними областями предмета філософії, а також за тими чи тими актуальними проблемами. Велику цінність мали б огляди, що відображають стан розробок важливих проблем у соціалістичних країнах, а також критичний розгляд по «блоках» особливо гострих питань продукції буржуазних філософів і соціологів. Для широкого кола

читачів значний інтерес становило б обговорення на сторінках філософської періодики характеру підручника, навчального посібника для вузу. Ті, за якими навчаються сьогодні, застаріли, відстали від розробки наукових проблем, від нових вимог життя.

Перед читачами виступили також член редколегії журналу «Вопросы философии» доктор філософських наук В. А. Лекторський і відповідальний секретар журналу Л. І. Греков. В. А. Лекторський, на якого покладено шефство над матеріалами з проблем діалектики і наукового пізнання, розповів, що журнал додержується дещо іншої лінії у висвітленні цих проблем, ніж відповідні відділи Інституту філософії АН СРСР. Він не силкується охопити якомога більше напрямів досліджень, а спрямовує увагу на ті з них, що найбільш актуальні і найменш розроблені. В. А. Лекторський зазначив, що з цього погляду чимало зроблено філософами на Україні, зокрема в Інституті філософії АН УРСР. Але від них надходить мало статей, потрібно виявляти більшу активність. І В. А. Лекторський, і Л. І. Греков підтримали ідею галузевих публікацій. Добрим початком була б підбірка статей із світоглядних аспектів діалектики, видрукованих в останні роки журналом «Філософська думка», вважають вони. В. С. Семенов у заключному слові приєднався до цієї думки. Відповідаючи на запитання учасників зустрічі, він підкреслив, що вироблення генеральної лінії, стратегії діяльності журналу — це дуже важливо. Усі проблеми, що їх називали промовці, виділені цілком правильно, пропозиції щодо тематичних проблемних додатків до журналу слід вітати і продумати їх реалізацію. Головне ж те, підсумував він, що ця зустріч дозволила виявити резерви у піднесенні ефективності і якості роботи академічних філософських журналів, сприятиме її наближенню до реального життя, практики комуністичного будівництва.

Л. Г. МАЛИШЕВСЬКА,
Т. С. ГРОМОВА

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ В ЛЮДИНІ

Людина, як відомо, — істота соціальна. Біологічне в ній невід'ємне від соціального, проте в цій єдності біологічне не є визначальним, воно виступає лише як передумова становлення людського в людині, формування її соціальних якостей, властивостей і здібностей. Власне людське в людині має соціальне походження, є результатом дій факторів соціального характеру.

Рецензована монографія* присвячена розкриттю особливостей формування соціального в людині. У центрі уваги автора — соціальні якості радянської людини, їх утвердження і реалізація в умовах розвинутого соціалізму. В монографії підкреслюється, що в радянському суспільстві цілеспрямовано і послідовно здійснюються програмні настанови КПРС щодо виховання нової людини у дусі комуністичної ідейності, колективізму, соціалістичного патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, комуністичного ставлення до праці, до громадських обов'язків.

Саме поняття «соціальне в людині» автор пов'язує з узагальненою характеристикою соціальних якостей людини, які за своєю суттю є загальнолюдськими — загальнолюдськими в світлі ідеалів робітничого класу. Адже відомо, що загальнолюдське дістає своє вираження у класовому і через класове, а не протистоїть йому як щось окреме, що існує незалежно від нього. Чим прогресивніший клас, тим ширше і глибше він уособлює інтереси розвитку всього суспільства, тим повніше виявляються в ньому загальнолюдські елементи. Історичний розвиток свідчить, що інтереси робітничого класу найповніше представляють інтереси всього людства, а, отже, містять найбільшу кількість загальнолюдських елементів.

В умовах соціалізму, підкреслює К. П. Буслов, соціальне в людині означає насамперед «особливий ступінь розвитку людини, тобто її здатність реалізувати себе відповідно до високого рівня виробництва, культури, суспільних відносин в суспільстві, в якому особисте і громадське життя перебувають в повній єдності, коли праця на благо народу, сенс буття, моральні та естетичні істини відповідають інтересам держави» (с. 20). Це передбачає активну життєву позицію радянської людини, коли вона не лишається байдужою, глухою до пекучих проблем громадського життя. Розвинутий соціалізм зумовлює більш широке і досконале формування соціального в людині, він є тією основою, яка дозволяє виховува-

ти такі соціальні якості, які багато в чому схожі на характеристики людини комуністичного суспільства. Усе це говорить про те, що соціальне — важливий компонент системи цінностей соціалізму. Як реальне досягнення соціалістичного суспільства соціальне конкретизується в соціально-політичних і духовних цінностях соціалізму, які становлять підґрунтя якісно нової форми організації людської життєдіяльності, що визначається як соціалістичний спосіб життя.

Аналізуючи виваи соціально-політичних і духовних цінностей в умовах соціалізму, автор показує, що найважливішим їх втіленням є соціалістичний тип особистості. Цінності соціалізму активно впливають на структуру особистості, формуючи відповідну самосвідомість, ставлення до дійсності, ідеальні устремління, тобто ті соціально-моральні критерії, якими вона керується у своїх діях. Турбота соціалістичного суспільства про високу моральність своїх членів яскраво втілена у Моральному кодексі будівника комунізму. В монографії підкреслюється, що за своєю цілісністю, ясністю, переконливістю і привабливістю для широких мас трудящих він є першим в історії людства документом, який повністю відповідає живим потребам нашого життя і суспільного розвитку (с. 42). Реалізація принципів Морального кодексу на практиці означає утвердження високоморальної життєвої позиції соціалістичної особистості, яка по суті виявляється втіленням певних загальнолюдських рис.

У праці К. П. Буслова «Формування соціального в людині» також розкривається процес і механізми утвердження соціального в життєдіяльності радянських людей, зокрема розглядаються тенденції розвитку соціалістичної праці, її гуманізація в умовах розвинутого соціалізму, прояви колективізму в сфері виробництва, громадсько-політичної діяльності, побуту. Побудова в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства переконливо підтверджує одне з важливих положень марксизму-ленізму про те, що вищі форми розвитку соціалістичного суспільства зумовлюють виникнення однорідності у характері трудової діяльності людей. Процес зростання соціальної однорідності праці, на думку автора, свідчить про утвердження таких соціальних відносин між членами суспільства, які «відбивають загальнолюдські риси праці, вищі якості діяльності людини» (с. 70).

Важливе місце в процесі формування соціального в людині посідає національне та інтернаціональне. У книжці ґрунтовно розкривається класова природа національного

* Буслов К. П. Формирование социального в человеке. Минск, 1980. 160 с.

та інтернаціонального, їхній діалектичний взаємозв'язок і втілення в громадському житті, житті кожної соціалістичної нації і народності, кожної радянської людини. Провідною рисою соціального в умовах розвинутого соціалізму є його глибока інтернаціоналізація. Про інтернаціональне на стадії розвинутого соціалізму можна, на думку К. П. Булова, з повним правом говорити як про нову соціальну цінність, яка зароджується в надрах народу, його думках і справах. Інтернаціональний характер радянської людини виявляється в її трудових справах, активній життєвій позиції, непримирності до будь-яких форм ворожої ідеології, зокрема до націоналізму, шовінізму і космополітизму.

Розвинуті форми соціалізму визначили формування соціальних якостей нової людини. Саме прогрес соціалістичного суспільства сприяє якісному розвитку особистості. Інтелектуалізація праці, поліпшення її умов, розвиток освіти, культури, цілеспрямована соціальна політика партії — ось

далеко не повний перелік суспільних факторів, дія яких активно сприяє формуванню соціальних якостей нової людини. Автор підкреслює, що зрілий соціалізм відкрив великі можливості для соціальної творчості мільйонів людей, виховав у них почуття свободи, рівності, братерства і справедливості. Водночас у книжці зазначається, що якби серцевинною, конкретним носієм суспільного прогресу не був освічений, морально цінний, естетично вихований і свідомий трудящий соціалізм, такий прогрес був би неможливий (с. 136). За умов соціалізму прогрес суспільства і особистості взаємозв'язані.

Підсумовуючи, зазначимо, що рецензована монографія охоплює найважливіші особливості формування соціального в людині, написана на високому ідейно-теоретичному рівні, становить важливий внесок у теоретичну розробку актуальних проблем розвинутого соціалізму.

В. І. КУЦЕНКО,
А. О. РУЧКА

(Продовження. Початок — на с. 101, 121)

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ. ЛОГІКА. ФІЛОСОФСЬКІ ПИТАННЯ ПРИРОДОЗНАВСТВА

Актуальные проблемы логики и методологии науки: Сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т философии.— Киев: Наук. думка.— 335 с.

АХИЕЗЕР А. И. А. Эйнштейн и развитие современной физики.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 48 с.

БЛЕЦКАН М. І. Гносеологічна природа наукових абстракцій: (Нариси з теорії науки. пізнання).— Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті.— 92 с.

ДИШЛОВИЙ В. Д., ПЛЕХОВ В. М. Біосфера і екосистема.— К.: Наук. думка.— 198 с.

ДУЧЕНКО Н. В. Познание и идеология.— Киев: Политгиздат Украины.— 110 с.

ЗВИГЛЯНИЧ В. А. Логико-гносеологические и социальные аспекты категорий видности и сущности.— Киев: Наук. думка.— 151 с.

ИВАНОВА Н. Я. Философский анализ проблемы смысла бытия человека.— Киев: Наук. думка.— 187 с.

Категории диалектики, их развитие и функции / [М. А. Булатов, С. А. Васильев, Е. И. Андрос и др. Отв. ред. В. П. Иванов]; АН УССР, Ин-т философии.— Киев: Наук. думка.— 364 с.

КЕДРОВСКИЙ О. И., СОЛОВЕЙ Л. А. Алгоритмичность практики, мышления, творчества.— Киев: Вища школа. Голов. изд-во.— 184 с.

Логико-гносеологические исследования ка-

тегоральной структуры мышления: Сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т философии.— Киев: Наук. думка.— 339 с.

ЛУКЬБЯНЕЦ В. С. Философские основания математического познания.— Киев: Наук. думка.— 192 с.

ЛУТАЙ В. С. Методология комплексных исследований у современной науке: (Диалектико-логический анализ).— К.: т-во «Знание» УРСР.— 48 с.

Материалистическая диалектика и структура естественнонаучного знания / [Н. П. Депенчук, С. Б. Крымский, М. Д. Ахундов и др.]; АН УССР, Ин-т философии.— Киев: Наук. думка.— 354 с.

Связь преподавания диалектического материализма и естественных наук в техническом вузе: Из опыта учеб. работы / Под общ. ред. Н. Ф. Иордатов.— Киев; Одесса: Вища школа. Голов. изд-во.— 104 с.

Учение, преобразующее мир / [Г. Н. Волков, Г. Г. Водолазов, В. В. Пошатаев и др.]— Киев: Политгиздат Украины.— 366 с.

Учение, преобразующее мир: Прим. учеб. план и программа в помощь пропагандистам и слушателям.— Ворошиловград: Б. и.— 31 с.

Философские проблемы современного естествознания: Респ. межвед. науч. сб.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.

Вып. 48. В. И. Ленин и актуальные философские проблемы современного естествознания. 136 с.

Вып. 49. 151 с.

Далі буде

**Покажчик статей, розміщених у журналі
„Філософська думка“ 1981 року**

ПЕРЕДОВІ ТА РЕДАКЦІЙНІ СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС і дальший розвиток марксистсько-ленінської теорії	4	3
Поглиблювати зв'язок філософських досліджень з практикою комуністичного будівництва	2	3
Актуальні проблеми історичного матеріалізму у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС	5	3
Соціальна політика КПРС і соціологічні дослідження	6	3
Розробка проблем марксистсько-ленінської філософії в республіці в десятиї п'ятиріччі	1	3

XXVI З'ЇЗД КПРС І АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Актуальні проблеми історичного матеріалізму у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС (Передова)	5	3
Артемчук М. В. (Харків)— Соціальна активність робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму	1	28
Главак Т. В.— Соціальний портрет сучасного Києва	3	3
XXVI з'їзд КПРС і дальший розвиток марксистсько-ленінської теорії (Передова)	4	3
З'язун І. А. (Полтава)— Структура виховного процесу і його особливості	1	37
Кирриченко В. П.— Приреченість «неоколоніалістського реваншу» імперіалізму	1	56
Комунаров С. М.— Комплексний підхід до інтернаціоналістського виховання	1	15
Мазепа В. І.— XXVI з'їзд КПРС про розвиток духовного життя суспільства в умовах зрілого соціалізму	4	29
Масловський М. А.— Соціалістичні аграрно-промислові комплекси — новий етап соціального прогресу на селі	2	45
Матковська І. Я. (Одеса), Москаленко В. В. (Одеса), Хедер Р. (УНР)— Методологічне значення ленінських положень про взаємодію політичної і моральної свідомості	2	13
Михальченко М. І., Шапікіна С. М.— Політична культура як предмет загальносоціологічного аналізу	5	13
Оксамитний В. В.— Конституція СРСР і соціальна активність трудящих	5	24
Онищенко О. С.— Атеїстичне виховання як об'єкт комплексного наукового дослідження	3	16
Оссовський В. Л.— Соціологічне дослідження ефективності лекційної пропаганди	2	58
Піддубний В. А., Сакада М. О., Чорний В. М.— Про взаємозв'язок теорії і практики соціального управління (З досвіду консультаційно-методичної роботи на промислових підприємствах)	3	29
Поглиблювати зв'язок філософських досліджень з практикою комуністичного будівництва (Передова)	2	3
Розробка проблем марксистсько-ленінської філософії в республіці в десятиї п'ятиріччі (Передова)	1	3
Рутковський Б. О.— Будівництво комунізму та зростання керівної ролі КПРС	1	16
Сенченко В. Г.— Діалектика об'єктивного і суб'єктивного в управлінні економікою розвинутого соціалізму	4	16
Сохань Л. В., Сохань І. П.— Інтелектуальний потенціал особи розвинутого соціалістичного суспільства	2	35
Сохань Л. В., Головаха Є. І., Злобіна О. Г., Мокляк М. М.— Риси способу життя соціалістичного міста на початку 80-х років (За матеріалами конкретно-соціологічного дослідження у Києві)	6	15
Цамерян І. П. (Москва)— Розвиток теорії національних відносин у матеріалах XXVI з'їзду КПРС	6	15
Шинкарук В. І., Кравченко О. М.— Теорія і практика організації методологічного навчання у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС	4	40
Ширяєв Ю. І.— Соціалістичний спосіб життя і якість праці	2	22

ДО 1500-РІЧЧЯ КИЄВА

Бичваров М. (НРБ), Пейчев Б. (НРБ) — Іоан Екзарх Болгарський і слов'янська філософська культура	5	73
Бичко А. К. — Фольклорно-епічні джерела давньоруської культури	6	102
Главак Т. В. — Соціальний портрет сучасного Києва	3	3
Іванько І. В. — Роль Т. Г. Шевченка в розвитку суспільної думки в Києві середини ХІХ ст.	6	24
Сохань Л. В., Головаха Є. І., Злобіна О. Г., Мокляк М. М. — Риси способу життя соціалістичного міста на початку 80-х років (За матеріалами конкретно-соціологічного дослідження у Києві)	6	24
Толочко П. П., Жмир В. Ф. — Роль стародавнього Києва в соціальному і духовному розвитку Давньоруської держави	4	96

ДО 125-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І. Я. ФРАНКА

Герасим'як І. Г. (Дрогобич) — Іван Франко — поборник єднання російського і українського народів	5	93
Головаха І. П. — І. Я. Франко як діалектик	4	106
Шпак В. Т. (Черкаси) — Неспроможність буржуазних фальсифікацій ідейної спадщини І. Я. Франка	4	114

ДІАЛЕКТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Всесоюзний симпозиум «Світоглядний аспект законів і категорій матеріалістичної діалектики»

Бухалов Ю. Ф. (Харків) — Про основне питання марксистсько-ленінської філософії та її структуру	3	48
Давидова Г. О. (Москва) — Методологічний і світоглядний зміст принципу розвитку	2	88
Давидович В. Є. (Ростов-на-Дону), Золотухіна-Аболіна О. В. (Ростов-на-Дону) — Про світоглядний характер філософського знання	1	69
Межуєв В. М. (Москва) — Духовне виробництво як вид суспільного виробництва	3	57
Попова І. М. (Одеса) — Проблема взаємозв'язку свідомості і дії	1	95
Режабек Є. Я. (Москва) — Проблема становлення органічних цілісностей	6	74
Табачковський В. Г. — Практика і культура	1	77
Тарасенко М. Ф. — Технологія і культура	2	97
Звіглянч В. О., Парнюк М. О. — Діалектика кінцевого і безкінечного у соціально-культурному контексті	4	68
Сагатовський В. М. (Севастополь) — Діалектика суспільних відносин і діяльності	5	47
Шиміна А. М. (Горький) — Засвоєння понять у процесі формування мислення і навчання	5	40

Михальченко М. І., Шапікіна С. М. — Політична культура як предмет загальносоціологічного аналізу	5	13
--	---	----

Методологія наукового пізнання

Балл Г. О. — Цілеспрямована дія як психологічна і міжнаукова категорія	6	81
Горак Г. І. — Про особливості суспільного пізнання	5	65
Добронравова І. С. — Роль інтертеорії в аналізі фізичних концепцій	4	61
Кримський С. Б. — Розуміння і світорозуміння (логіко-гносеологічний аспект)	3	88
Кузнецов В. І. — Проблема розуміння і розв'язання пізнавальних завдань у природознавстві	5	55
Марисова Л. Й., Галушко Ю. О. — Вивчення характеру в сучасній психологічній науці	4	53
Озадовська Л. В. — Принципи матеріалістичної діалектики як евристичний чинник фізичного пізнання	1	105
Попович М. В. — Розуміння як логіко-гносеологічна проблема	3	77
Шинкарук В. І., Кравченко О. М. — Теорія і практика організації методологічного навчання у світлі рішень ХХVІ з'їзду КНРС	4	40

На допомогу керівникам методологічних семінарів

Звіглянич В. О., Табачковський В. Г.— Співвідношення теорії і практики в науковому пізнанні	5	116
---	---	-----

Трибуна молодого науковця

Бекешкіна І. Е.— Структура суспільної діяльності і структура особи	6	65
Єрмоленко А. М.— Предметна діяльність і філософські аспекти проблеми раціональності	3	68

Науковий комунізм

Артемчук М. В. (Харків) — Соціальна активність робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму	1	28
Зязюн І. А. (Полтава) — Структура виховного процесу і його особливості	1	37
Комунарів С. М.— Комплексний перехід до інтернаціоналістського виховання	1	45
Масловський М. А.— Соціалістичні аграрно-промислові комплекси — новий етап соціального прогресу на селі	2	45
Матковська І. Я. (Одеса), Москаленко В. В. (Одеса), Хедер Р. (УНР) — Методологічне значення ленінських положень про взаємодію політичної і моральної свідомості	2	13
Онищенко О. С.— Атеїстичне виховання як об'єкт комплексного наукового дослідження	3	16
Оксамитний В. В.— Конституція СРСР і соціальна активність трудящих	5	24
Рутковський Б. О.— Будівництво комунізму та зростання керівної ролі КПРС	1	3
Сенченко В. І.— Діалектика об'єктивного і суб'єктивного в управлінні економікою розвинутого соціалізму	4	16
Сохань Л. В., Сохань І. П.— Інтелектуальний потенціал особи розвинутого соціалістичного суспільства	2	35
Цамерян І. П. (Москва) — Розвиток теорії національних відносин у матеріалах XXVI з'їзду КПРС	6	15
Ширяев Ю. І.— Соціалістичний спосіб життя і якість праці	2	22

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЛЮДИНИ

Круглий стіл «Спілки письменників України, Інституту філософії АН УРСР і редакції журналу «Філософська думка» «Про роль філософії та літератури у формуванні людської особистості» (початок)	2	69
«Круглий стіл» письменників України, Інституту філософії АН УРСР і редакції журналу «Філософська думка» (продовження)	3	38
«Круглий стіл» Спілки письменників України, Інституту філософії АН УРСР і редакції журналу «Філософська думка» (закінчення)	4	88
В'южанін В. М. (Перм) — Суспільна детермінація діяльності особи	5	32
Зязюн І. А. (Полтава) — Структура виховного процесу і його особливості	1	37
Іванова З. Б.— Місце ціннісних орієнтацій у психологічній структурі особи	6	59
Комунарів С. М.— Комплексний підхід до інтернаціоналістського виховання	1	45
Онищенко О. С.— Атеїстичне виховання як об'єкт комплексного наукового дослідження	3	16
Рудницька О. П.— Естетична оцінка та способи її функціонування	4	88
Тарасенко В. І.— Теоретичні аспекти проблеми соціологічного вимірювання потреб	6	50
Шульга М. О.— XXVI з'їзд КПРС про розвиток особистісної структури в системі радянського суспільства	6	40

КОНКРЕТНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

На допомогу соціологові-практику

Оссовський В. Л.— Соціологічне дослідження ефективності лекційної пропаганди	2	58
Піддубний В. А., Сакада М. О., Чорний В. М.— Про взаємозв'язок теорії і практики соціального управління (З досвіду консультативно-методичної роботи на промислових підприємствах)	3	29
Сохань Л. В., Головаха Є. І., Злобіна О. Г., Мокляк М. М.— Риси способу життя соціалістичного міста на початку 80-х років (За матеріалами конкретно-соціологічного дослідження у Києві)	6	24

Хмелько В. Є.—Методика соціально-інформаційного забезпечення збалансованості структури робочих місць на промисловому підприємстві 6 91

ЕСТЕТИКА

Мазепа В. І.—XXVI з'їзд КПРС про розвиток духовного життя суспільства в умовах зрілого соціалізму 4 29
Рудницька О. П.—Естетична оцінка та способи її функціонування 4 88

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

До 1500-річчя Києва

Бичваров М. (НРБ), Пейчев Б. (НРБ) — Іоан Екзарх Болгарський і слов'янська філософська культура 5 73
Бичко А. К.—Фольклорно-епічні джерела давньоруської культури 6 112
Іванько І. В.—Роль Т. Г. Шевченка в розвитку суспільної думки в Києві середини XIX ст. 6 102
Толочко Л. П., Жмир В. Ф.—Роль стародавнього Києва в соціальному і духовному розвитку Давньоруської держави 4 96

З історії вітчизняної філософії

Герасим'як І. Г. (Дрогобич)—Іван Франко—поборник єднання російського і українського народів 5 93
Головаха І. П.—І. Я. Франко як діалектик 4 106
Делокаров К. Х. (Москва)—З історії філософського аналізу теорії відносності на Україні в 20-ті роки 5 84
Нічик В. М., Барабой В. А.—Філософські аспекти наукової спадщини О. О. Богомольця (До 100-річчя від дня народження вченого) 3 99

КРИТИКА БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Кириченко В. П.—Приреченість «неоколоніалістського реваншу» імперіалізму 1 56
Косолапов В. В.—Криза політичної системи капіталізму і буржуазна політологія 1 116
Семенов С. М. (Уфа)—Соціально-класова сутність неофашизму 4 123
Танчер В. В.—Буржуазні утопії гуманізації науково-технічної революції 2 112
Титаренко Л. Г. (Мінськ)—Теорія корпоративізму в системі буржуазних ідей «оновлення капіталізму» 3 110

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Олійник В. Я. (Кременчук)—Про раціональне та елементи ірраціонального у філософії Геракліта 6 122

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Проблемні огляди літератури

Розробка вченими Української РСР проблем методології соціального пізнання 5 99

Рецензії

Горак Г. І.—Діалектика розвитку соціалістичного суспільства 3 128
Горський В. С.—Дослідження всесвітньої історії філософії 4 131
Дмитриченко В. С.—Дослідження поглядів попередників соціалістів-утопістів 5 126
Єльмеев В. Я. (Ленінград), Літовченко В. П. (Дрогобич), Козак Т. Д. (Трускавець)—Про характер праці в умовах НТР 3 130
Железняк М. М. (Москва), Колобков В. В. (Москва)—Соціально-політичний розвиток в умовах соціалізму 2 129
Коган А. Б. (Запоріжжя)—Критичний аналіз естетико-ідеологічної функції фрейдизму 2 135
Кошарний С. О., Танчер В. В.—Критика методологічного суб'єктивізму в буржуазній теоретичній соціології 5 135
Куценко В. І., Табачковський В. Г.—Грунтовне дослідження категорій діалектики 2 127
Куценко В. І., Ручка А. О.—Формування соціальних якостей в людині 6 130

Лукеренко В. Л.— Про роль соціального пізнання в управлінні суспільним життям за соціалізмом	2	132
Лук'янець В. С. — А. Ейнштейн і філософські проблеми фізики ХХ століття	4	34
Мітіна В. А.— Соціально-естетичні проблеми мистецтва і творчості	5	128
Паніотто В. І.— Демографічна структура сучасного міста	3	132
Парнюк М. О., Кизима В. В., Огородник І. В., Рижко В. А.— Методологічні питання сучасного теоретичного природознавства	1	128
Чабан Г. М. (Львів) — Дослідження поглядів видатного французького матеріаліста	3	135
Широков А. І.— Реакційна спрямованість ідеології і практики сіонізму	5	133
Яранцева Н. О.— Дослідження взаємодії філософії і мистецтва	5	131

Бібліографічна інформація

Показчик статей, вміщений у журналі «Філософська думка» 1981 року	6	132
Філософська література, що вийшла в республіці 1978—1979 років	1	132

Філософська література, що вийшла в республіці в 1980 році	6	101
--	---	-----

Книжкова полиця	2	126
	3	127
	5	83

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Бистрицький Є. К., Никонорова Л. В.— Діалектика і світогляд (закінчення)	3	118
Заборський Л. Ю., Пантелейчук О. П.— Симпозіум з проблем діалектики сучасного світового революційного процесу	2	124
Малишевська Л. Г.— Зустріч з читачами	5	112
Малишевська Л. Г., Громова Т. С.— Відображувати реальні життєві проблеми	6	126
Вітаємо ювіляра!	1	131
Вітаємо з нагородою!	5	98
Наші автори	1—6	136

Наші автори

- ЦАМЕРЯН**
Іван Петрович — доктор філософських наук, професор, заслужений діяч культури РРФСР, старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР
- СОХАНЬ**
Лідія Василівна — доктор філософських наук, професор, завідувача відділом філософських проблем соціальної психології Інституту філософії АН УРСР
- ЗЛОБИНА**
Олена Генадіївна — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ГОЛОВАХА**
Євген Іванович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- МОКЛЯК**
Микола Миколайович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ШУЛЬГА**
Микола Олександрович — кандидат філософських наук
- ТАРАСЕНКО**
Валентин Іванович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ІВАНОВА**
Зоя Володимирівна — кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Науково-дослідного Інституту психології Міністерства освіти УРСР
- БЕКЕШКІНА**
Ірина Ериківна — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- РЕЖАБЕК**
Євген Ярославович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри діалектичного і історичного матеріалізму філософського факультету Ростовського держуніверситету
- БАЛЛ**
Георгій Олексійович — кандидат технічних наук, старший науковий співробітник Київської лабораторії Інституту загальної та педагогічної психології АПН СРСР
- ХМЕЛЬКО**
Валерій Євгенович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС
- ІВАНЬО**
Іван Васильович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- БИЧКО**
Ада Корнійвна — кандидат філософських наук, доцент Київського інженерно-будівельного Інституту
- ОЛІЙНИК**
Василь Якович — асистент Кременчуцького філіалу Харківського політехнічного інституту

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, В. І. КУЦЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.
Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор В. В. Сушко

Технічні редактори І. Ф. Міхалкіна, Л. М. Кравченко

Коректор Н. А. Дерев'яко

Здано до набору 21.09.81. Підп. до друку 17.11.81. БФ 19943. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,9. Ум. фарбо-відб. 12,4. Обл.-вид. арк. 13,03. Тираж 1700 пр. Зам. 1-544.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги. 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ», № 6, 1981, ноябрь — декабрь. (На українском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 1 раз в 2 мес. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев Революции, 4. Киевская книжная типография научной книги. 252004, Киев-4, Репина, 4.

У 1982 р. ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСТИТЬ У СВІТ МОНОГРАФІЇ, ЩО ВИСВЛЮЮТЬ НОВІ АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ З ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ НА УКРАЇНІ.
УВАЗІ ЧИТАЧА ПРОПОНУЮТЬСЯ ТАКІ ВИДАННЯ:

Захара И. С. Борьба идей философской мысли на Украине на рубеже XVII—XVIII вв. (Стефан Яворский).—140 л.— 1 р. 50 к.

Стратий Я. М., Литвинс В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киевско-Могилянской академии.— 20 л.— 3 р. 30 к.

Философская мысль в Киеве (историко-философский очерк) / И. П. Головаха, В. С. Горский, В. М. Ничипор.— 18 л.— 3 р. 10 к.

ПОПЕРЕДНІ ЗАМОВЛЕННЯ ПІЙМАЄ МАГАЗИН ВИДАВНИЦТВА «НАУКОВА ДУМКА» (252001, КИЇВ-1, вул. КІРОВА, 4) ЯКИЙ ВИСИЛАЄ КНИГИ ІНОГОРОДНІМ ЗАМОВНИКАМ ПІСЛЯ ПЛАТЮ.
